

СИМЕОН РАДЕВ, ТРАЯН РАДЕВ РАННИ СПОМЕНИ

chitanka.info

ИДЕЯТА ЗА ТАЗИ КНИГА

Настоящата книга бе писана — по-точно: нахвърлена основно — в 1954 година. В едно от най-тягостните и мрачни времена в нашата национална история. Наистина Сталин се беше поминал в началото на март, предходната година. Но последвалото три месеца по-късно работническо повдигане в Източен Берлин бе бързо смазано от съветските танкове. Западът се престори на сляп и глух. Нова ледена вълна покрусил и току-що пръкналите се слаби свободолюбиви надежди у мнозинството жители на всички източноевропейски страни. Най-отчайващо бе положението на България. Течеше вече десетата година от фактическото ѝ включване в съветската империя. Зловещият Коминтерновски план, пагубен за нас, бе успял само частично. Но бъдещето не вещаеше нищо добро. Начело на цялостната власт в държавата, монополизирана от компартията, стоеше — отново — московски гаулайтер. Огромна част от българската интелигенция и от ръководните обществени среди, от елитните стопански, военни, съдебни, чиновнически и религиозни кадри, бе или пряко, физически ликвидирана, или косвено смачкана и тероризирана. Насилственото коопериране тъкмо в началото на 50-те години бе пролетаризирало и нашето селячество, нанасяйки му съкрушителен удар. Вековната наша разнообразна и усъвършенствана образователна система бе заменена от друга — сектантско-партийна и чужда. Насърчаваше се националният нигилизъм, а основна цел на партийната политика оставаше апологетиката на всичко руско и съветско. Ще рече на съветския империализъм и на неговата конюнктурно-диалектична идеология.

На фона на тази потискаща вече десетгодишна реалност се определи и нашата семейна и лична участ. Тя не можеше да бъде различна от нерадата участ на мнозинството от народа ни. В това отношение за нас, тримата, колебание не можеше да има. Алтернативата — компромис и уреждане в замяна на съвест и чест, отпадна от само себе си. Баща ми не прие и съблазънта да стане, при

ОФ-е власт, академик. Възмездие то не закъсня. Открито и прикрито. Няма да изреждам всичко. В неголямото ни жилище бяха настанени външни хора (в моята стая, после и в хола). В 1948-а и в самото начало на 1949-а година срещу мен бяха хвърлени, курдисано, тежки обвинения, (между които, че съм готвел преврат като възправа топ пред Народното събрание!; останалата половина: че съм син на бивш „царски“ дипломат, министър). Спасил ме някой (или някои?) от тогавашния Комитет за наука, изкуство и култура. Но бях белязан като опасен противник и „враг“ на режима. Не ми се даваше назначение, щатно, и като фабричен работник. А малките частни Трудово — производствени кооперации — ТПК бяха вече закрити. Убийствено е за млад, здрав, образован, изпълнен с енергия човек да види живота си зачеркнат по такъв нелеп начин. Всички опити за честен поминък и изява с интелектуален труд — преводи, лични писания, отиваха напразно или се оказваха палиативни. Жестокият факт, че при здраве и желание за работа, не мога да осигуря дори най-насъщните ни нужди и домашния уют на вече доста възрастните ми родители, ме застари преждевременно. Усещах, че се руша. Удушващо.

Унието обаче е най-лошият съветник. Трябваше, и на трима ни, да поддържаме ума и духа си бодър. Дойде и спасителното разковниче — заработихме заедно. Дватама, с баща ми; после и тримата, с майка ми. То въпреки имаше вече известно практическо начало още в предходните години. Но сега то се яви като по-наложително, в душевно отношение, и за баща ми. На младини, в Западна Европа, той е бил първоначално много наляво. Даже години след това е продължавал да поддържа, при посещенията си в Женева, близките си връзки с „бащата“ на руския марксизъм и социализъм Г. В. Плеханов. Добро лично познание и приятелство го свързваха и с някои от най-видните наши първи социалисти, „тесни“ и „широки“. На разните си постове като пълномощен министър бе проявявал грижи и внимание и към политическите ни емигранти, като български граждани. Тук през последната война, при управлението на Филов, откри изложба на млад даровит художник, за когото знаеше, че е комунист. След това, с личната си намеса, спаси от бесило или разстрел не един от подсъдимите в двата големи „комунистически процеси“, в София и в Битоля. Сиреч можеше да си изкара тлъста

пенсия като „антифашист“. Нито помисли! Достойнството не му позволяваше да намеква комуто и да било за едни или други негови заслуги. И не желаете контакти с демонстриращите произвол и невежество деветосептемврийски управници.

Но сега той страдаше в себе си, че неоправдано е станал причина за лишенията на семейството си и за помраченото бъдеще на сина си. Болка, която криеше от другите. Но от която следваше навреме да излезе, за да не изпадне в творческа и волева депресия. Как? — Изборът му не бе случаен. Трябваше да се впрегне в труд, духовен, продължителен, полезен за страната ни, и който да го погълне. Години по-късно, чак когато тоя му формално отдавна приключен, но незабравен труд бъде поставен под печат, той ще загатне за това в знаменитото си въведение „Кога и защо написах тази книга“, което ми диктува точно пет седмици преди смъртта си. То е само от четири изречения или десетина реда. Ето началото им: — „В 1954 година бях много потиснат и като размишлявах как мога да освободя духа си от това угнетение, намерих, че най-доброто средство ще бъде да опиша спомените си от моите ранни младини, когато, ученик в Македония и Цариград, живеях с гордостта да казвам, че съм българин, и с радостта, че се уча.“

Вярвам, че сега читателите, особено новите, ще разберат по-добре причината за въпросната негова потиснатост и угнетението му тогава — в национален и личен план.

Минавам на по-пряката „родилна история“ на книгата.

Както казах, тя бе диктувана на мен в посочената година. Скоро, още в този ранен етап, баща ми нанесе на няколко места малки промени (все още можеше, макар непродължително, да чете и пише с помощта на неоперираното си око). На следната година бе добавена главата за първите му стъпки в писателството. После дадохме ръкописа да се препише на машина; без допълнителен, редакторски преглед. За близкото му отпечатване нямаше никакъв изглед. Едва към средата на 60-те години атмосферата в тая насока стана малко по-обнадеждаваща. Долавяше се полугласен стремеж към известна либерализация на режима. Спомогна обаче и един субективен елемент. Баща ми бе прекрачил 85-тата си годишнина, без и тя да се отбележи някъде. Това позасрами някои по-интелектуални, непритъпени на културна и народностна тема

партийци. Неколцина от тях (подсетени и от изтъкнати възрастни журналисти, художници, артисти, писатели) убедиха баща ми да събере някогашните си литературно-критически работи, ценни и в техните очи, но които, пръснати в стари вестници и списания, са недостъпни и в библиотеките. Сторихме необходимото. Възрадвам, баща ми написа тогава и няколко нови очерци за наши бележити писатели от началото на века. Така се появи в издание на „Български писател“ книгата му „Погледи върху литературата и изкуството и лични спомени“. Тя почти надмина очаквания успех: разграби се за броени дни. Баща ми бе отрупан с благодарности и възхвали от знайни и незнайни ценители на добрия вкус и оригиналната мисъл в изкуството и литературата. Особено приятно и силно душеосвежително впечатление книгата произведе в писателските кръгове: „Ние да не знаем, че сме имали такъв критик и стилист, на най-високо европейско ниво и то още преди повече от половин век!“ „Новата“ интелигенция и следвоенното поколение откриваха, с възторг, Симеон Радев. В дадения случай — една част от него: писателят и извисеният художествен критик. (Симеон Радев — историкът — само леко се открояваше, а дипломатът оставаше изцяло в сянка.). Това беше в 1965 година.

Приемът на книгата запушваше устата на мракобесите-левосектанти в БКП. Движещите тогава лица в издателството на Писателския съюз за своята инициатива получиха не порицание, а поздравления. Окуражени от тях, те предложиха на баща ми да им даде за печат и книга от неговите мемоарни работи. Той реши да им предложи, като хронологично начало (а и като по-„безопасно“, засягащо главно образователни, чисто човешки и вътрешнобългарски теми) нахвърлените си вече спомени от неговото детство и юношество, видяно и описано обаче по-широко, в национален и културно-исторически контекст.

От издателството бързаха. (Беше настъпила вече 1966 г.). Баща ми, напълно запазен умствено, бе със съвсем слабо зрение. Налагаше се, естествено, внимателен оглед на целостния текст на книгата. След някои стилни и композиционни промени (последните предимно в края^[1]) дадохме да се направи нов, или частичен, препис. С някои нови корекции и ръчни бележки, за жал недоуточняващи всичко (в граматично или изказно отношение). Причината? Доверие в

издателството, но още повече стечението на тягостни обстоятелства. За да можем да свържем „двата края“, няколко видни лица бяха дали „гаранции“ за моята политическа лоялност и аз бях назначен, с минимална заплата, на работа, изискваща известен ценз. Като „служещ“ (тогава се работеше и събота) аз отсъствах от дома почти всеки ден по 9–10 часа, а поради честите събрания — и повече. Прибирах се вечер, когато родителите ми се чувстваха също поуморени. Дойде и заболяването на баща ми. Вниманието ни към предадения текст в издателството почти секна.

Между това над издателството тегнеше тоталитирният надзор. За всяка книга се налагаше да има, освен невидим за публиката, и поне един видим цензор, който да поеме отговорност в случай на гаф.

Ние и в този случай имаме щастие, че редактор ни бе един не само почтен, но родолюбив, културен и опитен човек като Борис Делчев. С благодарствен призив към паметта му трябва да кажа, че в много отношения той свърши добре това, което ние тогава — по гореказаните причини — не доуспяхме да сторим. (Разделяне на някои по-дълги пасажки на по две и три; графично изтъкващ на нова мисъл с изваждането ѝ на нов ред; тук-таме словесни размествания: казваше му — му казваше...; уреждане на незабелязано близко повтарящи се „той“ или „тя“ или на: аз, един, една. Последните и в нашия език обаче не идат само под чуждо влияние. Неуместното им и поголовно отстраняване вместо да стяга, изсушава изложението, променя ритъма ни отделната фраза и води до сив, канцеларско-телеграфен стил.). Нерядко за подобни поправки или за правописа на старинни цитати и пр., Борис Делчев ме запитваше по телефона или в среща в издателството и у дома. Това ни успокояваше допълнително.

За самия Делчев мъчнотията в това му редакторство идеше от друго. Понижен двукратно в кариерата си, мъмрен и партийно, той имаше осезаем оглед към повелите на политико-идеологичната цензура. Вероятно под неин натиск той помоли **да се смени заглавието** на книгата. Вместо „Спомени от Македония и Цариград“ с „Ранни спомени“^[2]. После той ни представи и един лист с шест „препоръки“, две от които бяха явно по горните съображения. Цитирам една от тях: „Внимателно трябва да се прегледат и поправят онези места, които засягат направо в политически аспект

Македонския въпрос и са неудобни в този вид при сегашните наши отношения с Югославия. Тови е много важно и до голяма степен от него ще зависи излизането и на книгата“. Видна е голямата тревога у него и в издателството от евентуалната външна реакция срещу книгата, даже и след промяната на първоначалното ѝ заглавие. Формулировката на новото предложение-изискване отиваше много далече. Изпълнено, то не само би обезличило автентичния спомен и исторически характер на съчинението, но би направило излишна, безсмислена появата му. Камо ли с подписа на Симеон Радев. Отказът ни беше ясен. Не след дълго (вероятно по съгласие свише) той бе разбран. Направени бяха само отделни съкращения и пропуски в някои изречения или на изрази. Духът и замисълът на книгата, като цяло, не бяха нарушени.

Така излезе първото нейно издание с добре известното вече на читателската ни публика заглавие „Ранни спомени“. То се яви не много подир смъртта на автора им, преди средата на 1967 г. Предвид на големия им успех, две години по-късно последва нова тяхна препечатка (под друга външност), която също бързо се изчерпи.

Слава богу, доживяхме да видим края на тоталитаризма и на неговата цензура, подвластна на чужди сили и интереси, не на истината. Можях да намеря, добре запазена, ръкописната чернова на книгата. Както и някои бележки с указания на баща ми. Сетне и стария машинопис. Подпомогнат от тях и от паметта си, направих внимателна сверка с обнародвания текст на труда, коригирайки допуснатите печатни грешки, нанасяйки тук-таме стилни или словоредни уточнения и възстановявайки повечето от сторените, по казаните цензурни съображения на времето, пропуски. (А някои неща, невключени и тук, ще отидат — по указание и съобразност — в друго съчинение на баща ми). **Така, че настоящето издание на книгата — дай боже да излезе без нежелателни нередности и грешки — следва да се смята за окончателния и пълен текст** на въпросния пръв посмъртно отпечатан труд на Симеон Радев.

Оформлението? При писането на този споменен труд, за да му се даде по-лесна четивност и за младите поколения у нас, бяхме решили доста неща — пояснителни, документални, любопитно-указателни — да се дават под черта. После обаче, в изданието от 1967 г. и 1969 г., по молба на издателството, една малка част от тях

минаха, много сполучливо, горе — в текста, а по-големият им дял бе прехвърлен като „Бележки“ отзад. За улеснение на печатарите. За съжаление в този си вид, пространствено твърде разделени от непосредствено определящия или свързващ ги текст, те се явяват и сега — ще рече занаят. Но това не е някаква загуба по същество за труда. Стига читателят да разбере, че отделените Бележки не са пълнеж, а органичен и нужен дял за цялото.

Що се отнася до надслова на книгата, реших да оставя и сега онзи, под който тя е получила и топлото одобрение на критиката и широки обществена известност „Ранни спомени“. В противен случай би се получило объркване у хората, които не знаят, че те са имали точен надслов при създаването им. **За в бъдеще обаче**, при едно по-комплектно или пълно издание съчиненията на Симеон Радев, тази книга следва вече спокойно да влезе в тях с **началното си по-конкретизирано заглавие** „Спомени от Македония и Цариград“, а „Ранни спомени“ може да се тури в скоби под него, като допълващо пояснение.

Това са нещата, които трябваше да кажа във връзка с настоящето ново, коригирано и допълнено издание на книгата. Съжалявам, че ясно те не можеше да бъдат изложени по-кратко.

Траян Радев

март 1994 г.

[1] Тогава бе дописана и оформена, например, главата за Екзарх Йосиф. ↑

[2] След като отпадна „Най-ранни спомени“, подхвърлено нам още в условните ни преговори за книгата, в края на 1965 г. ↑

КОГА И ЗАЩО НАПИСАХ ТАЗИ КНИГА

В 1954 година бяха много потиснат и като размишлявах как мога да освободя духа си от това угнетение, намерих, че най-доброто средство ще бъде да опиша спомените си от моите ранни младини, когато, ученик в Македония и Цариград, живеях с гордостта да казвам, че съм българин, и с радостта, че се уча. Направих това. Олекна ми. Книгата написана, оставих я настрана с надежда, че ще дойде ден да излезе на бял свят. Тоя ден дойде. Щастлив съм, че го дочаках.

Симеон Радев

Болницата ВМИ — София
10 януари 1967

Моята личност не е достатъчно значителна, за да може едно описание на моето детство и на моето юношество да представлява само по себе си особен интерес. Но като говоря за спомените си от тия години, ще имам случай да дам някои черти от бита, националния живот и обществените отношения за едно време в Македония, което е като продължение на Възраждането. Когато встъпвах в своето юношество, в Македония се начена и революционното движение. Аз влязох в него още невръстен. И тук има нещо да разкажа. Ще говоря също и за петте години, които прекарах в Галатасарайския лицей в Цариград. В него са се учили известен брой българи, между които трима с историческо име: Тодор Каблешков, Стоян Михайловски и Константин Величков. От разказа ми за това училище — останало такова, каквото е било в тяхно време, със същата програма и с някои от същите учители — ще може да се види при какви условия те са се възпитавали.

ДЯДО МИ РАДЕ

Аз съм роден в Ресен (Македония) на 19 януари н.с. 1879 година. Ресенската котловина — висока 960 метра над морското равнище, — заградена от три страни с високи планини и продължена на юг от Преспанското езеро, е красива. Особена прелест добива тя напролет, когато по многобройните ѝ градини цъфнат овощните дървета и ливадите се изпъстрят с цветя, над които се издигат, пръскайки своя упоителен мирис, нарцисите. Тук земята е плодородна, но малко и не може да храни своето население. От незапомнени времена селяните са отивали за печалба в Цариград.^[1]

В една от книгите на Шарл Дил за Византия — но не мога да си спомня точно в коя — един стар летописец описва как над шума на задръстените тесни улици на престолния град се издигат виковете на продавачите на плодове и зеленчук, носещи своята разноцветна стока с кош на гърба. Когато в 1893 година пристигнах в Цариград, за да постъпя в лицея, аз намерих същото зрелище и същата глъч. Продавачи на зеленчук и плодове сновяха по града, превити под тежестта на един грамаден кош, и викаха на гръцки и на турски какво носят.

Така ходил и викал в началото на миналия век по улиците на турската столица и дядо ми Раде.

Дядо ми Раде бе родом от Съпотско, живописно село, разположено под един хълм, на няколко километра от Ресен. По вековния обичай в околията той отишъл, още невръстен, в Цариград и работел с надница в градините, сетне взимал сам градини под наем, обработвал ги на свой ред с надничари и замогнал. Той особено забогатял през време на Кримската война, когато продавал зеленчук и плодове на чуждестранните армии, които имали база в турската столица.^[2] Печалбите тогава били големи. „Имаше пари от няколко държави — разказваше той. — Аз и моят ортак, селянин като мене, не умеехме добре да ги различаваме и когато трябваше да си ги делим на края на годината, правехме от тях два купа, на едната страна

сребърните, на другата златните, и сетне си ги деляхме по тегло, на терезия.“ По това време дядо ми купил къща в Ресен, настанил там семейството си и станал гражданин. Богатството му не останало обаче за дълго в неговите ръце. Нещастieto пожелало да се сдружи за някакво предприятие с трима ресенци. Той бе неграмотен и доверчив, те били писмени и лукави. След известно време на съдружие те му представили едни сметки, които го изкарали не само разорен, но и длъжник. Тая измама, която унищожи пред очите му плода на толкова години труд и пестеливост, жестоко наранила у него сърцето на човека, вярващ в хората. Той свалил капата си, дигнал очи към небето и проклетел коварните си съдружници: „Ей, господи — казал той, — ти, който виждаш всичко и всичко можеш, дай им, що им се пада.“ Аз помня и тримата. По едно странно съвпадение — една от ония случайности, които създават суеверията — те бяха точно в положението, в което тяхната жертва бе изказала пожелание да ги види.

Майка ми казваше „Клетвата се хвана, господ послуша, защото знаеше, че дядо ти е праведен човек.“ Такъв беше наистина той и неговата правда беше без оглед, ни предел. Тя не щадеше ни чужди, ни свои. Еднъж той бил в дюкяна на баща ми, търговец на манифактура и на бакалия. Тоя ден случайно продавал на някои селяни жито от нашите ниви. Баща ми искал пазарната цена, но тъкмо нея дядо ми намирал несправедлива. Той го слушал как се пазари, мръщел се и най-сетне отсякъл „Не чинит толку. Ке смалиш!“ Баща ми го послушал, но вечерта, у дома, изказал огорчението си от неговата намеса: „Не трябваше да ме срамиш така пред людето.“ Дядо ми отвърнал спокойно: „Не те срамя, а те уча да вървиш по божия път.“ Оттогава той не стъпил в бащиния ми дюкян.

Освен през зимата, дядо ми прекарваше цялото си време в градината. Градинарството бе художеството на неговите младини и той се връщаше към него с радост, любов и някакво поетическо чувство, което го сливаше с природата. На зеленчука, овощните дървета, цветята той приказваше, както се приказва на живи същества. Той насърчаваше домати да зреят, хвалеше на розите хубостта им и като ашладисваше някоя слива, казваше й: „Хайде сега да те видя.“

Ние бяхме трима братя, но никой от нас не бе свързан с дядо ни с такава обич, както аз. Имаше между мене и него някакви тайнствени

нишки. Докато да почна да ходя на училище, ние бяхме цял ден неразделни.

Когато се пренасям най-далече в моите детски спомени, виждам се как малко човече, припкам подир неговите стъпки, щом той се запътваше към градината. Тая градина, с обикновени размери, но която във въображението ми се чертаеше като грамадна, беше първата ми вселена. Тук природата се разкриваше всеки ден пред мен със своя разноцветен живот и със своите чудеса. Дядо ми работеше и приказваше. Той ми разправяше за всичко, което бе пред очите ми. За разкопаната земя — колко нейният дъх е приятен; за мравките — колко са работни; за овощните дървета — как по цвета им се познава колко плод ще дадат. За какво ли не? За птиците, които идеха да правят пакост, за пеперудите, за осите... Всичко ми се обясняваше, каквото виждах в градината, само, за жалост, едно не се опита да направи: да ме научи на градинарство. Неговите амбиции за мене бяха други. Той ми казваше „Ти ке бидиш абукат!“^[3] Може би защото през онова време, когато съдружниците му го ограбиха, някой бе му казал: „Да беше взел някой адвокат!“, може би по друго нещо чувано, той смяташе адвокатството — така после разбрах — като някакво обществено чародейство за оправяне на човешките несправедливости и го поставяше на върха на всички други занятия.

Дядо ми, който ме учеше в градината на природознание, беше и първият мой учител по история. Роден в самото начало на миналия век, той бе съвременник на много големи събития в Турция и ги знаеше ако не в истинския им вид, то поне по ходещите сред народа мълви. За тях, разпитван от мене с жадност, той не се уморяваше да ми разказва. Унищожението на еничарите той бе го видял с очите си в Цариград. Те били гонени като диви зверове, измъквани из скривалищата им, избивани, клани: „Страшно беше — разказваше той. — Като кога земята се тресе!“ Повдигането на някои феодали против султан Махмуд бе му оставило също жив спомен. Той ми разказваше за Али паша Янински, за неговата участ.

Чудно нещо, тоя кръвожаден тиран, чиято биография — има я на няколко чужди езика — човек не може да чете, без да тръпне от ужас пред нечуваните му жестокости, не остави след себе си проклятията, които заслужава неговото име. Напротив, всички народи наоколо са го възпявали. Фактът, че той бе въстанал против властта на султана,

трагичният му край, докаран чрез измама, всичко това вероятно бе поразило въображението на съвременниците. Трогателният образ на неговата любима жена — християнка, останала докрай нему вярна — хвърляше също един лъч върху мрачната му легенда. За нея се пееше една песен в Ресен, но под името Фросина. Неведнъж съм чувал по гощавки и сватби да се извиват гласове:

*Фросино, моме Фросино,
писмо ти пишит пашата...*

Последният от възбунтуваните феодали бе Мустафа паша Шкодренски. Начело на многобройни пълчища той дал на турската войска едно сражение между Битоля и Прилеп и бил разбит (1831 г.). Турците оставили убитите албанци непогребани, „да ги ядат кучетата и да ти кълват орлите“. Дядо ми минал две години след това през полесражението и го видял обсеяно със скелети. „Още им се белееха костите“ — казваше той.

Най-много дядо ми обичаше да ми разказва за Кримската война. Разказваше ми и после ме разпитваше какво съм разбрал. „Колко царщини се биеха против московеца?“ — питаше той. Аз отговорях „Против московеца се биеха три царщини: Инглитера, Франца и Сардиня.“ Той говореше с удивление за чуждестранните войници, за техните високи коне, за униформите им. Но най-силно впечатление бе оставило у него дръзкото им държане спрямо турците. Еднъж той видял как един френски войник дал ритник на един чалмалия турчин в една от най-многолюдните улици на Стамбул. Ударът бил толкова силен, че турчинът залетял и чалмата му паднала.

— Ами какво направи турчинът след това? — питах аз.

— Какво ще направи? Взе си чалмата, обърна се, погледна уплашен французина и търти да бяга.

— Ами имаше ли наоколо други турци?

— Имаше.

— Ами що направиха те?

— Що ще да правят? Наведоха си главите, хванаха си брадите и се разотидоха.

Тоя ритник, тъй мълчаливо понесен, бе поразил дядо ми като едно знамение на времето. „Тогава видох, казваше ми той, оти Турция ке паднит.“

Така дядо ми събуждаше у мене тоя интерес към историята, който сетне се разви силно и стана моето призвание. Той беше и моят пръв учител по география. Ресенската околия имаше тридесет и две села, той ги изброяваше и после ме изпитваше дали съм ги запомнил. Но главните му уроци по география това бяха пътуванията му за Цариград.^[4] Пътят, обикновено следван, бил Битоля — Воден — Солун и нататък. Това беше старият римски път Via Egnatia. Той ми разказваше по кои градове минал, в кои села нощувал и аз учех техните имена. Имаше една местност между Лерин и Воден, ако помня добре, наричана „Рикникамила“. Аз не бях видял още камила, нито беше изобразена в книгите. По описанието на дядо ми представях си я обаче като нещо грамадно и уродливо. Самата дума „рикат“ извикваше в детското ми въображение представата за рев на някакво чудовище. Но именно защото това име звучеше страшно, аз изпитвах да го слушам, заедно със страха, и една странна приятност. Преструвайки се, че съм го забравил, карах дядо си да го повтаря.

Той ми разказваше и за друг един, северен път: Битоля — Прилеп — Велес — Щип — Девебаир — Самоков — Пловдив и пр. Този път е бил следван вероятно, когато на юг е имало размирици; може би през времето на гръцката революция, за потушаването на която пашата на Драма събирал своите пълчища. Двата пътя се съединяваха в Тракия. Разказите на дядо ми ме водеха по нейните равнини. Когато през 1912 година нашите победни бюлетини гърмеха за Люле-Бургас и Чорлу, това бяха за мене имена, отдавна свойски. Дядо Раде ми разказваше и за пътувания за Цариград от Солун, по море. Еднъж го хванала голяма фъртуна, „вятърът дигаше водата на планини“ — казваше той, и гемията, раздрусана и с разкъсани платна, едва могла да ги доведе до един остров. Островът бил пуст. Пътниците гладували няколко дни, най-сетне един от тях убил една сърна, опекли я, разделили я, но дядо ми останал със своя глад. „Кога доближих една хапка до устата си — разказваше той — сетих се, че тоя ден е петък, и я хвърлих.“ Как излезли от острова, не ми е останало в паметта. Всичките тези разкази за пътувания с кервани, за опасни срещи, тревоги от разбойнически нападения, за нощуване на бивак, за морски

бури ме изваждаха из малкия, окръжен с планини град и ме пренасяха в един свят на просторни приключения и незнание. Оттогава пътеписите станаха едни от най-любимите ми книги.

Дядо ми Раде бе отдавна заселен в града, но всичко у него — облекло, обичай, говор — бе останало селско.^[5] С гражданите в Ресен, сред които междувременно син му бе заел място на чорбаджия, той не поддържаше никакви връзки. Любими посетители, роднини и приятели, бяха се от селата. Почти всички бяха живели голяма част от живота си в Цариград и за Цариград най-често говореха. Турската столица бе им станала като второ отечество. Седнал до коляното на дядо си, аз жадно слушах техните спомени. Те ме пренасяха от европейския бряг на азиатския, от Златния рог на Босфора и откриваха пред мен незнани велелепия на църкви, джамии и султански палати. Когато отидох да се уча в Цариград, аз се намерих в една страна, удивителна, но вече като видена насън.

От разговорите на дядо ми с неговите посетители селяни аз за пръв път узнавах за радостите и мъките на човешкия труд. Те си припомнюваха за щастливи години, когато природата бе изливала върху градините им своята щедрост и благодат, и за години, пагубни за зеленчука и овощните дървета; за времена на печалби и за дни, когато парата била „кесат“.^[6] Един прозорец се отваряше пред мене към живота, но аз гледах през него с детски очи.

От всичко чуто в тия разговори две неща са ми направили най-силно впечатление и са останали живи в паметта ми. Едното е много забавно и, ако не се вземе пред вид каква е била едновременно Турция, би изглеждало невероятно.

Казах, че градинарите ходели през деня по улиците да продават зеленчук. Привечер обаче някои от тях имали особено занятие. Турски чиновници, които отивали да пият в кръчмите, ги ангажирвали да ги чакат. Те стоели пред кръчмата, докато клиентът им стане пиан, и тогава, по един знак на кръчмаря, те го туряли в коша и го занасяли у дома му. В разговорите на дядо ми с посетителите му, негови съвременници, се редяха живи картинки от техния живот в Цариград. Мнозина бяха работили в същата градина, както дядо ми, и си напомнюваха разни случки. Често ставаше дума за един дервиш, който се явявал като привидение.

Ще разкажа за тоя случай, понеже той може да се вземе като пример на колективна халюцинация.

Дервишът излизал на определен час през нощта из един бунар, сядал над един ъгъл от оградата му и пушел наргиле. Когато някой се опитвал да се доближи до него, той се спускал в бунара и тая нощ вече не се показвал. Дядо ми и събеседниците му бяха чували за тия явления от своите предшественици в градината и бяха престанали сами да го смятат като нещо свръхестествено. Те говореха за този тайнствен дервиш като за свой съжител. Често пъти, разказвайки за някоя случка, те бележеха „Дервишът не беше още излязъл“ или „Дервишът се беше вече скрил“. Аз карах дядо си да ми го описва — бялата му дълга брада, навъсеното му и строго лице, — задавах куп въпроси за неговите появявания и изчезвания, давах му място в своето въображение, но някак си не вярвах в неговото съществуване.

Последния път аз видях дядо си Раде в 1897 година, когато се бях върнал от лицея, за да прекарам ваканцията си в Ресен. Един самозван лекар шарлатанин, грък от Епир, бе му оперирал двете очи от перде и той бе ослепял. В тая вечна нощ, в която бе влязъл, той бе загубил много от интереса към живота. Но любовта му към мен беше все тъй дълбока. Аз малко стоях в къщи — сè с интелигенцията на града — и не тъй често седях до него, както желаше. Той вече не бе тъй разговорлив, както едно време, през детинството ми. Държеше ми ръката и обръщайки лицето си към мен, като че ли правеше някакво отчаяно усилие със своите очи без светлина да ме види: Майка ми го гледаше с една трогателна преданост, заради която неговата обич към нея бе станала като обожание. Когато аз я повиках да се пренесе в София, където баща ми бе я предшествувал, той бил покрусен от скръб. Придружавайки я до пътните врата, той се държал за нея и плачел. „Нèсто, нèсто, кому ме оставяш?“^[7] — викал й той. В къщата ни се бе пренесла да живее една от дъщерите му, тетка Доля. Но той знаеше, че няма да има от нея същите грижи. При качването на майка ми във файтона, който трябваше да я отнесе, той хълцал като дете. Прегръщайки я, казвал й „Ах, къде са очи да те видя?“...

Дядо Раде почина 1908 година. Последните дни преди смъртта си, кога буден, кога в полусъзнание, постоянно питал за мен. Виждайки го, че е към своя край, и за да му даде утеха, брат ми Христо прибягнал до една благочестива измама. Той влязъл в стаята с

радостен вик: „Дядо, Симеон си дойде!“ Дядо се подигнал малко: „Ах, ела ми, синче!“ — казал той и протегнал ръката си да ми погали лицето. Брат ми му отговорил с изменен глас и му подал ръката си, като че ли е моята: „Ето ме, дядо.“ Дядо ми я държал и подир един час издъхнал.

[1] След Освобождението граждани от Ресен почнали да търсят работа в княжеството и са оставали там, главно в София и Варна. След Балканската война потокът се насочил към Новия свят.

В 1925 година заварих в Америка четирима свои първи братовчеди: двама бяха работници в една текстилна фабрика, третият служител в една католическа книжарница, а четвъртият следваше електротехника, издържан от брат си. Други двама мои по-далечни братовчеди бяха тогава в Буенос Айрес: единият — собственик и управител на хотел, другият — лекар. Един мой роднина по кумство (баща му ме е кръстил) се намирал по същото време в Патагония. Писател, той е публикувал два романа на испански език, за които тамошната критика се била произнесла много добре. ↑

[2] През време на Кримската война поради продоволствуването на съюзните войски от местното население, след нея веднага поради големите заеми, които турското правителство сключи в чужбина, много пари влязоха в Европейска Турция и на края минаха в ръцете на християните. Това им помогна да откупват от турците владенията от тях земи. Така се захвана една промяна в поземлената собственост. ↑

[3] Т.е. адвокат. ↑

[4] Учеше ме също да броя на турски до сто. ↑

[5] Дяда си питах: „Дядо, како се викаше татко ти? — Гьорше. — Ами нему таткото? — Недан. — Ами нему таткото? — Карамфил.“

Миналото — историята вече ме караха да любопитствувам и да задавам въпроси. ↑

[6] У Найдено Герова: „Не ще го има доста“. „Сеното тази година от сушата е кесат.“ Алъш-веришът е „кесат“. ↑

[7] Невесто. Когато майка ми се омъжила, нарекли я „Нестата на Радевци“. Така я наричаха и след като тя остаря. Името ѝ беше Фания.

↑

ДЯДО МИ КОТЕ НИЗАМ

Един от честите посетители на дядо Раде беше дядо ми Коте, баща на майка ми. Те се тачеха много. Прекарали и двамата голяма част от живота си в Цариград, те бяха усвоили от турците етикецията и се отнасяха един към друг с церемония. Бяха много различни по вид и природа. Дядо Раде бе със среден ръст, доста пълен, с дълги руси мустаци, гордост на неговите младини, тъй като можел да ги завива дори зад ушите си. Когато ние, децата, го закачахме за това, баща ми ни казваше „Дядо ви бил прав: дългите мустаци са знак на мужество.“ Но впечатлението, което можеха да дадат тия мустаци на Тарас Булба, се опровергаваше от очите му, пълни с мекота и добродушие. Дядо Коте бе сух, пъргав, с жив и проникателен поглед. Всичко у него дишаше съобразителност, енергия и воля. Докато дядо Раде се носеше небрежно, с прах от цигара по дрехите, той се носеше спретнат и всичко лъщеше по него. Дядо Коте ме вдигаше с ръцете си, туряше ме пред себе си на коня и ме водеше в село Янковец, където живееше. Но аз не го чувствавах близък. Имаше у него нещо повелително и студено, което ми го правеше като чужд. Никога не го разпитвах и не знаех много за него. Роден в някое от преспанските села, той, още много малък, бил заведен от баща си в Цариград, сетне, останал сираче, бил отгледан от една арапкиня и научил турски език като турчин. Какво е работил после, на мене е неизвестно. Единственото, което знаех, това е, че е бил нещо у княз Стефан Богориди.

Нека да разкажа един любопитен разговор, който имах по този повод в 1930 година в Париж с един внук на княз Стефан Богориди — Емануил Богориди.

Аз тогава събирах данни за една биография на знаменития му дядо и отидох да го посетя с надежда да чуя нещо интересно от него. Той беше белобрад старец с физиономия на голям болярин. Прие ме много учтиво. Но нищо повече не можа да ми каже от това, което бе писал сам за дядо си в „Периодическо списание“. Едно беше ново за мен и съвсем неочаквано. Стефан Богориди през цялата своя кариера

като съветник на двама султани беше се придържал към английската политика. Неговият внук обаче твърдеше, че той имал славянско сърце. „През време на Кримската война — каза ми той — у дома идваха много англичани. Еднъж един от тях влезе много радостен и донесе известието, че Севастопол паднал. Дядо ми го поздрави за победата, но лицето му бе побледняло. Славянската кръв заговорила у него напук на политическите му идеи.“^[1] В течение на разговора аз му казах, че един мой дядо бил служил при дядо му. „В какво качество?“ — попита той. „Трябва да е бил един от тия, които са гледали конете му“ — казах аз. Но той отхвърли решително моето скромно предположение: „А, сигурно се лъжете. Най-малко е бил негов иконом.“ Княз Емануил Богориди намираше за несъвместимо с моето достойнство на пълномощен министър един мой дядо да е вършил толкова плебейска работа.

Друго за миналото на дядо Коте не зная освен това, че когато се завърнал от Цариград, носел някаква военна униформа, заради която го нарекли „Коте Низам“.^[2] Тогава той носел със себе си и един султански брат, който му давал привилегията да бъде съден не в мястото, гдето живее, а в столицата на вилаета. В семейството има предание, че тоя брат му бил издаден по благоволенieto на Богориди.^[3] Заселил се той в с. Янковец, на четвърт час разстояние от Ресен, село само по име, тъй като животът в него е градски. Дядо Коте бил с пари и имот, един от най-богатите люде в околията. Както дядо Раде след заселването си в Ресен, тъй и дядо Коте, като се заселил в Янковец, са отивали пак в Цариград по работата си. Но докога? Не зная. Ресенските градинари в Цариград са участвували живо — това е известно — в борбата по черковния въпрос. Те са били като маса в манифестациите, но двама от тях са участвували и в ръководството. Единият, дядо Велъо, е бил член на първата българска община в Цариград в 1848 година, друтият, Богой, в 1850 година. Дядо Велъо е бил и представител на Охридско-преспанската епархия в Народния събор в 1871 година.^[4] Двамата ми дядовци говореха по някой път помежду си за българските движения в турската столица като участници в тях. Аз бях твърде малък, за да ги разбирам добре, но помня, че говореха с възхищение за речта, която държал еднъж някой от прочутите водители, когото те наричаха Славейко и който е бил, разбира се, Славейков. Не бе ли това при историческата манифестация

на българите в Цариград от църквата при Фенер до Високата порта след богоявленската служба и заточението на тримата владци? Години по-късно аз си спомнях за тия им разговори, когато описвах тая манифестация в „Македония и Българското възраждане“. Мисля, че няма да бъде безинтересно за читателя да приведа тука описанието си, тъй като тая манифестация, тъй грандиозна, тъй славна, че може да влезе в епоса на българския народ, е твърде малко позната:

„... Българската колония научи за станалото едва на другия ден. Беше неделя. Народът дошел на църква, но я намерил затворена и обвита в черно. Обясни му се, че гръцката патриаршия отново е издействувала заточаването на българските владци. Множеството, непрестанно растящо, избухна в безграничен гняв. След няколко минути на скръб и двоумение, някой предложи да се протестира пред правителството и тълпата тръгна към Портата.

Беше вече обед, когато тя пристигна. Увеличавайки се из пътя, тя беше нараснала до няколко хиляди души.

Манифестантите вървяха мълчаливо, но фактът, че такова множество се движеше из улиците, правеше сам по себе си огромно впечатление. От падането си Цариград не бе видял демонстрация на християни и турците се трупаха да видят нещо небивало.

Стъпалата на Портата бяха буквално покрити с хора, когато се зададе в каляската си великият везир Махмуд Недим паша, идещ от частната си резиденция. При вида на тази огромна тълпа, в която любопитството бе събрало почти всички народности на столицата, той пребледня като смъртник, мислейки, че е избухнало народно въстание. Поуспокои се малко, когато разбра, че това е манифестация на българите. Спря колата си, която бавно си пробиваше път през тълпата, и попита какво искат от него. Чу само фанатични викове, от които нищо не можеше да разбере. Тогава той предложи на манифестантите да му изпратят една депутация, която да му каже какво иска народът, и се отправи за Портата, съпроводен от викове, които искаха правда.

Българите делегати, избрани веднага, го последваха. Начело беше Славейков, редакторът на «Македония».“

[1] Емануил Богориди беше син на Николаки Богориди, временен заместник-княз на Молдова и покровител на българите в Бесарабия.

Емануил Богориди беше кандидат за българския престол в 1887 година, но кандидатурата му мина незабелязано. ↑

[2] Сега семейството се нарича Низамовци. Низами се наричаха войниците от войската, която султан Махмуд създаде след унищожението на еничарите. ↑

[3] Като ученик в лицей през една ваканция в Ресен вуйчо ми Димитрия ми показва този брат и поиска да му го преведа. Но аз, макар и да знаех турски, не можех да чета ферманското писмо. ↑

[4] Както дядо Вельо, тъй и Богой са били наши роднини. ↑

БАБА АНГЯ И БАБА АНЧА

Баба Ангя, баба откъм бащина страна, аз не зная. Тя починала малко след като съм се родил. Майка ми, която бе носила нейното иго, я описваше като горда и строга. Тя гледала дядо ми много отвисоко, защото той бил от беден произход, а тя от голямо коляно. Баща ѝ бил събирач на данъците по селата в първите две десетилетия на миналия век за охридския феодал Джелаледин бей. Къщата им в село Боуно (или Болно) била с дебели стени като старовремска кула. За нея имало вярване, че тя е посещавана от някакъв дух. Баща ми разказваше по повод тая легенда една странна история. Еднъж, връщайки се отнякъде, той стигнал привечер в Боуно и рекъл да преспи у майчините си роднини, тъй като една разбойническа банда върлувала тогава и имало опасност да се пътува по тъмно. Роднините му, които всякога го посрещали радушно, тоя път обаче му се видели някак притеснени. Той забелязал, че те се гледали с някаква скрита загриженост. Колкото повече напредвала нощта, толкова по-ясно се изписвала на лицата им растяща тревога. Когато седнали на софрата — било вече доста късно, — баща ми се опитал да заведе разговор, но у насядалите до него думите замръзвали на устата. „По едно време — разказваше баща ми — кучетата взеха силно да лаят и чуваше се, че някой набляга на вратата. За миг помислих, че това са разбойниците. Но роднините ми казваха «Не, Трайче, не.» Обаче лицето им беше зелено от уплаха. Кучетата млъкнаха и след няколко минути залаяха пак, сега още по-яростно. Настъпи пак зловеща тишина. За трети път кучетата залаяха и тоя път, като че ли самите те обзети от ужас. Сега напорът на вратата бе така силен, че чинеше ми се, че цялата тая тежка каменна ограда се тресе от основи. Тогава нещо като вятър мина през къщата, нависоко, и каквито сажди имаше на тавана, изпадаха на пода. Сетне всичко утихна. Жените дигнаха софрата и в полутъмна стая, дето огънят догаряше, настлаха постелите. Никой от нас нищо не продума.“ Едва на другия ден баща ми питал какво било това чудо. Тогава роднините му разправили, че то ставало на определени нощи.

„Някой умрял иде и вчера му бе денят“ — казвали те и затова така били смутени от неговото пристигане. Баща ми не беше суеверен, учеше и мен, дете, да не вярвам в суеверия, но виденото през тази нощ бе му останало като нещо страхотно и необяснимо.^[1]

Малък, аз вярвах в свръхестествените неща даже много по-малко, отколкото сега, когато под впечатлението на някои от тези съчинения, които излизат по този предмет, идвало ми е да се запитвам за миг дали зад материалния свят няма невидими сили, които остава бъдещето да открие; но „чудесното“ много ме привличаше.

Баща ми имаше един вуйко, който живееше в Цариград, стопанин на една градина, но от време на време си идвал в Ресен, където се бе преселил. Овдовял, той бе се оженил за една вдовица, която аз наричах баба Анча. Тя живееше в едно крило на нашата къща. Баба Анча идваше често вечерно време у нас. Тя нямаше нищо от обичливостта на старите хора. Висока и права като прът, а в изпитото и лице малки очи, които сякаш режеха като нож, с един дълъг нос, краят на който се навеждаше върху тънки и свити уста и поглеждаше надолу към една островърха челюст, тя по-скоро отблъскваше. Но знаеше безброй сказни^[2] и чудесно ги разказваше.

Тия сказни бяха едни от големите радости на моето детство. Какъв чудесен спомен са ми оставили те! Достатъчно е да си затворя очите, за да се яви пред мене тази картина зимно време, навън дебел сняг, в огнището пламти буен огън, в един ъгъл баща ми, полулегнал, чете вестник „Зорница“, в другия дядо ми пуши цигара подир цигара. Аз съм сложил главата си върху коленете на баба Анча. Тя ми разказва за царе, царски синове и дъщери, царкини, самовили, разбойници. Аз съм ненаситен да я слушам. И когато спре за минута, казвах ѝ „Бабо Анчо, уще!“

В това време майка ми шеташе из къщи със своите леки стъпки и сегиз-тогиз приближаваше да види дали съм заспал, за да ме тури на постеля.

^[1] Аз не съм срещал сред българската интелигенция — между моите познати — някой да вярва в съществуването и появяването на духове. Но когато бях пълномощен министър в Лондон, видях колко това вярване е разпространено между англичаните не само в простолудията, но у културните среди. През 1937 година жена ми и аз

бяхме поканени да прекараме няколко дни у леди Гроган. Нейният мъж бе един от английските офицери, които, след европейската намеса в Македония и въвеждането на реформите, бяха служили в турската жандармерия като инструктори. Тя самата ходи в Македония след Илинденското въстание, за да раздава там помощи от името на Балканския комитет. От тогава тя бе запазила жарки симпатии към българския народ въобще и една трогателна любов към Македония. Леди Гроган живееше в провинцията Дорсет. Нейната къща беше стар замък. Еднъж, когато ни заведе у един нейн близък съсед, лорд Денби, за да разгледаме неговия парк, в който имаше чудни цветя, докарани от него от крайния Изток, където бе ходил често със своята яхта, англичанинът питал жена ми: „В коя стая Ви тури леди Гроган? В тая на духа?“ — и за голямо нейно учудване той й разказал, че в една от стаите на замъка, всяка нощ, в определен час, един дух влизал, спирал се да гледа към леглото и изчезвал. В тая стая, на това легло, била починала неговата годеница.

Разговори за духове стават често между просветени англичани. Едно особено дружество се занимава с изследвания по тая област на незнаниято.

В Америка се приказва с ирония за тия английски суеверия. Видях във Вашингтон един филм, в който се разказваше как един американец, нов богаташ, купил в Англия един замък, но искал да му продадат заедно със замъка и духа, който го посещавал. ↑

[2] *Сказна* на ресенски говор значи *приказка*, *maerchen* на немски.

Помня една от тия сказни. Един цар забелязал, че идели крадци да крадат от хазната му. Той дал заповед на стражата да бди, но нощем тя заспивала. Тогава той казал да поставят на хазната примка. Един от разбойниците бил заловен в нея, но другарите му дошли и му отсекли главата, за да се не знае кой бил той. Тогава царят дал заповед да поставят трупа до чешмата и да накарат всички жени да отидат там със стомните си за вода. „Ако някоя от тях заплаче, казал той, ще се види, че човекът с отсечената глава е бил нейният мъж.“ Дошла наистина неговата жена, но счупила стомната и казала, че плаче, защото й с жал за нея. Ако паметта ми не ме лъже, същата приказка съм срещал у Херодота, който я чул в Египет. ↑

МАЙКА МИ

Майка ми беше дребна по ръст, с черни коси и сини очи.

Не мога да кажа, че беше хубавица, но тънкото ѝ одухотворено лице, погледът ѝ, в който умът грееше като заря, една игрива усмивка по устните ѝ, каквато съм виждал в някои Богородици, изписвани от примитивни майстори, ѝ даваха голямо очарование. Аз не съм я чувал да запее, нито съм я виждал да се хване на хорото, но не беше тъжна. Само че веселостта ѝ беше вътрешна, в духа ѝ и в мисълта. Тя имаше остра наблюдателност, виждаше смешните страни на живота и разговорът ѝ искреше от духовитости. Но зад нейния лек хумор имаше житейска философия с най-високите понятия за дълг, обич и род. Тя си служеше много често с пословици.

От кадъните, които идваха в къщи, тя бе научила малко турски и превеждаше много добре някои турски пословици, които слушаше от баща ми. Например: „Ни на Шам шекерот, ни на арапот лицето!“ Това било казано за някой, който хвалил захарта от Дамаск. Или: „Ако Алеп е далеко, аршинот е овде.“ Това пък се касало за някой, който се хвалил, че в Алеп правел скокове от десет метра. За майчината любов казваше: „Майката не може да се насити на син, както морето не може да се насити на пясък.“ Нейната идея за човешките прегрешения бе много строга. Грешникът може да получи прошка от бога, могат да му простят и хората, но споменът за неговите лоши дела го следвал непредотвратимо. Нищо не могло да го заличи. „Огънят и водата всичко мият, само честта не!“ — казваше тя. За тържествуващото зло по земята, откакто свят светува, тя бележеше със скръбно примирение: „Кой е сила, не е пра̀(в)ина“, т.е. където се упражнява сила (насилие), няма правда.

Нейният такт бе необикновен. Тя обладаваше чувство на мярка, което прилагаше дори в отношенията си към бога. Когато я запитах еднъж, защо молитвата ѝ към него понякога бе много кратка, тя ми отговори; „Не искам да му досаждам. Има болни, има гладни. Трябва да му оставяме време да мисли и за тях.“ Майка беше приказлива и

говореше с един чудесен инстинкт за изразителност и живописност. Имаше в речта ѝ повторения, които ѝ придаваха особен ритъм. Говорейки например за едно посещение на тетка ни Доля, тя ще почне: „Дойде снощи тетка ти Доля. Дойде и ми рече...“ Или за някое необикновено странно събитие „Станало чудо, чудо невидено и от никого нечуено.“ Тя обичаше да употребява старовремски думи. За едно чорбаджийско семейство, в което ставали често крамоли и което се намесваше буйно и в градските раздори, тя казваше „У ними пѣтом чò(в)ек немат, сѣте са недòветни.“^[1] Чувал съм от нея и други старовремски думи. Питаха ли я дали по-далечни роднини идват често у нас, тя отговаряше „Идат, идат — от новина на погибеш.“

Нейната находчивост беше прочута у всички, които я познаваха. Тя имаше бърз отговор за всяко положение и никое лице, колкото и високопоставено да е, не можеше да я смути.

През 1904 година бяха назначени при главния инспектор на Македония Хилми пиша двама цивилни агенти, един австриец и един русин, които трябваше да представляват един вид международен контрол. При обиколка в областта те пристигнали и в Ресен. Австриецът, Мюлер фон Сентгеорги (Mueller von Szentgoeryi), когото бях срещал във Виена, казал, че иска да посети родителите ми. Той пристигнал у дома, придружен от мюдюрина и от по-видните турци. Баща ми бил изненадан от такава чест и доста смутен при мисълта как ще гледат след това турците на него. Но посрещнал високия гост с това голямо достойнство, което той умееше да покаже в такива случаи. Австриецът говореше сръбски, тъй като бе служил в Босна, и турски, тъй като бе свършил академията на източните езици във Виена. Той ме хвалил много, казал, че съм бил учен, че съм познавал Европа. „Такъв човек, казал той на турците, трябваше да бъде тук и да взима участие в управлението на тази страна.“ После поискал да види майка ми. Тя влязла и за голямо изумление на присъстващите турци, които никога не бяха помислювали, че такава почит може да се покаже на една жена, той ѝ целунал ръката. „Искаш ли да те заведе при Симеона?“ — попитал я той. — „Да ме заведеш при него е лесно, казала майка ми, мъчното е него да доведеш тука.“ Намекът бил ясен. Майка ми искала да каже: „Дайте свобода на Македония, и син ми сам ще се завърне.“ Австриецът се усмихнал и казал: „И това ще бъде.“ „Господ да те чуе!“ — рекла майка ми и си излязла.

Споменах, че с Мюлер бях се запознал във Виена. Беше 1902 година. Това стана по начин, който и сега, след толкова години, ми се вижда странен. Бях отседнал в хотел „Хамеранд“. Сутринта, едвам събуден, вратата се отвори — влезе непознат на мене човек. Той не каза името си, нито защо е дошъл, а седна на стол и почна да говори. По всичко изглеждаше на важен човек и първата ми мисъл беше, че той е от полицията. Когато 1900 година издавах в Женева вестник „L'Effort“, вестник за пропаганда на македонското движение, пишех против Австрия, защото я смятах за наш враг, като противник на автономията на Македония. В един от броевете бях се отправил към австрийския император и пишех „Внимавайте, Ваше Величество, да не хвърлите в отчаяние един народ, който се бори за свободата!“ Тия думи можеха да се вземат като заплашване. Вероятно, мислех си, моят посетител идеше да види кой е този човек, който взема такъв тон. Разговорът ни беше доста дълъг, но след повече от половин век не мога да си го спомня добре. Той се отнасяше досежно Македонската революционна организация: какви сме ние и що искаме. Стараех се да го убедя, че като се противопоставя на автономията, Австрия върви срещу своите интереси, тъй като автономна Македония, поставена под европейски контрол, най-добре ще осигури пътя на Австрия към Солун. По онова време бях изучил вече доста добре историята на Източния въпрос — особено последната му фаза след Кримската война. Той слушаше и сегиз-тогиз задаваше въпроси.

По-сетне се научих, че непознатият посетител бил Мюлер фон Сентгеорги, началник на разузнавателния отдел във вътрешното министерство, по-рано генерален консул в Одеса, след това на голяма служба в Босна — Херцеговина. Запознат от Одеса с политиката на Русия в Близкия изток и в Босна — Херцеговина, изучил балканските въпроси — австрийското правителство избрало него като най-подходящо лице за мисията, поета в Македония.

Втори път нямах случай да се срещна с Мюлер фон Сентгеорги, но, види се, моите познания по международната политика му направили впечатление и му дали идеята да ме приближи към Австрия. Така само може да се обясни посещението му у дома.

Като се научил за тая постъпка на своя австрийски колега, който гледал да печели популярност между българите, и руският цивилен агент Гирс посетил родителите ми. Когато баща ми по-късно

разказваше за тия посещения, попитах го: „Как те гледаха след това турците? С лошо око?“ — „Не, отговори той, напротив, станаха по-внимателни към мен. Смятаха ме един вид под чуждо покровителство.“

Баща ми и майка ми живееха в съвършен сговор. Аз не помня през цялото си детство той да е казал сърдита дума или тя да се оплаче от него. Авторитетността на баща ми и съпружеската преданост на майка ми еднакво способстваха за тази хармония. Имаше само един въпрос, по който те сегиз-тогиз влизаха в препирня. Майка ми беше слаба, имаше да води тежко домакинство: свекър, мъж, куп деца. Тя видимо изнемогваше. Да се вземе слугиня не беше възможно поради ресенските нрави. Бедни момичета от града, съвсем малко на брой, са отивали слугини в Битоля, но никое от тях нямаше да приеме да слугува в Ресен. От селата нямаше пример някоя мома да е станала слугиня. Понякога по настояването на баща ми идваше някоя бедна жена временно да помага. Но майка ми с мъка я понасяше. „Не искам, казваше тя, чужди жени да ми гледат къщата, аз сама съм кадърна!“ Напразно баща ми ѝ казваше, че един ден ще капне. Тя продължаваше упорито своя непосилен труд, в много случаи, според баща ми, ненужен. Баща ми продаваше сапун; майка събираше пепелта от огнището и вареше сапун за вкъщи. Баща ми продаваше американ, хасе и пр.; майка ми сядаше на разбоя и тъчеше платно! „Защо се мъчиш без нужда?“ — казваше баща ми. „Така правят всички домакини“ — отговаряше майка ми.

С крехка природа, омъжена на седемнадесет години, осем пъти майка, тя, доброволна мъченица на семейния труд, преждевременно остаря. Когато в 1905 година дойде в София — минали бяха осем години, откак не бях я виждал, — сърцето ми се сви от болка. От нейната младост нищо не бе останало освен живата ѝ мисъл, светлата ѝ памет и това чувство за хумор, което бе част от нейната жизненост.

Чувството за хумор бе може би най-отличителната черта на майка ми. Аз имах грамофон и много плочи. Майка ми ме караше главно да турям плочи с песни от френски комици. Тя не разбираше нищо от думите им, но те будеха у нея един радостен смях.

Тя се върна отново в Ресен. Но аз бях решен да не я оставя вече там. На следната година баща ми, тя и по-големият ми брат Владимир се настаниха при мен в София. Тук майка ми почна да се съвзема. Една

прислужница гледаше домашната работа. Тя се радваше сега на почивка, на каквато по-рано никога не би склонила. Идеха да я виждат ресенки, живущи в София, някои от които роднини. Това бяха дълги разговори със спомените от родния град и миналото време. Идеха при мене другари от писателския свят и понякога сядаха на приказки с нея. Те обичаха нейното остроумие, мъдростите ѝ, както и забавния начин, по който тя разказваше. Хармонията между нея и баща ми продължаваше, както беше и някога, но сега с един особен оттенък от нейна страна. Насърчавана от брат ми и от мен, тя сега обичаше да го закача. Баща ми се смееше, но малко учуден. Като че ли виждаше пред себе си нов човек. През лятото аз им изпращах понякога файтон, за да отидат на разходка до четвърти километър. Първия път баща ми побързал да се качи по-напред. Вечерта майка ми го попита: „Ти чорбаджия ли си, или интелигенция?“ „Интелигенния“ — отговори решително баща ми. „Тогава — каза тя — ще ме чакаш първа аз да се качвам и когато спре файтонът, ще ми подаваш ръка да слеза!“

Макар да излизаше рядко от къщи, майка ми със своето наблюдателно око бе научила всички етикеции на градския живот. Едно, което най-много и се нравеше, беше, че когато иска да си почива, прислужницата може да каже на някоя нежелана посетителка: „Госпожата я няма.“ „Къде можеше да се каже това на ресенки? бележеше тя. — Да си на умиране, те пак ще влязат.“ Баща ми обичаше по някой път да цитира свещеното писание. Майка ми и тук взе да го задирия. Еднъж той напомняваше думите, отправени от св. Павел към жените да се покоряват на мъжете: „Защото — казал апостолът — мъжът е глава на жената, както и Христос е глава на църквата.“ — „Чувала съм тия думи, когато ме венчавах и после на други венчавки — забеляза му майка ми. — Но ти забравяш какво иде по-сетне. Посетне иде: «Вие мъжете обичайте жените си, както и Христос обикна църквата.» Имаше ли тук ехо на някаква далечна ревност на майка ми? Баща ми е бил на младини хубавец и момите в Ресен му вадели три песни. Може тя да го е ревнувала, но нейната гордост никога не бе ѝ позволила да покаже това. Чувах напоследък една позната на мен жена от обществото да казва: «По-скоро бих пукнала, нежели да дам да се види, че съм ревнива!»“ Такава беше и майка ми.

Майка ми беше неграмотна. Дете, тя ходила за няколко седмици на училище при един монах в Янковския манастир, който ги учел да

сричат на славянски; но настъпило някакво размирие, било опасно да се отива на манастира, километър вън от селото, и нейното учение спряло, едва започнато. Тя бе неутешима, че останала „без писмо“, и не прощаваше на баща ми, че като се оженили, не я научил да чете.^[2] Неука, нейната любознателност беше без край. Тя се вслушваше в разговорите, когато ни идеха гости и разговаряха по народните работи и училищата. Разпитваше нас дедата за уроците ни. В София тя караше прислужницата ни, една млада селянка от Пасарел, която дълги години бе у нас, да ѝ чете книги от нашите писатели. С особено увлечение слушаше разказите на Елин Пелин и най-вече хумористичните му работи. Често пъти Карамфила, това бе името на прислужницата, ѝ четеше „Българан“. Писателите, които идваха у дома, тя посрещаше с голяма радост и ме разпитваше кой какво е писал. Писателството смяташе за най-висшата проява на човека. Тя имаше към това призвание едно мистично чувство на почит. Когато пишех „Строителите“, влизаше при мене безшумно, сядаше в едно кресло с броеница в ръка и, мълчалива, гледаше ме с часове как работя. При назначението ми в Букурещ, разбира се, като всяка майка бе горда, че нейният син станал пълномощен министър на тридесет и четири годишна възраст. Но изпитваше и чувство на тъга, че няма вече да пиша. Четири години по-късно, пълномощен министър в Берн, аз си дадох оставката и се върнах в София. Тя бе радостна, че напускам дипломатическата служба. „Сега пак ще пишеш, нали? Ти трябва да пишеш. Това ти е дадено от бога и на бога си длъжен!“ Тогава аз написах „Македония и Българското възраждане“. Но, уви! Писателството ми, за голяма жал на майка ми, пак се прекъсна. В 1918 година ходих заедно с Ляпчева за примирieto в Солун и отново постъпих в дипломатията. Когато заминавах за Хага, новия ми пост, майка ми много скръбно ме изпроводи. Не ми каза нищо вече за моето писателство, защото виждаше, че събитията са по-силни от хората. През 1921 година тя замина за Ресен при малкия ми брат Христо. Не дълго време след това се помина. Аз бях тогава много далече от нея, в Стокхолм, дето Стамболийски беше ме изпратил с една мисия пред шведския министър-председател Брантинг.

[1] В Геровия речник няма такава дума. Филолозите, които съм запитал, също не я знаят. Но смисълта ѝ е ясна. ↑

[2] Още по-голям беше нашият грях, на децата ѝ, спрямо нея. Ние смятахме нейната неграмотност като една фаталност на нейното детство и вече непоправима. Една селянка от Бистрица беше се научила от учителката на село да чете и пишеше на сина си, мой разсилен във Вашингтон, писма с печатни букви. Колко по-лесно можеше да стане това с майка ми при нейния жив ум! Като помисля за това, жестоко разкаяние ми гризе сърцето и по лицето си чувствавам срам. ↑

БАЩА МИ

Често съм мислил какво духовно наследство съм получил от баща си и какво от майка си. Сега за мен е ясно. Когато някои намират в моите писания някакво умение да разказвам, някаква дарба да прониквам в характерите и да правя портрети, хумор, ирония, всичко това ми иде от майка ми; ако има понякога в тях патос, вкус към велеречие, стремеж към възвишеното, романтичност, това се дължи на баща ми. Те бяха много привързани един към друг, но с различна природа. Обичах без предел майка си. Но от баща ми се възхищавах. По-възрастен, аз виждах и някои слабости у майка си. Тя мъчно прощаваше; към прегрешенията у хората, особено у жените (лошите жени тя наричаше „никаквици“), нямаше пощада, смяташе глупостта у близки и далечни около нея като лична обида и я преследваше с присмех, понякога прекалено жесток.

В баща ми аз не виждах никакъв недостатък. Чинеше ми се, че всички съвършенства са събрани у него. Той бе за мене като едно домашно божество в жив образ. Висок, снажен, неговата фигура беше внушителна. Ние чувствувахме у него нещо властвено. Не беше строг, но ние го слушахме така естествено, както дишахме. Към нас децата показваше необикновено доверие. Когато се случеше да му поискаме пари, никога не изваждаше от кесията си да ни даде направо; показваше ни чекмеджето, което му бе касата, и казваше: „Иди си вземи!“ — без сам да погледне какво взимаме. Когато постъпих в лицей, той ми отвори неограничен кредит у един ресенец, на работа в Цариград. „Ти знаеш моето състояние, каза ми той, ще взимаш, колкото ти трябват.“ Така ни учеше на отговорност. Учеше ни и на свободно мислене. Често ни задаваше въпроси, за да имаме случай да се изказваме пред него. Никога не показваше недоволство, ако мислехме по-иначе от него. Напротив, насърчаваше ни да му противоречим. Но свободата, която ни даваше, оставаше непокътнати нашите чувства на почитание.

По-старият ми брат Владимир беше на тридесет и шест години и дълго време пушач, когато за пръв път запали цигара пред него, и то по негово настояване. Сам баща ми даваше пример на тази семейна йерархия. Неговото отношение към дядо ми беше проникнато от много голяма почит. Майка ми ни разказваше даже един необикновен пример на синовна покорност от негова страна. По едно време баща ми канил у дома един свой приятел да го учи на табла. Дядо ми гледал на това с недоволство, като на нещо неприлично и накрай казал на баща ми: „Ще извадиш тая табла от къщата или ще взема секирата и ще я направя на парчета.“ Баща ми, вече възрастен човек, с няколко деца, се преклонил пред тая воля.

Баща ми беше учил гръцки при един учител от Охрид, Бодле, който изглежда да е бил добър елинист. (Понататък ще разкажа как българското чувство било пробудено у него като дете и как прекъснал гръцкото си учение.) От него той бе запазил известни следи. Някои работи от светото писание той ни цитираше на български и на гръцки. Когато бе сърдит на някого, не искаше да го види, викаше „истиразмон!“^[1] и вместо „император“ казваше „имбератор“, по подражание на гърците, които буквите „м“ и „п“ наедно произнасят като „б“. Откъснат от училището, той неуморно бе работил за своето самообразование. Български книги били рядкост тогава в тоя кът на Македония и жаждата му да се учи по тях оставала неудовлетворена. По-сетне от Цариград пристигали по някои броеве от издаваните там български вестници, които минавали от ръка на ръка. За тях баща ми казваше, че ги търсел така, както първите християни търсели посланията на апостолите.

Едно щастливо събитие за неговото самообразование било пристигането в Ресен като учител на Захари Чинтулов, брат на известния ни поет Добри Чинтулов. Той донесъл със себе си една жива струя от българския възрожденски дух и пръскал въодушевление. От самото си пристигане той се настанил у нас, у дома, и до края на учителствуването си той бил като член на семейството. „Година и половина съм го кърпила и прала, казваше майка ми. Но да бяха десет години, пак нямаше да ми бъде жал.“ Баща ми живял със Захари Чинтулов, млад като него, в постоянно споделяне на мисли и чувства. Тия разговори разширили хоризонта на баща ми, разкрили му в горди представи миналото и надеждите на българската обшност и му дали

още по-силен подтик за самообразование. Добри Чинтулов, съчинител на бунтовнически песни, бил по свидетелството на съвременниците, тих, хрисим човек; брат му Захари бил, напротив, възторжена романтична натура — на нея той станал и жертва. Влюбен в една млада мома в Ресен, която отказвала да се омъжи за него, полудял. Целият град бил потопен в скръб за него. „Аз плаках като за брат“ — ми разказваше майка ми.

Голямо влияние върху баща ми е имало и друго едно лице от особена важност.

В 1874 година пристига в Ресен като пръв български охридски митрополит, след унищожението на Охридската патриаршия, Натанаил. След учредяването на Екзархията не един от българските владици пое фанариотската традиция на гордост, деспотизъм и сребролюбие — достатъчно е да четем какво е писано във вестниците на Ботева и Каравелова за Иларион Макариополски.

Натанаил бил — това бяха думите на баща ми — „пастир добрий“. Неговата врата, неговата кесия били отворени за бедните. Той показвал остър, заповеднически тон, но само към чорбаджиите. Не скривал омразата си към турската власт. Поради тая омраза той не научил турския език. На турските големци говорел на български и при разпри с тях казаал им: „А, море, турчино!“ Любопитно нещо, турците въпреки тия му обноски го уважавали. Той обичал много да идва у дома. Баща ми му се нравел със своята възторженост за българщината и чистото си сърце. Натанаил го целувал по челото и му казвал „Блажена утроба носивша те.“ В 1877 година, след обявяването на Руско-турската война, Натанаил — както стана и с други български владици — бе вдигнат от турското правителство и повикан в Цариград. На заминаване през Ресен той казал на баща ми: „Ще се върна с руските войски.“ Оставил у нас част от своята библиотека. Баща ми дълго я пазил, но поради честите обиски от страна на властта, които ставаха у дома, я пръснал по селата.

Родителите ми често приказваха за Натанаила. Смятаха го за светец на семейството. Баща ми казваше: „Ако някога отидеш в България, първата ти длъжност е да го намериш, да му целунеш ръка и да поискаш благословия за тебе и за целия ни род.“ След свършването на лицезаема пристигнах в княжеството и изпълних тоя завет. Но направих и нещо повече. В своята книга „Македония и Българското възрождение“

дадох един портрет за него. Дотогава той бе останал непознат. Забравата, в която бе потънал, личи от един невероятен факт.

Както се знае, първото писмо, което имаме от Левски, писано в Яш на 7 ноеври 1866 година и изпратено до Раковски, носи едно поздравление до него от страна на „отец Натанаил“.^[2] Д. Т. Страшимиров в „Извори“^[3] пише, че „отец Натанаил“ бил псевдонимът на Панайот Хитов. Това се повтаря във всички други издания на писмата на Левски. Едвам преди няколко години Иван Унджиев в своята прекрасна биография на Апостола тури край на това заблуждение. Той бележи, че аз съм му обърнал вниманието върху това.

От разказите на баща ми и майка ми Натанаил бе останал за мен легендарен образ с венец на сияние около главата, както в иконите. От неговата чудесна автобиография, поместена в Сборника за народни умотворения и като че ли заровена там, аз научих това, което писах за него: че бил един от първите по време български книжовници, че в Москва, Петербург, Варшава, Прага запознавал славянския свят с пробуждането на българския народ, че пръв поискал създаването на българска независима църква, че отклонявал най-ласкателни предложения от чужбина, за да служи на родината си, че бил приятел на Раковски, че бил се срещал с Левски, че след Освобождението на България организирал заедно със Стамболова Кресненското въстание.

Натанаил обичал баща ми не само заради неговия патриотически пламък, но и заради религиозността му. В нашия дом имаше наистина една много набожна атмосфера. По-късно, когато ние синовете ходихме да се учим, тя се промени, защото ние се връщахме от училищата — Битоля, Солун, Одрин^[4] — с друг дух. Но през детинството ми съхраняваха се всичките обичаи на един истински християнски дом. Когато сядяхме на трапеза за обед, най-малкият от децата — момче или момиче — ставаше прав и казваше „Отче наш“. След това баща ми произнасяше кратка молитва: „Благослови ястие и пиtie рабов твоих“ и пр. След свършването на обета ние се прекръствахме и баща ми пак изричаше молитвата за тоя случай: „Благодарим тя, Христе Боже наш, яко наситил Еси на земли Твоих благ; не лишай нас и небеснаго Твоего царствия.“ Преди вечеря пак казваше една молитва: „Ядат у бози и наситятъся и възхвалят Господа взискающи Его, живи будет в сердца их во век века.“ Вечер, когато

имаше гости, ние малките заспивахме рано. Но обикновено преди да си легнем, се нареждахме пред иконата цялото семейство: дядо ми, след него баща ми и майка ми, след тях децата според възрастта, и се кръстехме. Имаше една молитва, но не помня каква, защото тогава бях обикновено полузаспал. Всичко това е така далече, че ми се струва невероятен сън.

Набожен, баща ми все пак не можеше да противостои на някои изкушения. Към края на постите за Божик се колеше свинята — или както казваха по нас — кърмакот. Правеха се наденици, пача и други запаси; месо, посолено, се нареждаше в качета за през зимата. Всичко това изостряше желанието му да вкуси от месото. Еднъж поиска от майка ми да му направи кебап. „Има няколко дена до Коледа, казваше тя, не можеш ли да дочакаш? Тъкмо преди празника правиш грях. Как ще пееш Херувикото в черква?“ Баща ми отговори: „Жено, човек трябва от време на време да прави по някой малък грях — ако не, ще се помисли за безгрешен и ще се възгордее. Бог не обича горделивите, така е по писанието.“

Баща ми знаеше много от светото писание и от житията на светците. Това беше една област, в която той обичаше да блести. На брат ми Владимир, който след свършването на Солунската гимназия стана учител в Охрид и преподаваше закон божии, богослужение и катехизис — предмети, случайно паднали се нему и по които знаеше само това, дето бе в учебниците, той задаваше често въпроси, които го хвърляха в затруднение и, много млад още, караха го да се черви. Помня, че еднъж го пита: „Ти, който преподаваш богослужение, обясни ми какво значи, когато свещеникът туря патрахила си и казва: «Благословен Бог, изливай благодатъ Свою на свещеники Своя яко миро, сходящее на браду Аароню, сходящее на омети одежди его.»“ Брат ми, изненадан, уловен в невежество, отговори (друго не можа да намери): „Това значи, че свещеникът трябва да има брада.“ „Това не е задължително — възрази баща ми. — св. Йоан Златоуст беше къосе. Думата брада е тук иносказателна, тя значи поколение.“

Баща ми бе редовен абонат на вестник „Зорница“, основан в Цариград от библиейското общество в 1875 година. Тоя вестник, отлично списван, съдържаеше освен политическите новини и статии по наука, философия, медицина, стопанство и пр. Баща ми поглъщаше всичко. Може да се каже, че това бе неговата гимназия, и неговият

университет. „Зорница“, протестантски орган, посвещаваще голям дял от колоните си на религиозна пропаганда. Баща ми и това четеше редовно. Той често повтаряше, така както са предадени в превода на св. писание от дядо Славейкова, думите на апостол Павла: „Всичко изпитувайте, доброто дръжете.“

В Ресен идеха понякога от Битоля, дето им беше центърът, протестантски проповедници. Те редовно посещаваха баща ми в дюкяна му. Там ставаха горещи препирни, на които се събираха и приятели от съседните дюкяни. Баща ми бранеше с всичкото си красноречие това, което протестантските проповедници оборваха: празниците на светците, постите, култа към св. Богородица, църковната йерархия. Еднъж, след като се разменили всички доводи, той задал най-сетне на проповедника следните два въпроса „Ако върша добри дела и си остана в православието, мога ли да се спася?“ „Можете“ — отговорил малко смутено проповедникът. „Ами ако стана протестантин и върша лоши дела, ще мога ли да се спася?“ „Не“ — бил решителният отговор. „Тогава — заключил баща ми — защо да си меня църквата?“ Проповедникът съвсем се объркал от тая логика. Тоя ден победата била явно на страната на баща ми. Препирайки се тъй често с протестантските проповедници, не бе ли претърпял някакво влияние от тях? Нещо го теглеше към първобитното християнство. Колко пъти съм го слушал да говори против панихиди, отиване на гробищата! „Това са — казваше той — изобретения на свещениците. След смъртта си човекът остава дух нетлен и няма нужда да му се налива вино на пръстта, под която червеите са яли плътта му. Една молитва в къщи стига.“ Преди да почине, той повтаряше тия съвети на майка ми. Казваше й: „Няма нужда от панихиди. Истинският помен за мен, този, който ще ме радва на небето, е да се съберат синовете ми около тебе и да изпеят някоя от тия песни, които сме пели заедно.“

Търговец, баща ми не беше сребролюбец. От майка си съм слушал един пример за неговото безкористие.

Както казах, дядо ми Коте беше много богат, и то не по селски мащаб. След смъртта му синовете му направили нужните постъпки, за да се прехвърли имотът му върху тях. Тогава Селим ефенди, тапумеймуру, т.е. чиновникът, който се занимаваше с крепостните актове, дошъл в къщи и попитал дали майка ми като наследница не прави възражение против това. Баща ми повикал майка ми: „Жено, чуи

какво има да ти каже Селим ефенди.“ Турчинът ѝ разправил какво поискали да направят братята и и добавил: „Кажи едии збор и ке им я делям сламата.“^[5] Майка ми отговорила: „Аз няма що да кажа: нека каже стопанът ми.“ Тогава баща ми заявил; „Аз ще кажа едно: не съм взел жена други да я хранят.“ Неговото чувство за достойнство не му позволявало да приеме наследство от жена си.

От търговията на баща ми имаше хора, останали му длъжници. Заветът, който той ни остави, беше: от никого да не искаме дължимото, ако той сам не дойде да се изплати. По безкористие майка ми не падаше по-долу от него.

Баща ми нямаше жажда да трупа богатство^[6], но бе много славолюбив. „Не да си богат, а да станеш прочут, ето кое е важното“ — казваше той и често ми повтаряше из св. писание: „Мнози ненавиждаха богатство, а слава никто же.“ Най-голямата слава в неговите очи бе писателската. Неуморно ми вдъхваше тая мисъл, откато почнах да показвам успехи в училището и учителите взеха да ме хвалят. „Кои са най-големите българи в историята? — питаше той. — Царете? Не. Св. св. Кирил и Методий, св. Седмочисленици. Защо се слави тяхното име? Защото са писали книги.“ В рода на баба ми, откъм майчината ѝ страна в Царе(в) двор, тъй наречените Поповци, имало, според едно предание, все по един свещеник от незапомнени времена.^[7] „От времето на Самуила“, бележеше баща ми. Когато аз почнах да пиша и неговите приятели в Ресен го поздравлявали, той казвал „Това му иде по наследство. От четиридесет поколения в рода ни е имало един писмен човек“.

^[1] От лукавого! ↑

^[2] Ето и писмото:

Господине Раковски!

Днес ида да Ви поздравя от страната на отец Натанаила, който ми е дал власт да Ви напиша туй писъмце, и Ви моля да му явите в какво занимание се намирате днес, защото много жалее заради Вас. И иска да знае подробно в какви занятия се намирате днес и най-паче

Ви моли да му явите заради търговиите как отиват днес и как ще бъдат занапред.

Като не ми остава времето да Ви пиша по-напросто, оставам Ваш най-искрен

Яш, 7 ноември 1866 г.

Д. И. Левски

↑

[3] Д. Т. Страшимиров. Васил Левски. Живот, дела, извори, т. I, С., 1929. ↑

[4] В българската гимназия в Одрин учи известно време помалкият ми брат Христо. ↑

[5] Збор на ресенски значи дума. „Ке им я делям сламата“ — т.е. ще поделя всичко по равно, дори и сламата в плевника. ↑

[6] Дядо ми Раде казваше: „Ние ще живеем добре, но не ни е писано да станем богати.“ Той ми разказваше, в потвърждение на това, един случай от своя живот, в който виждаше волята на провидението. До градината, която той държел под наем в Цариград, живеел някой паша. Дядо ми избирал понякога най-хубавите овощия и му ги носел. Пашата го обикнал и един ден му казал: „Искам да ти направя едно добро. Утре се продава на пазар от държавата голяма градина. Искам да я купиш ти. Ще наредя да ти се даде много евтино.“ — „Нямам пари“, отговорил дядо ми. — „Аз ще ти заема“, казал му пашата. На другия ден рано сутринта дядо ми тръгнал за мястото, дето щял да става пазарът. Ето, че по пътя го среща един познат от ресенските села. — „Накъде така бързаш?“, го попитал той. Дядо ми, чистосърдечен какъвто си бе, му казал защо. — „Е, хайде тогава да се почерпим за хаирлия“, му рекъл познатият. Били близко до една кръчма, влезли; и когато дядо ми пристигнал на пазара, той бил свършен. „Късметът беше в ръцете ми — казваше дядо ми, — но го изпуснах.“ ↑

[7] Когато в 1941 година отидох в родния си град и посетих Царе(в)двор, там намерих един свещеник от нашия род. „Продължавам традицията“, каза ми той. Но впечатлението ми беше, че тая традиция свършва с него. Поп Панде — така се казва той — бе завършил богословие, но призванието му не ми се виждаше солидно. Хубавец, жизнерадостен, женен за немкиня; той свиреше на китара и пееше на италиански модните шлагери. ↑

СЕЛЯНИТЕ И ЧОРБАДЖИИТЕ

В селата около Ресен имаше само няколко чифлика. Един от тях принадлежеше на българското семейство Стрезови, другите на турци. Инак селяните бяха собственици на полските си имоти. Те не подлежаху на никаква ангария, освен когато държавата ги повикаше за строене на някои обществени предприятия, като например шосета. Бяха под икономическа зависимост, но спрямо чорбаджиите в Ресен.

Според една дописка в „Зорница“ от 1890 година имало тогава в Цариград до седем хиляди селяни от Ресенско. Цифрата е голяма, но не ми се вижда преувеличена. Грамадната част от селяните от нашата околия прекарваха времето, през което бяха способни за работа, в турската столица. Повечето тръгваха за там още невръстни. Работеха по градините, взети под наем от някои по-замогнали вече съселяни. Може да се каже без преувеличение, че те продоволствуваха целия Цариград със зеленчук. Казах как те ходеха по улиците с кош на гърба, викайки на турски и гръцки какво продават. Градините им бяха пръснати из най-различните части на огромния град, главно от двете страни на Златния рог. Градинарите живееха отдалечени едни от други и се срещаха главно през големите празници в иърквата „Св. Стефан“. Те бяха от най-редовните посетители на историческия български храм. Самият свещеник, който служеше в църквата, беше от Ресенско. Градинарите стоеха в Цариград по две-три години и като направеха малки спестявания, връщаха се у дома си. Те прекарваха в селата известно време, докато изразходват спестеното, и после с пари, взети назаем, се връщаха в Цариград за един нов престой с неопределено траене. Парите вземаха под лихва от десетина чорбаджии в града, наречени полицаджии, които отиваха редовно три пъти в годината в Цариград, за да си приберат дължимото. Освен тоя род банкерство полицаджиите имаха дюкяни, дето селянките в отсъствието на мъжете си отиваха да правят покупки за своите нужди. Те вземаха всичко на версия, не се пазаряха и накрай сумата на направения така дълг зависеше от добросъвестността, с която той е бил записван. Тая

добросъвестност за жалост е липсвала у някои от полицаджиите. Говореше се, че един от тях казал: „Море, еднож да ми влезит во дѐфтерот, сетне и грѐбот нѐ можит да го куртулисат.“ Всеки полицаджия си имаше своята клиентела по селата и тя оставаше почти непроменена; поддържаше се и по наследство. Селяните и селянките отиваха при полицаджиите не само за заеми и за покупки. Те им бяха един вид обществени опекуни. Съветваха ги по семейните им работи и ги защитаваха в случай на беда пред турската власт.

Дете, аз познавах много от клиентите на баща ми. Някои от тях бяха близки или далечни роднини от селата. Те идеха обикновено на дюкяна, но някой път и в къщи. Селянките понякога и мене търсеха, защото аз им пишех писмата до мъжете им в Цариград. Виждам се в пазарен ден, събота, в дъното на дюкяна, клекнал на колене пред един от сандъците, които по-рано бяха носили газени тенекии. Аз пиша, една селянка до мене ми диктува. Писмата почваха винаги със същия увод: „Кланяйне^[1] со здравйе от мене, жена ти Ленка, до тебе мъжу Митре!“ После идеха поздравите от свекъра, от свекървата, ако такава имаше, и от децата, всички назовани по име. Писмата бяха понякога радостни: „Кравата се отели, жребчето порасна, нивите са добри, децата са здрави, едното вече оди на училище.“ Други бяха много скръбни: „Защо, мъжо, толку време от тебе немам ни книга, ни пари?“ Следваше описание на немотията и после позив за опомняне: „Ако не ти е жал за мене, жалай барем децата!“ Други писма изказваха сърдечна мъка: „Кога, мъжо, ќе се вратиш? От чекане душа ми не остана. И солзи вѐке немам да плача.“

Трябва да кажа, че писма с такива болки бяха рядкост. Семейното чувство беше силно у селяните и при техния тежък труд в Цариград грижата за домашните им съпътствуваше всичките им мисли. Но имаше и някои, които претърпяваха влиянието на живота в Цариград, стояха там с години, забравяйки жена и деца.

Аз съм изпълнявал писарска длъжност и при друг един случай — когато имаше сватба у някои роднини. Тогава ми даваха да пиша поканите. За тях имаше една редакция, съчинена от някой от учителите: „Умолявате се да почетете с фамилиарното си присъствие бракосъчетанието на...“ и пр.

Полицаджиите, както казах вече, отиваха три пъти в годината в Цариград преди Коледа, преди Великден и преди Св. Богородица. Те се

срещаша със своите клиенти в църквата „Св. Стефан“ във Фенер, в някое кафене, държано от нащенец; понякога отиваха да ги дирят по градините. На отиване носеха със себе си куп писма от семействата. Пощата намираще, че това е едно нарушение на нейните привилегии, и случваше се понякога да ги обискира по пътя след излизането им от Ресен. Няма нужда да казвам, че това се свършваше с рушвет към чиновника. На връщане те носеха от клиентите си пари и подаръци за домашните им. Пристигането на полицаджиите беше за селата голямо събитие, нетърпеливо чакано. След като те пристигнеха, дюкяните им се пълнеха със селяни, дошли да чуят за своите. Повечето бяха радостни, защото знаеха, че новините ще бъдат добри. Други, толкова пъти забравяни, пристъпяха с притеснение и някакъв срам. Когато им се кажеше, че за тях няма нищо, лицето им ставаше като попарено от слана. Те си отиваха с наведени очи и като че ли искаха да изчезнат, за да не ги гледа вече никой. Аз дълго съм живял след това, но рядко съм виждал в живота си такава жалостна гледка. Тогава добих първата си идея за човешките страдания. Сърцето и на мен се свиваше.

Баща ми имаше клиенти и от Преспата. За тях той говореше с голямо уважение. Те били честни и с голямо външно достойнство. „Като че ли всички са потомци на Самуила!“ — казваше той. Идеха от Преспа и някои бегове албанци. Те бяха бегове, както в Кавказ имаше князе: малко имот, голямо име. Купуваха от дюкяна главно платове за жените си. Добри платци, баща ми се отнасяше към тях с голямо внимание и почести. Но тук го прекали по един любопитен начин.

Той знаеше малко албански и на тоя език ги посрещал. Казвал им по приетия обичай: „Мисерде, ор бег“ — което значи: „Добре дошъл, о бег.“ Дошло му на ум обаче да употреби вместо бег друга една дума, която смятал за още по-ласкателна, и взел да казва: „Мисерде, ор лакорич!“ Те кръстосвали ръце върху гърдите си и казвали: „Е, лакорич, чорбаджи, лакорич!“... Но вече не се връщали. Заинтригуван от това, баща ми попитал един свой приятел, пак албанец, как си обяснява той това им поведение. „Аз на такава чест ги имам, казвам им: «Мисерде, ор лакорич.»“ „Така ли? — почнал да се смее арнаутиът. — А бре, лакорич значи голтак.“ „Оттогава — добавяше баща ми — се зарекох да не употребявам думи, на които не зная смисълта.“

[1] Поклон. ↑

ТУРЦИТЕ

През август 1941 година отидох в Ресен да видя родния си град и да покажа Македония на жена си, която не я познаваше. Няколко дена след пристигането ни дойде да ме посети един турчин от съседите, в стари връзки с нашето семейство. Той оживено ни разказваше как бързо пристигнали нашите войски, след като сръбските заминали. „Чухме да идат и ето ги; добре ви наидофне!“ Жена ми изказа учудването си, че тъй добре говори български. „Защо се чудиш — отговори той, — ако сваля феса си, ще познаеш ли, че съм турчин?“ Действително физиономията му беше чисто славянска — по-славянска, отколкото у някои българи в Ресен, за които, ако се гледа по лицето им, може да се помисли, че са потомци на ордата на Кубера, брат на Аспаруха, която орда, както казва историята, се заселила по нашите места. Потурчени славяни има доста в Ресен, но особено в селата.^[1]

Освен турците от славянски произход в Ресен имаше и истински турци, заселили се тук вероятно още при завоюването. Те се познаваха по анадолския им тип. В турската империя нямаше аристокрация с наследствени титли. Потомците на най-големите паши след едно или две поколения потъваха безследно в сивата турска маса. От прочутите държавници оставаше само едно име в историята. Аз съм слушал от турци в Цариград да сочат като потомък на прочут род от миналото само Кюпрюлю Зааде Фуад бей, председател на историческото дружество и по едно време министър на външните работи в Анкара. Той бе далечен правнук на знаменития везир Кюпрюлю Ахмед паша, който във втората половина на XVII век води турската войска чак до стените на Виена и се прослави като завоевател на остров Крит. В провинциите обаче имаше стари турски родове; това бяха наследниците на тия заслужили във войните лица, на които султаните бяха раздали някога поземлени владения. Имаше и в Ресен стари семейства, за които се говореше, че са от голям произход. Едно от тях се наричаше Спахиите. Тяхното име достатъчно показва кога са дошли

в Ресен. Истинските турци също приказваха български, макар понякога неправилно, особено в родовете. Забележително е, че техният турски език е силно повлиян от българския.^[2]

По-голямата част от турците в Ресен бяха потурчени арнаути. От тях един се бе издигнал над града и над околията нещо като феодал, Мехмед ага. Той нямаше никакво служебно положение и никакъв чин. Но неговата власт никой не смееше да оспорва. Помня го много добре. Той беше беловлас старец, с гъсти навъсени вежди, пронизващ поглед и тънки устни. Седеше със скръстени крака на кепенците на някой берберин — в Ресен всички бербери бяха турци, — пушеше с дълъг чибук и като че ли правеше преглед на всички, които минаваха през тая улица в чаршията. Мюсюлманите и православните, минавайки, го поздравяваха почтително и той им отговаряше с благоволение или кисело, според това към кого как е разположен.

Турците и християните му се покоряваха — турците с почит, а християните със страхопочитание. Всички власти в града доброволно му се подчиняваха. Еднъж един млад мюдюрин, току-що излязъл от административното училище, опитал да се опре на тази диктатура. Мехмед ага се упътил към конака, влязъл в писалището на мюдюрина и дигайки бастун срещу него, му казал да си върви, отдето е дошъл. Докато се разигравала тази сцена, всички чиновници се събрали да гледат, но мюдюринът не видял у никого от тях поддръжка. Той заминал веднага за Битоля, за да се оплаче на валията, но оттам вече не се завърнал. Няма нужда да се казва, че никой вече от следващите мюдюри не смеял да му противостои.

Името на Мехмед ага се носеше далеч от Ресен, чак в Арнаутлука. Чувах да се разправя през моето детство как той в един паметен случай спасил града от страшна опасност. Това било през време на Сръбско-турската война в 1876 година. Множество доброволци от Албания, на път за сръбската граница, с байраци, тъпани и викове нахлули неочаквано в града и се пръснали в християнските къщи. Жените избягали у турските съседи и по окупираните домове останали само някои от мъжете, предимно старци. Арнаутите били жадни за плячка. Те със заплашвания и мъчения изтръгвали пари и на заминаване отнесли от къщите какво могли.

Страшно беше, разказваше майка ми, баща ти беше в Цариград. Аз с брат ти Владимир на три години, и сестра ти Славка, пеленаче, се

скрихме в една турска къща, която се съобщаваше с нашата чрез една вратичка. У дома остана дядо ти Раде. Арнаутите му искали пари, заплашвали го, че щели да му налеят вряла вода в устата, че ще сложат краката му на жар. Той се опитал да избяга. Един арнаутин затичал подире му; тогава в отчаянието си той го хванал за гърлото да го удуши. Другите албанци се спуснали да ги разтърват. Накрай на дедо ти не направили нищо.

Това нахлуване бе станало по изненада, траяло една нощ, и Мехмед ага можал да се намеси само сутринта. Но когато се чуло подир няколко дни, че иде друга банда от Арнаутлука, той излязъл по пътя за Охрид, между Ресен и Янковец, седнал на един стол, обкръжен от синовете си, и чакал. Щом въоръжената банда се доближила, той станал, тръгнал към нея и показал с чибук си пътя, водещ към Битоля, без да минат през Ресен. Удивителното е, че тия разбойници по професия, непризнаващи ни властта, ни законите на Турция, се преклонили пред тоя слаб старец, който излизаше пред тях без друго оръжие освен името си.

Мехмед ага се поставяше като един вид покровител на християните; те ходеха при него за защита при разни случаи: когато например арнаутите са искали в някое село да потурчат някоя хубава българка; когато някои откупвачи на десетъка са прекалявали в злоупотребленията си; когато някои турци от самия град се отдавали на безчинства. Неговото покровителство не било обаче безвъзмездно. Винаги някои подаръци трябвало да го предшествуват. „Няколко нощи наред — разказвала ми е тук, в София, една моя съгражданка — идеха арнаути из крайните улици да напират и да се опитват да влязат у нас да ни грабят. Ние подпирахме вратите и треперехме. Най-сетне паднахме на молби пред Мехмед ага. Занесохме му везани чехли за ханъмите и няколко аршина коприна. Той ни каза: «Отсега нататък можете да си оставите вратата отворена и да спите спокойно.» Така и стана. Мехмед ага не чакаше подаръци само от молителите. Той взимаше един вид негласен данък от града и селата. Когато някои селяни бяха виканн да помагат в чифлиците му, за надница не можеше да става дума. Нито търговците и еснафът очакваха плащане, когато той пратеше в дюкяните им да се купи нещо за него. Той обаче не употребяваше за това насилие. Еднъж баща ми, млад и буен, дръзнал да му откаже тази от всички приета дан. «Дойде на дюкяна един слуга

на Мехмед ага — разказваше той, — поиска за него разни сърми, чоха, коприна и пр. „Когато ще донесеш парите“ — казах му аз. Той си отиде, без да каже нещо. Но след няколко дни, като минавах по чаршията, Мехмед ага, седнал по обикновеному на кепенците на една берберница, ми направи знак с чибук да се приближа. „А бре, Радевче, не ти ли е мила младостта“ — попита ме той, като впери очите си в мене. „Мила ми е, аго, отговорих аз, но мила ми е и стоката, когато трябва да я дам без пари.“ Той ме погледна някак учудено и погледът му остана дълго върху мене, После, без да продума, направи пак знак с чибук да си вървя. Може би че моята смелост му се понрави, но както и да е, след това нищо лошо не ми се случи.»

Мехмед ага умря още когато бях малък. Той остави трима синове. Най-старият от тях, Али ага, ходи в Цариград и донесе оттам по-други понятия. Той бе в добри отношения с баща ми. Помня да е идвал у нас на посещение за Великден. Идването му беше много церемониално. Братята му го придружаваха. Но колко голямо беше у турските семейства чувството за почитание! Докато Али ага, седнал на едно седжаде край оджака, приказваше с баща ми, те стояха изправени до стената откъм вратата. През това време няколко семейни чакаха в двора. Цялото семейство се изсели сетне, след войните, в Турция.

Когато в 1941 година ходих в Ресен, видях, че къщата им била купена от вуйчо ми Димитрия. Тя е двуетажна, с много стаи и чардаци, таваните ѝ са дървени, с хубава резба. Минавах край нея, когато, малък, ходех в училището, и си спомних чувството на неволен трепет, който ми вдъхваше тя тогава, дотолкова името на Мехмед ага я правеше тържествена и опасна. Сега нейният долен етаж служеше за болница на българската войска.

Мехмед ага имаше по селата няколко чифлика. Как беше стигнал той до това богатство? Не зная. От баща си съм чувал само, че бил служил на млади години при прочутия египетски паша Мехмед Али, албанец като него. От Египет той се завърнал с пари и име.

Старият Мехмед ага беше единственият турчин, задаващ страх на българите. От другите турци, принадлежащи към по-високата класа, нямаше нито един, против когото да съм чувал оплаквания. Всички имаха добро възпитание, по своя турски стил, и към християните се държаха добре. Баща ми имаше добри отношения с най-видните.

Дълги години, посочван от тях, беше избран за член на управителния съвет на града.

Но всички връзки на баща ми с важните турци бяха връзки на взаимна учтивост. Само с един имаше искрено приятелство — Абдула ага или както го наричаха — Абия. В градинката си, пълна с рози, за което я наричаха гюлбахче, той свирел на саз, съчинявал си песни и ги пеел. Баща ми ходеше при него на разговор — Абия също идеше у нас. Беше от бекташиите, секта, която се чувствава близко до християните. Според него имало четири книги, които съдържат божествената истина: Старият завет, Евангелието, Коранът и Талмудът. Помня даже старовремски стихове, които за потвърждение на своята мисъл той цитираше

*Дъорт китаби
Бир бириндже
Топлануб хакъ топар.*^[3]

Неговата благосклонност към християните отиваше толкова далеч, че й се чудя. Една вечер, у дома, чух да казва на дядо ми: «Хайде бре, Раде, да те женам за майка ми.» «Харна ти е, аго, дръж си я дома» — отговорил дядо ми, а на мене пошепна «Синче, турчин вера нема.»

Приятелството на баща ми с Абия има и историческа страна. Той го накара да прати сина си Ниязи да се учи в Идадието в Битоля. Ниязи свърши сетне военното училище в Цариград и стана офицер. Той е, който пръв излезе с чета против султана и сложи началото на младотурската революция. Енвер бей излезе с четата си след него и обра славата.

Турците в Ресен изобщо постоянно отпадаха икономически. Богатите, без занятие, продаваха малко по малко своите имоти. Чиновниците не бяха плащани редовно и живееха от малки подкупи. Имотната класа в града бяха християните. Турците се чувстваха в зависимост от тях. Спомням си как една седмица преди байрама някои от тях, измежду по-видните, идеха в дюкяна на баща ми да купуват басми, коприни и сърма. Стеснението им се четеше по лицата, но баща ми гледаше да отстрани у тях това чувство. Той се отнасяше към тях с

доверие и голяма любезност. Те бяха впрочем добросъвестни платци, макар понякога със закъснение.

Турците в Ресен не живеяха в отделни махали, както например в Охрид. Къщите им бяха размесени с българските и между тях имаше добро съседство. По празниците си разменяха любезности. На турците пращаме на Великден козунак с червени яйца, а те на байрам ни пращаха баклави. По такива случаи се правеха и посещения. Туркините и българките си отиваха едни у други. Туркините тъчеха най-тънките платна, които българките им поръчваха за прикря на дъщерите си. У туркините също се поръчваха бюреци и баклави. Но нито българките, нито туркините излизаха на пазара: майка ми докрай не беше видяла дюкяна на баща ми. По махалите обаче ходеха свободно, без някой да ги безпокои. Има нещо, което и досега ми е останало загадка. За обикновените турчини българите казваха «анка», високопоставените наричаха «божа». Какъв е произходът на тази дума и какво значеше, и досега не ми е ясно.^[4]

Мъжете се срещаха по чаршията. Отиваха по дюкяните на българите да разговарят и да пият кафе. Те канеха по някой път българи на вечеря, но никой път не идваха у християните освен на кафе. Очевидно се бояха от това, че българите готвеха със свинска мас. Отвращението от свинете съставлява, както е известно^[5], една от проявите на мюсюлманското религиозно чувство. Между турците имаше и фанатици, които зле гледаха на напредъка на българите, на тяхното богатство и на тоя дух на свободно държане, който все повече се забелязваше у тях.

Особено се дразнеха от волността, показвана от интелигенцията. Учителите и ученините на връщане от Солунската гимназия ходеха на групи по улиците, водеха шумни разговори и не спазваха етикетните учтивости, установени между двете вери. Те кипяха от яд, като виждаха учители с бастун и брада. За правоверните турци брадата не бе украшение на тялото, а едно лично достойние, което се даваше с дълъг, благочестив живот. Когато един турчин рече да си пусне брада, той се подготвяше с дълги посещения в джамията, на уречения ден канеше роднини и приятели на угощение и един ходжа му четеше молитва. Не е чудно, че брадата на учителите им се виждаше като едно поругание на техните обичаи. Първият, който дойде с брада в Ресен, беше братовчед на Андрей Ляпчев. Той

пристигна от Солун и отвори шивачница за «френски» дрехи. Появяването му предизвика цяла буря у фанатиците. Трябваше чорбаджиите да им обясняват, че ние гледаме иначе на брадата, отколкото турците, че в самата турска столица много християни са пуснали брада, че това, което е позволено в столицата, дето живее султанът, не може да се смята като скандал в един град като Ресен. И най-последно настъпи уталожване на възмущението им. Но през дълги години, когато Панде Ляпчев минаваше по улицата, фанатиците, насядали на кепенците на някой берберин, му отправяха през зъби някоя неблагозвучна дума.

Имаше един млад турчин, който пък гледаше с голяма симпатия към учителите, виждаше у тях смътно носители на идеята за един по-друг свят, Селим ефенди, писар в конака. Той имаше особено желание да дружи с тях и беше научил някои литературни думи и обръщения. На баща ми не казваше «чорбаджи», а «господин Трайче». Другите турци го закачаха незлобливо и го наричаха «господин Селим».

Особено добро разположение към българите показваха туркините. Те облажаваха българките, че в нашата вяра нямало развод, докато коранът позволявал на всеки турчин да паряса жена си, щом поиска. У дома идеха туркини — при отсъствие на мъжете, — за да разговарят с майка ми. Те я разпитвали с любопитство за нашата религия, за църквите, за пеенето в тях. Нямаше ли в тях някаква духовна наследственост, която ги теглеше към една вяра, отнета насилствено някога от прадедите им? Или пък виждаха поезия в това, което бяха чували за тържествеността на нашата литургия и за хубостта на иконите, привлекателност, която свършено липсваше в техните голи джамии.

Една моя стара съгражданка, снаха на Андрей Ляпчев, ми е разправяла за една туркиня, нейна съседка, която се чувствувала съвсем християнка. Тя се кълняла в името на Христа и казвала «жими убав Ристос». Срещу Великден отивала в една къща близо до църквата «Св. Георги», за да гледа литийното шествие.^[6] Бившият мой учител Трайчо Доревски ми е разправял също за един случай на туркиня, у която едно особено чувство я привличало към българите и към вярата им. «Бях четиринадесетгодишен — казваше той — и ме изпратиха учител в село Съпотско. Селяните се радваха да пращат дената си в училище. Еднъж дойде при мене една стара туркиня; водеше със себе

си унучето си. „Вземи го и него в училището“ — помоли ме тя. И понеже аз се колебаех, тя почти се разплака. Вземи го — викаше. — И то да стане човек.» Взах го, То беше умно дете, учеше се добре и другарите му го обичаха. Когато наближи Коледа, баба му поиска и то да стане коледар. Ако искате, и в църквата вземете го“ — казваше тя.

Турският гнет в Ресен не се чувствуваше много. Между турците имаше и някои разглезени младежи, принадлежащи към добри семейства, които носеха дълги пискюли, големи пояси, ходеха разкрачено и по някой път поглеждаха на християните с една намръщеност, която искаха да направят застрашителна. Това беше мода, която те вземаха от охридските арнаути. Но самите турци ги гледаха с укор.

Голямата беда за града бе разбойничеството. Имаше разбойници власи от Тесалия, между които се бе прочул един на име Коле Гиза. Имаше арнаути от Малисорията^[7], като Билял Баланца; имаше и някои от самия град, но от арнаутската махала. Оттам излезе един главатар на разбойници, Сальо, за когото се говореше като за страшилище. Той се бе опитал да залови някои от вуйчовците ми и да ги държи за откуп. Еднъж даже направил опит да ги извлече от дома им. Дядо ми Коте имаше наблиз до селото воденица, на която воденичарят Стоян, служил дълги години на семейството, му бил много предан. Разбойниците го хванали една нощ и заплашвайки го със смърт, накарали го да потропа на външната врата на дядовата ми къща. Излязъл вуйко ми Яким и питал: „Кой е?“ „Аз съм, Стоян“ — отговорил воденичарят. Вуйчо ми отворил вратата и веднага нахълтали няколко разбойници. Един от тях го хванал, но вуйчо ми, който бе як и със смел дух, го отблъснал силно и имал време да мине двора и да влезе вкъщи. Вътрешната врата обаче не можал да затвори, понеже разбойникът, който го гонел, успял да провере пушката си във вратата. Тогава настъпила страшна борба. Разбойникът наблягал на вратата отвън, вуйчо ми я опирал отвътре; в туй време вуйна ми Донка взела пушката, окачена на една стена, и почнала да стреля върху разбойниците в двора. Изплашени да не би от тези изстрели да се подигне селото, разбойниците избягали. На другия ден са забелязали кръв в двора. Вероятно някой от разбойниците бил ранен и другарите му са го отнесли.

Сальо безнаказано върлуваше. Властта бе или безсилна, или гледаше през пръсти. Населението се избави от него по една щастлива случайност.

Една пролет в селото Янковец, на четвърт час от Ресен — село с напълно градски живот, — трима души се събрали привечер в един дюкян на гювеч. Между тях бил и вуйчо ми Яким.^[8] Нощта паднала; на вратата се изправил въоръжен човек и извикал: „Предайте се!“ В това време гръмнала една пушка отвътре и той паднал убит. Кой от тримата е стрелял върху него, не се знае, защото те си били дали дума да не казват.

На другия ден докараха убития в Ресен. Ние, децата, ходихме да го видим в двора на конака. Той лежеше прострян на гръб с крака като стълбове и дълга черна коса, която се развяваше върху земята. Доведоха майка му. Тя се хвърли върху него да го целува, викайки: „Ор, Сальо, ор бир.“ Но тя не плачеше. В нейните очи синът ѝ бе имал славна смърт. Арнаутите също го смятаха за герой и пеяха за него песни. Оставаше едно — да се отмъсти за него.

Пътят от Ресен за Янковец води през арнаутската махала.^[9] Янковчани, които сутрин идеха в Ресен в своите дюкяни и вечерно време се прибираха, минаваха през нея с трепет. Вуйчо ми бе придружаван за сигурност от един арнаутин Рахман, от време предан на семейството. Отмъщението закъсня, но най-сетне дойде. Сложило се беше убеждението, че един от тримата, който бе стрелял, бил Каравлаот^[10], така наречен, понеже бе живял във Влашко. Той падна убит.

Турците и българите по селата живееха добре помежду си. Турците тук бяха от славянски произход, говореха добре български и по нрав не бяха лоши хора. Както казах вече, ставаха злочинства понякога, но те биваха извършени от арнаутите от съседните села. И нашите селяни умееха да отмъщават. Понякога някой арнаутин, познат като злодей, изчезваше безследно.

Еднъж дойде при мене мой роднина и връстник от селата, сега живущ в София. Разменихме спомени от миналото и стана дума за тия тайнствени изчезвания. „Помниш ли Ристо Пецале“ — попита ме той. „Помня го добре, той идеше понякога у нас“ — отговорих аз. „Той беше, подхвана моят роднина, едър и як човек. Като ти хване ръката да се здрависа, сякаш я туряш в клещи. Носеха се мълви за него, но никой

път нищо не се откри. Имаше един бег в Преспа, от който пицеха няколко села. Пецале бе решил да се справи с него. Взел един другар със себе си и двамата застанали на пътя, дето бегът трябвало да мине, връщайки се от Битоля. Привечер той се появил от един завой на кон и вървял, тананикайки си някаква песен. Пецале и другарят му се изпречили пред него, уж че ще го питат за нещо. Докато той да разбере, смъкнали го от коня, удушили го и го повлекли под един мост. Тук го изгорили с петрол и после дълбоко го заровили в земята.“ Когато се започна революционната агитация в селата, се узна, че такива отмъщения ставали на много места от заговорници, образували малки групи помежду си. Това били един вид комитети преди комитетите.

Едно голямо зло за селата бе десятъкът, или както го наричаха в Ресен, спахилъкът. Десятъкът бе десятък само по име. В действителност държавата вместо десет на стоте взимаше до дванадесет и после прибави към тая цифра и една четвърт. Бедата обаче не беше толкова в размера на данъка, колкото в начина на събирането му. Десятъкът се даваше на търг, както едно време октроатът и бачът в България. Спахиите (това старо име, неотговарящо вече на историческата действителност, се даваше по традиция на откупвачите) събираха данъка в натура; те отиваха по нивите, по лозята и пр. и пред тях или пред техни кора се оценяваше колко се е родило и какво има да се взима. Оценката беше произволна, без никакъв контрол отникъде. Собствениците, тъй ощетени, не можеха да се оплакват, нямаше кой да ги чуе, а и опасно беше да се протестира, тъй като откупвачите бяха обикновено турци или арнаути някои дошли от други околии — и можеха да отмъщават. Понякога спахиите закъсняваха да се явят. Снопите оставаха по нивите изложени на дъжд; гроздето, събрано, гниеше. Спахиите обаче не искаха да знаят. Никой не им пречеше да определят своето вземане, когато щат и както щат. Оплакванията пред властта от тия злоупотребления оставаха напразни. Самата власт имаше често дял в това грабителство. Злото от този начин на събиране на десятъка беше общо във всички християнски области на Европейска Турция, както бе общо, в по-голяма или по-малка степен, и разбойничеството. Посланиците в Цариград неведнъж са изтъквали пред Портата тия две злини на турското управление без никакъв резултат от техните постъпки. Известно е, че във всички

проекти на великите сили за реформирането на Турция две точки неизменно са фигурирали: преобразуване на жандармерията, за да се тури край на разбойничеството, и заменянето на десетъка с поземлен данък.

За рушветчилъка, върлуващ в Турция по всичките стъпала на държавната йерархия (самият султан Азис е взимал подкуп от европейски финансови групи), няма нужда да говори, Той съществуваше в Ресен, както и другаде. Имаше за турските чиновници една смекчающе вината обстоятелство: рядко получаваха заплата и без рушвет оставаше да гладуват. Те не се срамуваха от това; смятаха го в реда на нещата.

Баща ми разправяше за един любопитен разговор, който имал с един „сандък емени“ (ковчежник) в Ресен. Той бил цариградски турчин, доста образован за своето време и за своя чин и с добро възпитание, на име Фаик ефенди.^[11] Признавал охотно, че взима рушвет, но се оправдавал по един оригинален начин. „Аз грабя — казал той, — но нито от държавата, нито от народа (не дъволеттен, не милеттен), а от самите грабителите. Когато един предприемач вземе едно държавно предприятие на висока цена, аз зная, че той го е взел с подкуп; когато някой търговец е получил ерзака^[12] на някоя войскова дружина, зная, че цените му са прекалени; затова, когато такива хора идват при мен, за да им плащам, аз взимам от тях своя дял. Правейки това, мисля, че върша едно дело, което аллаха няма да осъди, защото служи на неговото възмездие против тия мошеници!“ Рушветчилът, познат като порок на старото турско управление, не е останал — уви! — само едно изключително отличие на Турция. Особено след Първата европейска война той зарази и висококултурни народи, за които се мислеше, че имат имунитет срещу него.^[13]

За отношенията на турците спрямо българите, след като се основа Вътрешната организация и прояви с някои дела своето съществуване, не зная много, тъй като през това време бях в Цариград и после в София или в чужбина. Разпитвах обаче баща си и майка си, когато те дойдоха в София.

Отначало турците не се вълнували. Някои даже осмивали четите, задето от гората пращали писма със заповеди и заплашвания. Ние имаме дълго време един ратай албанец на име Имер. Подигравайки се на тези писма, той казвал пред майка ми на своеобразния си български

език: „Море от Пелистер, пйши-пйши; море от Галичйца, пйши-пйши; море от Петрино, пйши-пйши. Море со пйши-пйши не се земат зёмйото бре!“ Когато обаче почнаха убийства и процеси, в които се разкри ширината на революционното дело, турците почнали да се ожесточават и това се виждало в отношенията им към българите. Имало от тяхна страна ръмжене. Поздравленията между българи и турци ставаха по-рано по един особен етикет: когато един българин срещнеше турчин, казваше му; „Много ти години, аго!“ Турчинът отговаряше „Да си жив!“ Ако поздравът идеше от някой млад човек, турчинът отговаряше „Да си жив, синко!“ Сега обаче му отговаряше „На сиджим, синко!“^[14]

Възбуждението на мохамеданите пораснало, когато организацията почнала да посяга върху някои от тях, главно арнаути, известни по своето злодейство. Пътищата ставаха за тях опасни от четите, както по-рано те бяха опасни за българите от разбойниците. Турчин не е смаял да нощува в чуждо българско село. Съразмерно с това пораснала смелостта на българите в селата. Градинарите, живели в Цариград при други отношения между християни и турци, бяха се държали винаги много по-независимо, отколкото селяните, които не бяха излизали вън от селото си, като например тия от Прилепското поле. Сега те се държали почти дръзко. Турците, виждайки в това един вид предизвикателство, кипели вътрешно, но не смеели да предприемат нищо, понеже терорът на организацията ги плашел.

Илинденското въстание донесе за тях отдавна очаквания ден за разплата. Те били просто озверени. Арестувани били и пратени в затвора в Битоля всички български първенци от града, между които баща ми и по-старият ми брат. Един от братята на Андрей Ляпчев, Никола, бил бит тъй жестоко, че издъхнал. Селата, напуснати от селяните, били плячкосани, запалени. Начело на тия, които правили опустошенията, бил един измежду арнаутските големци. За тая своя дейност той бил награден с орден. След потушаването на въстанието дошъл в дюкяна на баща ми, за да се похвали. „Чорбаджи, казал той на баща ми, падишахът ме тури на голяма чест с височайша заповед (Ба ирадèи сениè).“ — „Да ни е жив царот — казал баща ми, — той си знае верните люде.“ Арнаутинът млъкнал след това, пушел с чибукчето си, като че ли част от величието на султана е паднало върху него, после подел, гледайки баща ми право в очите: „Чорбаджи, големи добрини

напраеф на селата,“ „Големи, аго — отговорил баща ми. — Ти ними едно, на тебе господ сто!“ Нещо свирепо блеснало в погледа на арнаутина, но понеже иронията и проклятието на баща ми били изразени под форма на молитвено благопожелание, той скръцнал със зъби, но нищо не продумал.

Питах еднъж баща си дали турците знаеха, че аз пиша против Турция. „Знаеха“ — отговори той. „Не се ли сърдеха на тебе?“ — „Може да са се сърдели, но в отношенията им към мене не личеше. Аз от своя страна им казвах: «Пратих най-големия си син в български училища, оттам излезе верен поданик на султана; по-малкия пратих в турско училище в Цариград, какво са го учили там, не знам. Какво прави сега, и това не знам; аз го загубих.»“ Те слушали и мълчели.

Един турчин се оплакал на баща ми от мен, но това бе подир Балканската война. Той беше Риза ага, вторият син на страшния някога Мехмед ага, за когото по-горе говорих. Бил продал имота си в Ресен и се изселвал в Турция. Спрял в София, той дошъл да посети баща ми като стар познат. Баща ми го попитал как е в Ресен. „За християните — отговорил той — не знам. За нас, турците, едно ще кажа: по-рано куче не оставяхме да мине покрай джамията, сега свинете влизат в нея.“^[15] После осъдил грешките на турците и на българите, които заедно докарвали сърби да царуват в Македония. За грешките на турците той се намирал извинение, „Ние бяхме прости (джахилъ) — казвал той, — ами твоят син, учен и ходил по Европата, не разбираше ли що ни чака едните и другите?“ С това той напомнявал за моята роля в революционното движение и в борбата против Турция. Баща ми му дал единствения отговор, който можеше да даде: „Писано било!“

През 1941 година, както казах по-горе, след дълго отсъствие посетих родния си град Ресен и намерих, че турците бяха доста оредели. Някои от тях, по-богатите, бяха продали имотите си и заминали за Турция. Останалите бяха обеднели. Макар сръбската власт да бе се държала добре с тях, в някои случаи даже беше ги привилегирovala, те зле са гледали на нея. Има някои черти у сърбите, които отвращават турчина: техния разгулен живот, псувните им, самохвалството и пр. А отношенията между турци и българи бяха добили особена сърдечност. Общата ненавист към сръбското владичество бе ги сближила.^[16] Турците бяха почнали да се чувствуват македонци. Една вечер, когато бях излязъл на балкона на нашата къща

чух, че някои у съседите пеят една песен от революционното време: „Македонио, родина клета/ всеки ден губиш храбри момчета!...“ Гласът беше висок, чист, мелодичен. Питах племенниците си кой пее? — „Турчета“, отговориха те и казаха от кое семейство. Аз познавах това семейство, с което още на времето бяхме близки. Поисках да видя тия млади песнопевци. Изказах на майката колко ми беше приятно да чуя как добре децата ѝ пеят българските песни. — „Те други не знаят, каза тя, турските вече ги забравят“.

За македонското чувство на някои турци имам особено спомен от Анкара.

Един турчин от Щип, Хасан, чиновник в общината, идваше да ме види понякога. Разговаряхме. Еднъж го помолих да ми намери ангорска котка (дълъг бял косъм, голяма рунтава опашка, глуха и с очи от различен цвят). Хасан обеща. „Да не ме измамиш“ — му рекох. В Ресен турците в такъв случай отговарят: „Ако те мамя, да не сум турчин.“ Хасан каза: „Ако те мамя, да не сум македонец!“

Хасан много мълчеше. Присъствието му у мене беше като че ли повод да мечтае за родния си край. В Македония беше слушал за революционната организация и съжеляваше, че турците не разбрали нейните законни искания. Еднъж го чух да си мълви, като че ли говори на себе си: „Ей гиди автономия! Ей гиди Гоце Делчев!“

[1] Няма никакво предание кога те са били потурчени. Васил Кънчов в своята Етнография на Македония ги нарича помаци. Но това име никой в Ресен не им го е давал. Те се различават от помациите в много отношения и главно в това, че говорят и турски. ↑

[2] В Анкара бяха много учудени, когато им казвах, че турците в Западна Македония са загубили неопределителното наклонение (инфинитива). Те казват наистина: „Истѐрѣм ѣзѣим“, както ние казваме: „Искам да пиша.“ И гърците казват: „Тѐло на гра̀псо“, но тук не може да се мисли за гръцко влияние, тъй като се касае за една област, дето няма гърци и гръцкият език рядко се чува. Ето друга една особеност в езика на македонските турци, която показва пак българско влияние.

В турския език допълнението иде преди глагола; турците казват: „Бир мектуб ѣздѣм“, т.е. „Едно писмо писах.“ Турците в Ресен казват:

„Яздъм бир мектуб“, т.е. „Писах едно писмо“ според българския словоред.

Има един трети факт за българското влияние в езика на турците в Западна Македония.

Турците казват: „Язиорум“, т.е. „Сега пиша“ (по английски: I am writing). Ресенските турци са загубили това време на турския глагол. Употребява се само от някои от тези, които са го учили в училище. Когато еднџ разказвах на професор Милетич, че турците на запад от Струма са загубили инфинитива, той също остана учуден.

Турците употребяваха много български думи, смесвайки ги с турските. Така например, когато никой от тях загубеше някоя хрътка и бе я търсил навсякъде, без да я намери, казваше: „Буламадъм шу пұстой!“ (Не можах да намеря тая пуцина!) Както ние от турски глаголи правим български с гръцко окончание, като курдисвам, кандисвам, така и турците в Ресен правеха от български глаголи турски. Когато селяните поднасяха на някой гостенин още една чаша ракия, която той от учтивост не искаше да пие вече, казваха му: „Море мътни я!“ Турците в такъв случай казваха „Море мътнет!“ — повелителна форма на образувания от тях турско-български глагол мътнетмек.

От български корени турците правеха по своеобразен начин нови български думи.

В ресенския говор наместо „четя“ се казваше „пея“. Припомням си, че когато се завърнах през една ваканция от лиця в Цариград, един турчин ме попита: „Гò нау́чи а́рно ту́рското пèята?“ „Пеята“ в неговите уста значеше „писмото“.

Няма нужда да говоря за голямото количество турски думи в българския език изобщо. В ресенския говор те бяха още по-многобройни, тъй като градинарите ги донасяха от Цариград. Имаше някои турски фрази, които се употребяваха преведени на български.

Когато някой член на семейството се завръщаше от чужбина, роднините и приятелите отиваха да честитят на семейството и казваха на домашните: „Светнали ви очи!“ Това е превод от турското: „Гьозу́н айде!“ Думите „пак заповядайте“, с които се изпраща един гост, са пак превод от турското „генè буйрун“. Въобще много от формулите за учтивост бяха заети в Ресен от турския етикет. Това е ставало сигурно и в Източна България. Чини ми се, че „Как сте?“ е превод от

„Насълсънъс?“ Желателно е да имаме слависти, владеещи също турския език и разните турски говори в българските земи, които да изследват взаимното влияние на двата езика. Студията на проф. Кирил Мирчев върху турцизмите в българския език е добро начало в това отношение. ↑

[3] Четири книги, събрани в една, съдържат цялата истина. ↑

[4] Така би наричани туркините и в Прилеп. Н. Г. Еничерев, който учителствувал там през Възраждането, отбелязва това в спомените си, като дава и едно обяснение. Според него «бѝжа» било съкратено от българската дума госпожа, «анка» идело пак като съкращение от думата ханъмка. — Никола Ганчев Еничерев. Възпоминания и бележки, София, 1906, стр. 202.

В Цариград чувах да се употребява следната поговорка «Исми вар, джисми йок, демек анка» — превод: име има, тяло (величина) няма, значи *анка*, т.е. птица, която не съществува освен в приказките. Такова (в смисъл на митична птица) е обяснението за «анка» в турския тълковен речник; произходът ѝ бил арабски. ↑

[5] Поради това тяхно отвращение в македонските градове бе забранено да се продава по месарите свинско месо. В Битоля то се продаваше в двора на църквата «Св. Неделя». ↑

[6] Има в Търново легенда за една млада туркиня, дъщеря на турски големец, която, гледайки литийните шествия от своята къща, близка до църквата, станала християнка. Влюбена в млад българин, тя избягала с него във Влашко и там се венчали.

Трябва да е имало не един случай на турци или туркини, привлечани по една или друга причина от християнството. Но те трябвало да крият чувствата си, тъй като преминаването на един мохамеданин в друга религия се наказвало от турските закони със смърт. Една смъртна присъда, издадена в Цариград след Танзимата над един турчин, който се бе покръстил, възбуди голямо вълнение в Англия и английският посланик в Цариград направи пред Портата протести, споменавани в историята на Източния въпрос. Чудно е след това, че в Македония е ставало през миналия век покръстване на помаци. Затова говори Георги Трайчев в своята интересна книга за мияците.

В Галичник помациите, на брой 30 къщи, били малцинство сред компактната българска маса на селището. По едно време те били склонни да приемат християнството, но затова съществували няколко

пречки. Преди всичко те се опасявали да не би и след това те да бъдат отритнати като потурнаци и потомството им да остане неженено. Тогава местният първенец Томо кяя (кехая) заявил, че ще сгоди своята дъщеря за помашки син, щом те станат християни. Същото направил и първенецът Гюрчин от Лазаро поле. Сега трябвало пашата в Дебър да даде разрешение. С тази мисия се заел сам Томо кяя, който бил негов добър приятел, и успял: пашата харесвал хубавия Томов кон, подарен му по този случай, и дал съгласието си, но при условие, че ще се покръстят само галичките помаци. Оставало да се склонят дебърските турци. И тук обаче галичани намерили изход. По стар обичай видните дебърски бегове имали за кум българин. По това време на много бегове кумувал галичанинът Исиян Чапъров. Разчитайки на връзките му, българите избрали за кум на новопокръстените неговия син Митре; освен това Митре бил дете на четири години, та смятали, че беговете ще погледнат снисходително на цялата работа. Решено било също всички по-видни кяи на селото по време на кръщавката да отсъствуват. През една нощ всички галички помашки семейства се отправили заедно с малолетния си кум Митре към историческата църква на стария манастир „Св. Иван Бигор“, дето се извършило покръстването. Така известните дотогава помашки фамилии: Синаноаци, Кадриовци, Паковци и др., приели християнските имена: Яков, Тодор, Васил, Димитър и пр. След това започнали сватбените тържества. Това станало през лятото на 1843 година.

В българската войска имаше един офицер Паков, — който беше между детронаторите на княз Александър. По-късно той взе участие в Балканската война като полковник. За него казваха, че бил арнаути. Вероятно той е бил от гореспоменатото покръстено помашко семейство Паковци (вж. Георги Трайчев, Книга за мияците, София, 1941 г., с. 44–46). ↑

[7] Областта на запад от Дебър. ↑

[8] По-късно той бе осъден като член на Вътрешната организация, лежа няколко години в затвора, претърпя там големи мъки, заболя и малко след като го пуснаха, почина. ↑

[9] Тук живееха арнаути, чието число постоянно се увеличаваше, тъй като те слизаха постепенно от своите планини, за да се заселят в полето. Според статистиката на Кънчова в Ресен имало тогава триста души арнаути. Арнаути, смесени с българи, имаше в три български

села: Горна Бела Църква, Долна Бела Църква и две-три къщи в Лахди. Имаше и две села с чисто мохамеданско население: това бяха Буково и Козяк. И двете села се намираха на проходите — Козяк по пътя за Битоля и Буково по пътя за Охрид. Тия две села бяха чисто разбойнически. Най-големите злодеи излизаха от Буково. През време на Балканската война, след бягството на турските войски към Албания, селото бе изгорено и жителите му част изклани, част покръстени. ↑

[10] Каравлахът. ↑

[11] По-нататък ще има да разкажа как баща ми го ожени за дъщерята на свои близък приятел Абия, баща на героя на младотурската реолюция Ниязи бей. Фаик ефенди остави много добри спомени в Ресен и Охрид, където после бе преместен. Балканската война го завари на служба в Дедеагач. Минавайки през тоя град, Андрей Ляпчев отишъл да го види. Фаик ефенди, вече твърде стар, починал малко след това от вълнението, което му причинили в първите дни на войната българските четници, влизайки в града и всявайки страхотия между турците. ↑

[12] Продоволствуването на войската. ↑

[13] В 1924 година чувах в Цариград как през време на английската окупация английски офицери от всякакъв ранг са взимали подкуп. За подкупничества на английски офицери през време на войната в тила на английската армия на Балканите се разказва много хумористично в един весел френски роман *A Salonique sous l'oeil de Dieu*. „Какво се чудите, казваше ми еднъж един духовит французин, подкупничеството е всемирно явление. То съществува не само на земята, а и на небето. На самия господ даваме подкуп. Доказателство: кандилниците и тамяна!“ ↑

[14] Кое то значеше да те видя обесен на въже (сиджим — въже).
↑

[15] Действително и от българи се чуваше, че сърбите оставяли свинете волни по улиците. ↑

[16] При навлизането на сръбската войска в Македония в октомври-ноември 1912 г., покрай планомерното, вече всестранно насилие над местните българи и заличаване на почти всичко българско, сърбите извършиха тогава потресни насилия и над турците и албанците. — Вж по това свидетелствата на един дотогава

просръбски настроен руски публицист: във в-к Македония, бр. 41 от 16. 10. 1992 г., с. 10–11. [↑](#)

БОРБАТА С ГЪРКОМАНИТЕ

Баща ми, както казах, бе учил в гръцкото училище в Ресен при един добър елинист, родом от Охрид, на име Бодле.^[1] Той бил доста напреднал. Но едно непредвидено обстоятелство турило край на учението му. Еднъж, когато на колене пред един сандък, преписвал нещо от св. Йоан Златоуст, влязъл един наш съгражданин — Андрея Никин, наскоро дошъл от Цариград, известен в историята на Възраждането като издател на книги под името Андрея Ресенец.^[2] „Що праиш, внуче“ запитал той баща ми. „Пиша гръцки.“ „Ами защо не пишеш български?“ „Богарите немаат писмо“ — възразил баща ми. „Како да немаат бре, внуче, я гледай тука?“ — И той му показал една книга, за която предполагам да е била „Рибният буквар“. — „Я сега да те науча да четеш“ — и взел да му показва буквите. Едно въодушевление за българската книга облядало баща ми като пламък. На другия ден той изгорил гръцките си книги. Баща ми бе роден в 1845 година. Това събитие в неговия живот е станало, значи, подир Кримската война, близо до 1860 година.

Тъкмо тогава се разпалваше вече Черковният върос. Зовът на българските водители за пробуждане и борба се разнасяше и сееше в душите възторг. От Цариград са пристигали вестници. Прониквало тук-таме и мощното слово на Раковски. В Битоля Димитър Робев бил настоятел на „Дунавски лебед“. Старозагорският митрополит Методий Кусевич, тогава шивач в Прилеп под името Тоде Кусев, ми казваще: „Аз знаех целия «Горски пътник» наизуст!“ Баща ми бил много любознателен, но кои вестници бе чел тогава, не зная. Чувах го да говори главно за Славейковата „Македония“ и за „Зорница“, която почва да излиза през 1875 година. Но за Черковния въпрос идеха преки отзвучи от самия център на борбата, Цариград. Там работеха градинарите, там отиваха полицаджиите. На връщане те донасяха повеи от духа, който владееше там.

Върху Ресен се упражняваше силно влияние и от Охрид. Борбата се водеше там за изпъждането на гръцкия владика Мелетий. Тя се

пренесе и в Ресен. В „Македония и Българското възраждане“ аз съм дал образа на тоя фанатичен и зловещ фанариот. От 1860 до 1869 година, в продължение на девет години българите в епархията водиха срещу него безпощаден поход, пълен с всевъзможни епизоди. Той бил често дюдюкан и няколко пъти преследван с камъни. В някои църкви от епархията той биде бит и изхвърлен навън, но не бе човек да се смути. Едър, с широки рамене, яка шия, щръкнала брада, дързък в целия си вид, той приличал, така казват съвременниците, на еничарин, облечен в расо. Мелетий бил гонен безспир и в Ресен като звяр. От всичко, което слушах за него през детинството си, Мелетий изпъква в спомените ми като някое апокалиптично чудовище. Омразата срещу него в Ресен е била толкова голяма, че една нощ един разпален патриот — поп Гоше — запалил митрополията с надежда, че владиката ще изгори там. Но мразеният човек не бил тогава в нея. Развалините на този пожар стояха дълго и даваха повод да се разправя на младите за бурите от миналото. У дома името на Мелетия се споменавахе с една още неутихнала от годините ненавист. Той бе станал причина баща ми да бъде хвърлен в затвора в Битоля. Това станало след един опит на българите да изхвърлят Мелетия от църквата, гдето служил. Завързал се бой между българи и гъркомани. Баща ми грабнал един свещник и се втурнал срещу фанариотина. Обвинен от него пред турските власти, той бил хванат и с вързани ръце пратен в Битоля. След Илинденското въстание баща ми заедно с по-големия ми брат Владимир, тогава учител, били арестувани в същия затвор, в който баща ми лежал години по-рано. Когато ги провирали в килията през една дупка, той, който много мъчно минал през нея, казал на братя ми: „Синко Владимире, чини ми се, че в лето 68-мо дупката беше по-голяма.“ „Не, татко, ти си бил по-слаб“ — отговорил брат ми. Действително баща ми, когото аз винаги съм помнил много пълен, е бил в младините си, според думите на майка ми, сух като клечка.

Заедно с борбата против владиката се е водила и борба за самата църква. Българите са настоявали пред властта тя да бъде тям отстъпена. Както и в други градове, от едната и от другата страна били изтъквани аргументи. Българите казвали: „Ние сме я построили, с наши пари!“. Гъркоманите: „Гръцки владика и е осветил и всякога в нея се е служило на гръцки!“ Българите правели своите постъпки пред всички инстанции: в Битоля пред валията, в Цариград пред великия

везир. Вред напразно. През лятото на 1876 година, малко време след Априлското въстание, Дервиш паша минал през Ресен начело на войска, която водил срещу Черна Гора. Българите, които не оставика ни една врата, без да тропат на нея, отишли и при него да го молят да им се върне църквата. Дервиш паша ни изслуша — казваше ми баща ми — и ни каза: „Ей, будала булгарлар! Ако българският народ искаше само църкви, султанът щеше от злато да му направи. Българският народ иска друго. Хайде вървете си.“ Дервиш паша е казал тия думи малко след като бе избухнало Априлското въстание.

Говоря за гъркомани, тъй като в Ресен не съществуваше никакъв грък. Но при 2400 българи имаше 570 власи, които се назоваваха гърци. Те бяха се заселили тук след разрушението на Моско поле.^[3] Имаше някои от тях от български произход, но повлашени. Такива бяха Белчовци, най-богатото семейство в Ресен и най-влиятелно между гъркоманите. Аз помня добре стария Белчо, глава на семейството, един пълен човек, внушителен, с тежка походка, тип на чорбаджия. Чух еднъж препирня между него и баща ми. „Какъв грък си ти? — му казваше баща ми. — Гърците са черни, а ти си рус! Самото ти име Белчо не е гръцко, а българско. Не те признавам даже за влах, защото си от Лазаро-поле, а там власи няма; там са мияци. Ти не си влах, мияк си“ — заключаваше баща ми. Белчо обаче, клатейки глава и вдигайки вежди, казваше „Не гледай откъде съм, а що съм.“

Власите в Ресен съставляваха икономическата сила на гърцизма; численост му даваха гърчеещите се българи или тъй наречените гъркомани. Гъркоманията — или гърколудията, както казва Раковски, превеждайки тази дума буквално от гръцки — е съществувала и в другите български земи, но не всякъде по същите причини. В Пловдив например тя е била един вид претенция за патрицианство и култура. В Ресен нямаше нищо подобно. Гъркоманите в Ресен не се мислеха в нищо по-горе от българите. Те не смееха даже да се казват гърци. Гърцизмът им се състоеше в това, че не искаха да минат под ведомството на Екзархията, а държаха да бъдат под това на гръцката патриаршия. Когато през времето на Черковния въпрос някои от българските водители в Цариград приемаха да се направят отстъпки на гърците досежно епархиите в Македония, за да се дойде до разбирателство с тях, страхът им бе, че ако с неотстъпчивост се дойде до разрыв с патриаршията, тя ще обяви българите за схизматици и че

схизмата ще уплаши българското население в Македония. В действителност този страх беше безосновен. Дядо Методий Кусевич ми разправяше, че македонските българи в Цариград — градинари, хлебари, млекари, цветари и пр., — като се научили, че схизмата е обявена, от радост, че нито педя земя от Македония не е била отстъпена на гръцката патриаршия, дошли с гайди и играли хоро в двора на българската църква във Фенер. Аз не чух в Ресен някой гъркоман да каже на българите: „Ние не идем с вас, защото сте схизматици.“ Техните съображения бяха чисто сантиментални. Главното им обяснение беше, че не искат да се откажат от своя свещеник, който от своя страна не искаше да се откаже от гръцкия владика. Свещеникът казваше за владиката „Той ме е ръкоположил.“ За самия свещеник гъркоманите казваха едни — „Той ме е венчал“, други — „Той ми е кръстил децата.“

Борбата в Ресен между българите и тия, които се гърчееха, имаше от начало за предмет църквата. Когато тя остана окончателно гръцка, българите видяха, че трябва да мислят вече за съграждането на нова за тях. Междувременно ние се черкувахме в училището, което служеше за параклис. В неделя и през празничните дни училищните чиновници се събираха на една страна, за да се остави място за богомолците. В гръцката църква имаше достъп само до тремовете. Тук се опяваха мъртъвците.

Църквата загубена, борбата продължаваше за разширение ведомството на Екзархията. В града трябваше да се спечелят за нея нови семейства, в околията — нови села. Това бе един непрекъснат пристъп, както на война, когато трябва да се превзимат една след друга нови укрепени позиции.^[4]

Селото Крушије, разположено по пътя между Ресен и Охрид, остана за дълго време под патриаршията. Това се дължеше на неговия мухтарин Тале, един инат старец, който отказваше да тури печата под едно заявление на селото до турските власти, че желае да мине под Екзархията. Привличането на това село беше отдавна една от грижите на ресенската община. Когато Тале идеше в Ресен, увещавах го по всякакъв начин, но той оставаше непоколебим. Най-после общината, за да го поласкае, прати при него двама делегати със специална мисия. Изборът падна върху Коте Павлев Мильовски, вуйча на майка ми, и Раде Корунчев, който водеше сестра на баща ми (Доля). Те двамата

бяха познати шегобийци. Един съботен ден, вечерта, те стигнали в Круши^[5] на гости при него. Той ги посрещнал любезно, нагостил ги, обаче за причините на идването им не отавало дума. Подир кафето Коте Павлев казал на домовладиката „Сега питай ни защо сме дошли.“ „Аз няма да питам, вие ще ми кажете“ — отвърнал Тале. Най-после Коте пристъва към мисията, за която той и Раде^[6] бяха пратени, и задава на Тале тия въпроси: „Татко ти българин ли беше?“ „Българин.“ — „Майка ти?“ — „И тя българка.“ — „Ти?“ — „И аз българин.“ — „Тогава защо не идеш при нас, както другите българи, под Екзархията?“ — „Не мога да седеля от владиката“. — „Защо да не можеш? Той какво ти е: тетин или вуйчо?“ — „Нищо не ми е, отговорил Тале, но много ме има на чест. Когато иде в селото, казва ми «Йèронда!»“^[7]. При тия думи Коте изразява на лицето си едно негодувание, което другарят му споделя със същата мимика. Сетне, обръщайки се към Тале: „Йèронда! А бре, знаеш що е йèронда? Йèронда е ма̀туф^[8], бре!“ Тогава честолубивият старец, уязвен в дъното на душата си, извикал; „Ах, пърчот нъден! Да му... на бра̀дата! Жено ма̀ри, дай ми му̀рот!“^[9]

Привличането на гъркоманите в града беше много мъчно и вървеше бавно. Едни чакаха да умре свещеникът им, заради когото не искаха да се откажат от патриаршията. Други — от амбиция да не се отрекат от онова, което еднъж са казали. Играло е роля тук несъмнено и едно чувство на консерватизъм. Две обстоятелства обаче ще дойдат да помогнат, за да бъдат и те с време спечелени: голямата репутация на българското училище, в което те почнаха да изпращат своите деца, и после Револуционната организация.

Баща ми имаше между гъркоманите двама близки приятели. Единият беше Мице Кочовски, бояджия на къдели вълна и пр. Другият — Лямбе Цветков, който имаше дюкян за манифактура. И двамата бяха чисти българи. Една част от семейството на Мине Кочовски се беше преместила на времето в Охрид; от него произлизаше генерал Климент Бояджиев, командуваният четвърта дивизия през време на Балканската война, тоя, който в сражението при Бунар хисар — Люле-Бургас проби турския център. Лямбе Цветков, освен че беше българин по рождение, четеше български, познаваше доста добре българския литературен език, обичаше да чете български книги и беше абонат на „Зорница“. Баща ми след дълги и напразни опитвания да ги привлече към

Екзархията беше престанал вече да ги увещава и само сегиз-тогиз ги закачаше. Когато обаче децата им дойдоха до училищна възраст, те не ги пратиха в гръцкото училище, където най-много можеха да научат азбуката и няколко думи, скоро забравени, а в българското, сè по-добре уредено и в което учениците правеха бързи успехи. Един син на Лямбе Цветков и един син на Мице Кочовски влезнаха след това в Революционната организация като жарки българи. Първият падна убит като четник, вторият — в Илинденското въстание.

Революционната организация привлече и власи, които в нейните редове се почувствуваха като българи. Между войводите познато е името на Митре Влаха. Пито Гулев, влах от Крушево — едно прочуто име, — също като революционер се чувствуваше българин. Когато в 1941 година бях в Ресен, разпитвах кои между българите в града са били участници в революционното движение. Посочиха ми Васил Куриера, тъй наречен, защото бил куриер на комитета. После разбрах, че той бил влах и се побългарил в редовете на организацията. Побългаряването на власите продължи през времето на последната война с установяването на българската власт в Македония. Стана един вид преброяване на населението, за да се види кой от коя народност е. Един влах, принадлежащ към едно от семействата, които през моето детство бяха стълбовете на гърцизма, дойде да ми каже: „Беше. Се пйсаф бoгарин!“

За нещастие политиката на тогавашното българско правителство обезсърчи и огорчи тия от чуждите народности в Македония, които искаха да се приобщят към българската народност или към българската държава. В своето безумие министърът на вътрешните работи Габровски даде заповед, щото жителите на Македония да се делят на две категории: едни — българи, други — от небългарски произход, като се дават на първите особени привилегии, а вторите да се смятат като граждани от втора категория. Един виден турчин от Охрид ми каза: „Ние турците посрещнахме добре българската войска; искаме българската власт да остане тук. Но защо тя ни отблъсква? Ето аз имам три деца, и трите са за училище. Но когато да се запишат, поискаха ни високи такси, каквито българските ученици не плащат. Питам, защо? Отговарят ми: «Защото сте от небългарски произход!»“

Чух в Битоля и оплакването на един влах, родом от Крушево. Той бил взел участие в Илинденското въстание и бил ранен. Към

въвеждането на българската власт бе се отнесъл с най-искрено съчувствие и вярвал, че тя ще бъде особено внимателна към него като участник в революционната борба. Обаче и той попаднал под дискриминацията на Габровски. Когато в Битоля се давали вечеринки от българите, той и семейството му не били поканени, понеже били от „небългарски произход“.

Имаше тогава и друго едно безумие от страна на българското правителство, но това път извършено от Министерството на народната просвета. Трябва да забележа, че сръбската пропаганда в Македония е употребявала често този аргумент: вие не сте българи, а сърби, защото българите казват „хляб“, „мляко“, а вие казвате като нас „хлеб“, „млеко“. Едно от първите окръжни на министъра на Народната просвета Йоцов до училищата в Македония бе учениците да казват „мляко“, „хляб“. Аз ходих при него, за да му изтъкна каква пакост се прави с това. Той ми отговори: „Но нали трябва да има единство в произношението?“... А защо, за какво ли Кирил и Методий създадоха „е-двойното (ѣ)“, ако не именно за казаната характерност на езика ни още тогава!

[1] Баща ми не ми е казвал за Бодле нищо повече от името му. Руският учен Виктор Григорович, който посетил Охрид в началото на 1845 година, останал учуден от българина Георги Бодли, охридски шивач, който го поразил със своята начетеност. „Охридские болгаре, пише Григорович, отличаются образованием и живостию характера. Я часто находил в людях, повидимому простых, пытливость и начитанность. Мой напр. вожатый, портной по ремеслу, знал много сочинений греческих и в своим разказах доказал ето ссилками на Мелетия и многия церковныя книги. Такому направлению способствуют порядочныя училища и обширныя торговляя связи“ („Очерк“, с. 102). Г. Бодли се поминал през осемдесетте години на миналия век. По-късно В. Н. Златарски намерил в Охрид неговата библиотека. Тя се състояла от доста ценни ръкописи и старопечатни книги — гръцки и български; между тях имало учебници по алгебра, естествена история и няколко речници (латинско-гръцки и италианско-гръцки); между гръцките му книги Златарски намерил един рядък екземпляр от житието на св. Климента от йеромонаха Αρβροῖς παύλης, Виена, 1802 г. (вж. Ив. Шишманов, „В. И. Григорович,

неговото пътешествие в Европейска Турция и неговите отношения към българите“, Сб. БАН, кн. VI, 1916 г., с. 169). Дали този Георги Бодли е същият Водле, учител по гръцки на баща ми, не мога да кажа.

Друг един член от същото охридско семейство, Михаил Водле (...), бе по времето на поетичната венчавка на Пърличева в Атина гръцки министър на правосъдието. ↑

[2] В книгата на Йордан Иванов „Българите в Македония“ (с. 327–328) намираме следните редове за него:

„В 1868 г. била напечатана в Цариград кратка свещена история и катехизис на македонско наречие, което е наречено в случая «българско». Авторът на книгата, Кузман Шапкарев, бил от Охрид, затова и основното наречие на свещената история е охридското. Издател станал родолюбивият ресенец Андрей Анастасов. Книжката е озаглавена «Кратка священная повестница отъ вѣтхыѣ и новыѣ заветѣ и кратко св. Оглашение (Катихизисъ) на наречіе вразумително за македонскитѣ Българи Нарѣдиль единѣ македонецъ. Се издаватъ отъ Андрея Анастасова Рѣсенца. Цариградъ, Въ печатницата на В. „Македония“ 1868».

Три години по-рано казаният ресенец Андрей Анастасов бе направил ново, допълнено от него издание на «Месецеслов или календар вечный», книга твърде търсена по нашите земи.

Между това за науката ни станаха известни още две книги издадени от него: — «Българский буквар». Част А или взаимоучителни таблици на наречие по-вразумително за македонските българи. Наредил Един Македонец. («Един Македонец» е псевдоним на Кузман Шапкарев.) Ся издават от Андрея Анастасова, ресенца. Цариград, в печатницата на в. «Македония». 1866. 64 с. 8°. — Другата: — Голяма българска читанка или втората част на Българский буквар на наречие по-вразумително за македонските българи. Наредил Един македонец. Ся издават от Андрея Анастасова, ресенца. Цариград, в печатницата на в. «Македония», 1868, 138 с. 8°.“ ↑

[3] Подир завоюването на Балканския полуостров от турците на източните части на Албания, близо до македонските предели, през шестнадесети и седемнадесети век са цъфтели важни влашки търговски градове. През осемнадесети век се издигнал над всички тях Мосхо поле. Той е бил прочут не само със своето богатство, но и със своите училища. Тия градове са били ограбвани от албанците и най-

сетне разрушени. Мосхо поле бил разорен през 1788 година от Али паша Янински. Неговите жители — той е броил около 60 000 души — се пръснали главно по Македония. Някои са се изселили в чужбина. От тях е известното семейство Думба във Виена, което стигнало там до високо положение и добило от императора дворянска титла. Към тоя род принадлежи барон Думба, който бе австрийски посланик във Вашингтон, когато се обяви Първата европейска война.

Власите в Македония съставляваха по численост и по богатство главната сила на гърцизма. Макар един опит за тяхното национално пробуждане да бе направен от страна на Румъния още от 1855 година, веднага след съединението на Влашко и Молдова, той оставаше без никакъв отзвук. Едва в 1861 година, когато почна българското движение, у тях се забелязаха някои признаци на национално чувство. След Берлинския конгрес румънската пропаганда в Македония стана с по-обширен обхват и по-дейна. Начело на това влашко пробуждане в Македония се постави един свещеник на име Апостол Маргарити. Със средства на румънското правителство той основа в Битоля влашка гимназия. Подкрепена от френските католически мисии, които виждаха в нея средство за пробив в гръцката църква, насърчавана от Австрия, добре гледана от турското правителство, румънската пропаганда има някои сполуки. В Македония се основаха с време до четиринадесет влашки училища, между които още една гимназия, освен битолската. В борбата с гърцизма пробудените власи се присъединиха към българите. В Охрид те се черкуваха в българската църква и признаваха Екзархията. Букурещкото правителство обаче искаше от Портата официално признание на влашката народност в Турция, както това бе станало с българите. То се доби едва в 1905 година.

Българите в Македония виждаха в национално осъзнатите власи свои съюзници и се радваха на техните успехи, които постепенно омаломощаваха гърцизма. Ние не си давахме сметка, че румънското правителство имало намерение да иска териториална компенсация от България в деня, когато България би присъединила Македония. Това разбрахме едва в 1913 година, когато Румъния предяви своите претенции върху Южна Добруджа. ↑

[4] През време на гръцко-българската разпра турците в Ресен, както и вред в Македония, са съчувствували на българите. Там, дето

властта е пречила на българите, то е било, защото някой турски чиновник е бил подкупен от гърците. Трябва да забележа, че съчувствено се отнасяли към българите и други два народа: евреите и циганите. При едно население от 4450 души според една статистика от 1900 година в Ресен имало 350 цигани. Ние ги наричахме гюпци, а понякога егюпци. Ако се вземе пред вид, че Египет се е наричал а старо време на гръцки Егюпт, би могло да се помисли, че те са дошли оттам. Но от разните имена, които им се дават, вадят се множество предположения досежно техния произход. Турците ги наричат официално „къптй“, което би значело, че потеклото им е от коптите; те ги наричат още, но вече с някаква презрителна смисъл, „чингене“, което е дало повод на някои доморасли етимолози с много фантазия да смятат, че те идели от Китай, който на турски се казва Чин или Чин-Мачин.

Циганите в Ресен говорят албански, което показва, че са дошли от Арнаутлука. Те са отседнали и повечето са ковачи и изобщо работят желязо. Макар и мохамедани, те почитат и някои християнски празници и отиват по разните църковни събори. В 1941 година ги видях на празника на манастира в Янковец. Между циганите имаше и някои замоможни. Недалеч от нас живееше семейството Зизовци. На Великден ние им пращахме червени яйца; на Гергьовден получавахме от тях една кълка от печено агне. Това хвърляше майка ми в голямо затруднение. Ние децата не искахме да ядем месо, пратено от цигани. Майка ми казваше, че е срамота и грехота да го хвърляме на кучетата.

↑

[5] Крушиѐ беше чисто българско село, което даде по-сетне решителни борци на Революционната организация. Между тях особено се прочу войводата Кръстьо Трайчев. ↑

[6] За шегите на тетин ми Раде се разправяха много истории. Ще разкажа най-любопитната от тях.

На първия ден на Великден в 1914 година богомолците, излизайки от църква, го срещнали облечен в най-вехтите дрехи и с мотика на рамо, упътен към полето. Кога е било Раде да отива на полска работа, и то на такъв голям ден! Учудени, те го питат: „Хаирола, Раде (на добър час), накъде си тръгнал така?“ — „Ода на нива.“ — „Защо бре, Раде?“ — „Ке садам мѐтли — отговорил той и сочейки на един сръбски чиновник, който идел отсреща, прибавил: —

За да ги изметиме овие л...!“ В 1915 година, когато България обяви война на Сърбия, Раде бил мобилизиран. „Зедоа ме нѐкрут!“ (вместо рекрут, както казват сърбите, посърбявайки френската дума рекрю — recrue). Сърбите го турили да пази някакъв мост между Ресен и Охрид. По тоя път отстъпвали сръбските войски на малки групи в безпорядък. Когато някои се спирали да го питат: „Къде е пътят за Охрид?“, той през Съпотско ги отпращал към Битоля, откъдето настъпвала българската войска.

Случвало ми се е като дете да го слушам как се шегува със селянките, които идеха да пазаруват в дюкяна. Една му казваше: „Защо бре, Раде, ми даде такава лоша басма, еднъж я изпраф, и избеле!“ — „Не ти е лоша басмата, нѐсто отговорил той, — ама лош ти е сапунот“, хвърляйки селянката в дълбоко недоумение. ↑

[7] От гръцкото „гѐронтос“, което значи „старец“, старейшина. ↑

[8] Мафут — изкуфял старец. ↑

[9] От мухур — печат. ↑

ОБЩИНАТА В РЕСЕН И РЕСЕНСКИТЕ ПЪРВЕНЦИ

За да се разбере значението и ролята на българските общини в Македония, са необходими няколко думи за увод.

Черковният въпрос мина през три фази. В първата — тая на Неофит Бозвелията и Иларион Стоянович, наречен по-късно Макариополски — борбата се води за българско духовенство и български език в църквите. Във втората фаза българите искат вече народна църква. В третата фаза правото да имат народна църква им е отстъпено от патриаршията, но разпрата се води досежно територията на тая църква. Гърците искат да я ограничат между Дунава и Балкана. Българите настояват, щото нейното ведомство да се простира навсякъде, гдето българският народ е мнозинство. Създаването на Екзархията не тури край на тая разпра. Екзархийският ферман оставяше българския народ духовно разпокъсан. Достатъчно е да споменем, че градът Пловдив оставаше под гръцката патриаршия, а от македонските епархии само две минаваха под ведомството на българския екзарх — велешката и кюстендилската.^[1]

Другите части на Македония оставаха без български владици. Всяка надежда обаче не беше загубена. В екзархийския ферман Гаврил Кръстевич бе успял да вмъкне член десети, който гласеше, че може да мине под ведомството на Екзархията всяка епархия, в която след допитване от турската власт — тъй наречените истилями — две трети от населението поиска това. В 1873 година стана този вид плебисцит в три епархии: скопската, охридската и битолската. И в трите се оказа предвиденото от член 10 българско мнозинство. Охрид и Скопие получиха български владици, Битоля не, поради голямата съпротива на гърците, които смятаха този град като своя крепост и правиха силни протести пред Портата.

Избухна след това Руско-турската война. Турската власт вдигна всички владици от македонските епархии, Българското църковно управление в овдовелите епархии, както и в тия, които не бяха още

получили владици, бе в ръцете на общините. Българските общини в Македония почнаха да се основават след 1876 година, годината, в която гръцкият патриарх Григорий VII призна на българския народ правото да има своя църква. След това почнаха в Македония последователно отричанията на българските градове от патриаршията.

Общините в Македония заместваха до една допустима от турските власти степен отсъстващия владика. Те се занимаваха с църквата, училищата и всички работи от народен и религиозен характер. Общината даже даваше разводи.

Помня един странен и вълнуващ случай, който еднъж разказа баща ми.

Дошли в общината един селянин и една селянка и заявили, че искат да се разведат. Те се обвинявали взаимно и никакъв съвет за помирение не искали да чуят. Тогава председателят на общината им казал: „Венчилото става с благословието на бога, а вие искате да развалите това, което бог е благословил! Ако правите това само от сръдня и лекомислие, това е голям грях. Но щом настоявате за развод, ще ви разведем. Само че ето какво ще направите преди това.“ Наредил да донесат един конец, тя да го хване от единия край, той от другия. „Сега теглете — им казал той — и опитайте се да го скъсате. Тогава ще ви разведем.“ „Те почнаха да теглят — разказваше баща ми. — После ръцете им се разтрепераха, изпуснаха конца и като че ли обзети от някаква свръхестествена уплаха, избягаха.“

Членовете на общината се избираха всяка година. Помня баща ми да е казвал у дома: „Утре ще имаме народно събрание“. Изборът ставаше в училището. В него можеха да участвуват всички, които се казваха българи и пожелаеха това. Но главните избиратели бяха хората от еснафа. В Прилеп, гдето още от захващането на Черковния въпрос имаше борби между еснафа и чорбаджиите, изборът за община се произвеждаше по една сложна процедура.^[2] В Ресен нямаше между еснафа и чорбаджиите ни съревнование, ни вражда. Чорбаджиите не се държаха властнически и надменно. Еснафът охотно им оставяше тежестта на народните работи.

През дълги години главно лице в общината бил Йон Стрезовски. Помня го добре. Един човек, къс по ръст, пълен, с кръгло лице, бели мустаци, подрязани както у турците, и с очила. Ученик на Димитър Миладинов и после учил в Янина^[3], той бил (преди интелигенцията,

която излезе от българските училища) най-ученият човек в града и точно казано единственият учен. Когато Андрей Ляпчев през време на дългото си студентство в Европа се връщал по някой път в Ресен, отивал да разговаря с него по философия. Намерил го веднъж с „Политиката“ на Аристотеля в ръце. Йон Стрезовски бе първият вожд по Черковния въпрос на българите в града. Той имал всичките качества на водител: ум, пламък и енергия. „Йон запали огънот! — казваше баща ми.^[4] — Но после дяволот му влезе в душата.“ Наистина една наранена амбиция го подтикна, както ще видим по-късно, към разрушаване на това, за съзиждането на което толкова много бе спомогнал. Ресенските чорбаджии бяха прочути с техните взаимни ежби и съперничества, които се отразяваха и в работата на общината. Голяма вражда делеше семейството Стрезови от семейството Татарчеви. Стрезовците бяха дошли в Ресен от Преспата, дето имаха чифлик в село Волкодери. Те се хвалеха с някакъв голям произход. Един от синовете на Йон Стрезовски, Коста, обичаше да прави намек доста наивно, че те произлизали от някой си болярин Стрез, който уж бил от рода на Самуила. Произходът на Татарчеви не ми е известен. Говореше се, че те водели рода си от тия куриери, които пренасяли пощата в Турско и които се наричали татари. Бяха много богати. За белег на богатството им може да служи фактът, че независимо от поземлената им собственост един от братята, Андрей Татарчев, преди Общоевропейската война бе дал на съхранение в Солун в Banque de Salonique 13 000 турски лири в злато. Старите Татарчеви, братята Андрея и Никола, бяха хора малограмотни и макар и много способни в търговията и несъмнени родолюбци, не играха в народните работи голяма роля. Техните по-стари синове Георги, синът на Андрея, и Михаил, син на Никола, бяха първите граждани на Ресен, получили повисоко българско образование. Те се учиха в Пловдив и останаха най-напред там като чиновници на Румелия. След Съединението се завърнаха в Ресен с всичкия опит, добит от партийните борби в автономната област, и поискаха да вземат в ръцете си ръководството на общинските работи. Те поведоха борба с Йон Стрезовски и тая борба дълги години държа Ресен разделен надве. Двама от по-младите Татарчеви се учиха също в Пловдив и после свършиха медицина в Берлин. Единият от тях, д-р Христо Татарчев, се настани в Солун и когато се основа Вътрешната организация, стана председател на

централния комитет. Другият, д-р Божирад Татарчев, се специализира по хирургия в Лондон, където участва в пропагандата сред английското обществено мнение за Македония. Но за тях ще говоря, когато стигнем до революционната епоха.

Три поколения в Ресен водиха борба за българщината: първото против фанариотското иго; второто против турското робство; третото против владичеството на сърбите. На това трето поколение Татарчевата фамилия даде един героичен представител, д-р Асен Татарчев. Свършил медицина в Женева и после лекар в Ресен, той като борец за българската народност и за свободата на Македония бе осъден през царуването на крал Александър на десет години затвор.

Между първенците се изтъкваха на видно място Ляпчеви. Те се преселили в Ресен от Мъгленско. Това станало през втората половина на осемнадесетия век. Един ден, през страстната седмица, турците обиколили църквата в село Нъте и насилили богомолците да се потурчат. Едни се потурчили, други станали жертва на своята вяра. Един само успял да спаси и живота, и вярата си, родоначалникът на Ляпчевия род, който се казвал Доре. Той бил грънчар и когато ставало потурчването, бил останал у дома си, за да пази пещта, в която пекъл своите произведения за продан през празниците. Вкъщи била и сестра му, мома. Избягал заедно с нея и двамата успели да стигнат в Ресен. От неговото потомство има два клона: Доревци и Ляпчевци. У Доревци се е запазила традицията на грънчарството; те направиха от Ресен грънчарски град. Може би от тях е останал този обичай в града, че когато на Духовден (Св. Дух) семействата отиват на гробовете на своите починали, роднините и съседите да си подаряват за помен стомни, грънци и пр. Чувал съм да се говори, че грънчарството в Трън било пренесено от Ресен.

Васил Кънчов в своята „Етнография на Македония“ споменава Нъте като влашко село. Не се знае обаче дали власите не са се заселили в него след потурчването му. Нъте се е казвало по-рано Нънте и това име не е могло да му бъде дадено освен от едно славянско население, което си бе запазило носовките. Може би Ляпчеви да са от влашки произход, но когато почва българската борба в Ресен, те са в първите й редове. На надгробната плоча на Тасе Ляпчев, баща на Андрей Ляпчев, стоят следните думи:

„Тукъ почива Тасе Търтовъ Ляпчо... Тасе доживѣ възстановлението на българската църква и посрещна български владика. Прѣз 1868 год. Тасе първъ в Битоля на губернатора заяви, че той съ непризнаванието на гръцкия владика не признава и гръцкия патриархъ.“

През детството си не съм чувал нищо за него — трябва да е бил умрял отдавна. Но помня добре жена му, баба Неда. В една статия за Андрей Ляпчев по случай смъртта му писах за нея: по лице приличаше на древните сибили; по сърце беше лъвица. Когато се повдигаха спорове между града и властта, тя се явяваше да протестира в конака заедно с чорбаджиите. По един процес за воденица бе ходила в Цариград и там се представлявала на пашите. Спорът за воденицата бил с един арнаутин от града, Чалъо, човек опасен. Чула, че той се заканвал да убие някого от синовете и, тя, срещайки го на улицата, хванала го за яката и му казала: „Ти можеш да убиеш един мой син, но остават петима, които ще имат един куршум за теб!“ Говореше с висок глас, имаше страшно нападателен дух и никой не смееше да ѝ излезе насреща. Снахите ѝ трепереха пред нея. Пък и никой от синовете не смееше да дигне глас против волята ѝ. Не бе се чуло в Ресен да е имало друга личност тъй деспотична.

Ляпчевите бяха шестима братя. Най-старият от тях, Георги, бил по общото мнение на съвременниците най-забележителният по ум, по характер и по тая сила на зарение, която носел в себе си. Един от тия съвременници ми е казвал: „Когато той ходеше по улицата, наметнат със своя червен кюрк, грееше като слънце.“ Той се помина рано, но остави големи спомени. Баща ми приказваше с дълбока тъга за неговата преждевременна смърт. Те били горе-долу на същата възраст и неразделни. През борбите по черковния върос те заедно лежали в затвора в Битоля. Георги Ляпчев бил женен за най-малката сестра на баща ми, Катя, починала преди него, съвсем млада. Тя оставила една дъщеря, моята първа братовчедка Богдана, която се учи в София — Андрей Ляпчев я повика от Ресен и я настани в дома на Каравелова, — а после свърши Висшите женски курсове в Петербург.

Никола Ляпчев издъхна, пребит от бой от турците през първите дни на Илинденското въстание. За други трима от братята му — Христо, Евтим и Йонче — няма да се каже нищо особено освен това, че първите двама имаха язика на майка си, без да имат и нейния ум.

Третият показваше кротост, доста неочаквана в едно познато по шумността си семейство. Казвам неочаквана, защото най-известният от шестимата братя, Андрей Ляпчев, познат в България като политик — на него се приписват думите „со кротце и со благо“, — е бил на млади години много буен, както се знае от участието му в борбите в Пловдив при Съединението и подир. Брат му Георги виждал в него още през детинството му големи заложби. Преди да почине, той казал на братята си: „Ще правите всички жертви, ако е нужно, ще продавате, но ще го изучите.“ Братята изпълниха този завет. Седем години те го поддържаха в Европа. Андрей през това време няколко пъти се е връщал в Ресен. С всяко идване той давал подтик на народните работи. На неговия почин главно се дължеше основаването на неделното читалище „Напредък“.

Андрей Ляпчев и Трайко Китанчев са най-известните лица, които Ресен и околията му са дали. За Китанчева, една от най-чистите, бих казал, най-светлите фигури на българската демокрация, ще говоря, когато стигнем до въстанието от 1895 година, на което бе главният организатор. Роден бе в село Подмочани. Баща ми разказваше, че той го завел в Цариград, където отначало работел в една градина, а после постъпил в българското училище във Фенер, ученик на П. Р. Славейков. Родителите му се преселиха от Подмочани в Ресен. Бащата имаше градина и продаваше зеленчуци и плодове. Той беше тих човек с блага физиономия. Никой не би го повярвал за баща на един пламенен оратор и смел борец. От него може би идеше само това, което правеше от сина му мечтател. А майка му бе жива, будна жена, която сладкодумно приказваше и имаше в погледа си нещо решително. Те и двамата се ползуваха с особено уважение а града, горд с тяхното чедо.

Трябва да спомена и за други някои първенци, които по родолюбие не отстъпваха никому, но които избягваха да изтъкват себе си. Един от тях беше Мице Вельов, син на дядо Вельо, за ролята на когото в Цариград по Черковния въпрос вече говорих. Висок и малко прегърбен, сух, малко мрачен, той беше много мълчалив. Всички го хвалеа за неговата мъдрост. Цедеше думите си, но баща ми казваше за него: „Всяка дума той забива като гвоздей!“ Една дъщеря на Мице Вельов, Захария, свърши медицина в Нанси и за блестящите си изпити получи златен медал. Ресен може да се гордее, че даде на българския

народ една от първите жени лекарки. Един внук на Мице Велъв стана член на Софийския апелативен съд.

В поразителен контраст с Мице Велъв бе добрият старец Тасе Чукалев, наивен и крайно приказлив. На посещения при празници той беше изобилен със своите благопожелания, казваше на всички по една ласкава дума и не пропускаше да пожелае и на бога дълговечност. Когато, на гости, вземеше чашата с ракия, той казваше най-напред: „Да ни е жив господин Бог и Богородица майка!“ Към първенците се числеше и Андрея Милушев, един от богатите между тях. Той бе редовно избран в общината, взимаше участие в народните работи, но по отношение на него имаше известна мнителност, понеже обичаше да дружи с турците, и то с тия именно, които народът не гледаше добре.

Почти всички ресенски първенци бяха дошли от селата. След забогатяване те бяха се заселили в Ресен и съставляваха в града една нова буржоазия, която по Черковния въпрос води борбата срещу старата буржоазия, състояща се от властите, опрени върху владиката и неговата законна власт. Като кореняци в Ресен се смятаха измежду първенците двамата вуйковци на майка ми, Коте Павлев^[5] и Тане Павлев от семейството Милъовци. Коте Павлев беше горещ българин. Неговият син Никола Милъовски, български учител, през време на сръбското владичество никога не се е съгласил да каже една сръбска дума.^[6]

Към първенците на Ресен се числеше и баща ми. Той не изпъкваше между тях нито по богатство, нито по жажда за влияние. На ежбите между чорбаджиите беше чужд. Той въобще не дружеше много с тях. От Йона Стрезовски, когото толкова много бе почитал на младини, отбягваше, откато го бе видял завладян от зъл дух. Старите Татарчеви не обичаше, защото ги намираше саможиви и скъперници. Братята Ляпчеви бяха за неговия вкус твърде много шумни и буйни. „Баща ти — казваше ми моят бивш учител Коста Николов — беше връзката между интелигенцията и еснафа, от една страна, и чорбаджиите, от друга.“^[7] Наистина в неговия дюкян идваха често учителите и добрите му приятели от еснафа.

Еснафът беше в Ресен, както и в другите градове на Македония, най-симпатичната част от гражданството. Той одухотворяваше чаршията и я пълнеше с веселост и хумор. В Ресен вземане-даване имаше главно през пазарния ден събота, когато идеха селяните.

Останалото време ставаха посещения от дребните търговци от един дюкян на друг, от едни кепенци на други и кафеджията циркулираше непрестанно с таблата и чашите. Лятно време хората на еснафа често се събираха за обед на гювеч (гювечът бе правен от касапина) и водеха разговори, пълни с шеги. За ролята на еснафа в църковната борба е много писано. И тук той се прояви, както другаде. В боевете за владението на църквата неговите мишци бяха, които влизаха в действие. Той не беше в конфликт с чорбаджиите, но се държеше много независимо спрямо тях. Към турците хората на еснафа се държаха без страх и понякога с едвам скрита ирония. По едно време валия в Битоля беше Халил Рифат паша, после велик везир. Неговото управление във вилаета показваше у него известно желание за реформи. Той е, който отрязва у буйните турци дългите пискюли от фесовите, символ на тяхното дербейство. С дел да чуе оплакванията на населението и какви преобразования иска то, Халил Рифат паша реши да свика на съвещание по трима представители от всички градове. Ресенският мюдюрин съобщи това нареждане в града, като добави, че се искат хора мъдри, „съюз динлеён“, както се изрази той, т.е. „разбиращи от думи“. Всички в Ресен знаели, че от такова съвещание няма да излезе нищо, и гледали на него като на една от обикновените турски измами. Когато еснафът бил свикан да избере исканите представители, той избрал за присмех трима души, познати в чаршията като въртоглави и смешници.

В Ресен имаше три съсловия: чорбаджиите, еснафът и малоимотните. Малоимотните изобщо живеяха по периферията на града. Те обработваха малкото земя, която притежаваха, носеха дърва в града, взимаха чужди ниви на изполица и работеха по полето — те и жените им като аргати. Техните печалби бяха много малки, но и животът бе крайно евтин. Мизерия нямаше. Малоимотните бяха тихи хора. Държаха се скромно с чорбаджиите, но не без достойнство. Това чувство на социално негодувание, което възбужда неравенството, не се проявяваше у тях. Впрочем някои от тях се родееха и със семейства от по-състоятелната класа. Но от тая тиха и скромна среда имаше един дързък човек на име Коче Лябак. Коче Лябак беше висок човек, който гледаше изпод вежди. Единствен от българите той излизаше на лов. Когато паднеше убит някой турчин, винаги неговото име се мълвеше, без обаче никога да е бил запрян. С турците той се поставяше на равна

нога. Говореше им смело, но те избягваха да влизат в свада с него. Чувствуваше се, че го имат за опасен човек. С чорбаджиите Коче Лябак се държеще шегаджийски и понякога заплашително. От дюкяните той купуваше на вересия с открито и явно намерение никога да не плаща.

Един път отишъл в дюкяна на баща ми и поискал от него да му даде три оки шекер, че имал гости и щял да прави халва. „Ами парите?“ — попитал баща ми по-скоро да го закачи. „От мене пари?“ — попитал Коче с учудване. После, гледайки право в очите баща ми, казал му: „Море Трайче, я дай го шекерот, оти ке ти я запаля плевнята!“ Коче Лябак, така предизвикателен спрямо чорбаджиите, показваше голямо уважение към интелигенцията. Когато в 1916 година отидох в родния си град, той веднага дойде да ме види и на другия ден ми донесе една убита от него дива патица.^[8]

[1] В разговорите, които се е случвало да имам с мои приятели, родом от „горна“ България, те са се показвали много учудени, че аз поставям Кюстендил в Македония. Същото прави обаче в своите научни трудове и проф. Йордан Иванов, сам кюстендилец. Това мнение е било някога всеобщо. Слушал съм баща ми да казва: „До освобождението на България ние знаехме, че Кюстендил, Самоков и Дупница са а Македония.“ ↑

[2] Ето тая процедура, както я описва Георги Трайчев:

„В първите дни на всяка нова година старата община изработва списък на кандидатите от 36 лица. Тая листа се изпраща до първомайстора на всеки еснаф, който от своя страна свиква еснафско събрание и се избират 12 души от посочените 36 лица по общо съгласие или вишегласие. Потвърден, изборният лист с еснафския печат и надлежните подписи, връща се в общината в затворен плик. Старата община отваря писмото, преброява гласовете, провъзгласява избраните 12 души и ги подканя на първо заседание в определен ден. В тоя ден старият председател открива заседанието и си излиза. Новите членове същевременно си избират председател. В следующото заседание общината избира 6 души граждани за училищни настоятели и двама изпомежду си за черковни епитропи“ (Георги Трайчев Спомени от моето 40-годишно учителство, София, 1930 г., с. 12). ↑

[3] Гръцкото училище в Янина било много прочуто. В началото на миналия век там е преподавал философия един учител, за когото съм чел някъде, че бил слушал лекциите на Кант. ↑

[4] От него е, без съмнение, тая безименна дописка от Ресен във в. „Македония“ в брой 30, от 1867 г.

Господине редакторе на весник Македония.

До сега никогашъ отъ нашиотъ гратъ не са ѝ писало кореспонденция, сега за първо зафащаме за да явиме и отъ нашиотъ малки гратъ, за да ви известиме малку неща, които са случиле сега за малу време. Нашиотъ гратъ ѝе сосем отъ българи населенъ, така и околните села, но само со име бугари, а не со деломъ. Но сега и тука се собудифме и зафащаме за да бараме татковниотъ языкъ, и за чуденъе ѝе, оти изведношъ се запалиа на сичките сърцата, за да сакаатъ матерниотъ языкъ, но не можитъ да са изпълнитъ желанието во градот ни, като имаме най-първо препятствието отъ владиката Мелетия, фторо и отъ неколку негови привърженици или негови лижепаничковци..., на които за сега замолчаваме имената да ви кажиме, като са надевами, чи и тий са българи и во еденъ денъ белки и тий ке дойдатъ на родотъ, що требитъ като българи — Йорданът Иванов. Българите в Македония. София, 1917 г., стр. 318. ↑

[5] Коте Павлев беше къс, дебел, с мургаво лице и дебели черни вежди. Физиономията му беше чисто татарска. Не приличаше никак на славянин и тетин ми Раде. Неговото семейство се казваше Коруновци. Един от най-младите му членове бил кръстен с името Корун, очевидно прабългарско. ↑

[6] Уви, син му, д-р Мильовски, завършил ветеринарна медицина в Загреб, измени на семейната традиция. Чувам, че бил ректор на Скопския университет.

(Добавка: По-късно, когато в СФРЮ дочуха, че предстои излизането на „Ранни спомени“ на Симеон Радев — или това бе само съвпадение?!, — д-р Мильовски бе изпратен за посланик на „федеративна“ Югославия в София. Доколкото зная, тук се е държал добре. Показа и личен такт. На два-три пъти на улицата, много деликатно — давайки приветлив вид на лицето си и фиксирайки ме с усмихнати и въпросителни очи, опита да ме подкани да се спра и заговоря с него; но, досещайки се кой е, се сторих на неразбиращ. Другите Мильовски, оставащи в Ресен, пазеха българското си съзнание

и в 1941 г. с радост посрещнаха българската войска. Един Мильовски, Коста, бе сред задържаните от сърбите в антибългарския процес в Битоля към края на 20-те години. — Т. Р.). ↑

[7] Сам баща ми не обичаше името чорбаджия, нямаше чорбаджийски дух, но държеше се важно и във всичко гледаше да покаже достойнство и висота, а самата му външност поддържаше това впечатление за него. Той бе едър, пълен, чудесно сложен, с мек, но горд поглед.

Когато вечер се връщаше от дюкяна, слугата вървеше отпред с тефтерите и ако го срещнеше по пътя пазвантинът — турчин, — тръгваше подире му. Ако слугата случайно отсъствуваше от дюкяна, той никога не ставаше да мери хасе или да тегли захар. Трябваше клиентът да чака или да си отиде. ↑

[8] В големия антибългарски процес през 1927–1928 г., главен обвиняем в който бе д-р Асен Татарчев, арестуван и хвърлен в една килия с него е бил и 85-годишният вече Коче (Кочо) Лябаков. Не успели обаче и след над едномесечни издевателства да го склонят към лъжесвидетелство и родоотстъпничество, сърбите най-после се смилили над старостта му. ↑

МОЕТО ДЕТСТВО

На дванадесетгодишната си възраст аз бях слабо и болнаво дете. Още като съм бил на една и половина година, имал съм възпаление на жлезите под челюстта и те почнали да гноясват и гнойта да тече навън. Показали ме на лекари в Ресен и Битоля, но те не могли с нищо да ми помогнат. Тази безпомощност създавала голяма трагедия за майка ми. Еднъж, когато, застанала на улицата пред къщните врати, държала ме на ръце и тихо плачела, минал един от тези дервиши, които скитаха по Турция със своите дълги рошави коси над рамената, с кратунка, вързана през рамо, и с дълга тояга, с която удряха по земята, като викаха: „Ху!“. Дервишът, като забелязал сълзите на майка ми, спрял се пред нея и я попитал защо плаче. Майка ми мълчаливо му показала превръзката на раните ми. Той поискал да ги види и сетне ѝ казал: „Чакай ме утре тук по същия час.“ На следния ден той ѝ донесъл един мехлем. В една седмица раните се затворили. За тоя дервиш тя говореше като за човек, пратен от небето. Тя мислила богато да го дари, но той още веднъж не се вестил.

Вълненията на майка ми за моето здраве продължиха за нея, макар не така тревожни, през цялото време, докато съм расъл. Боледувал съм от няколко болести, заради които тя е треперила над мен. Към четиригодишната си възраст съм имал някаква болка в лявата ръка, от рамото до китката. Какви ли не церове употребили от лекари и от баби. Казали да ме мажат с мас от костта на камила. Други: да ми дават да ям месо от таралеж, варено в глинено гърне. Спомням си добре как това гърне вреше на оджака. Майка ми казваше, че месото било от някакво пиле. Когато почнах да ходя на училище, през горещото време, всеки ден се завръщах в къщи със силно главоболие. Кой даде на майка ми тоя добър съвет? Щом се приберех, тя ми изливаше една коблица^[1] студена вода на главата, разтриваше я, завиваше я с вълнен плат и ме туряше да легна. Аз веднага заспивах и на пробуждане бивах бодър. Тогава тя ми даваше ужина^[2] и сетне ме пращаше да играя с дедата. Макар и болничав, аз съм показвал живост

и предприемчив дух. Еднџ тетка ми Доля ме завела на събор в село Перово. Докато сме били в църква, аз съм се бил изплъзнал от нея и когато тя забелязала моето отсъствие и излязла да ме дири, какво да види — бил съм се качил на една от тия тесни лодки, каквито ги има в Преспа, и съм бил навлязъл в езерото! Тогава съм бил, кажи-речи, на шест години.

До нашата къща имаше съседи малоимотни. Аз другарувах с техните деца. Те се стесняваха да идват у дома; когато искаха да ме видят, викаха ме от вратата. Но аз ходех често у тях. Имаше у техните родители, в контраст на това, което виждах в чорбаджийските домове, една сърдечност, една топлота, която ме привличаше. Децата им бяха всеки ден с мен. Ходехме на кокили, когато имаше по улицата кал; срещу Божик тропяхме по вратите като коледари и пеехме; напролет носехме на лявото си рамо галици^[3] и им давахме череши, за да грачат; играехме на криеница, при което броенето почвахме с думите: „Елелем белелем чим чим телелем.“^[4] Лятно време почваше голямата мъчнотия за мен, Другарите ми излизаха по бели гащи и боси. Баща ми по никой начин не искаше да ми позволи да ходя като тях. Но аз ходех скришом от него, със съгласието на майка ми. Голямото ни забавление беше да отиваме на Голема-река, тогава доста пресъхнала от горещините. Ние правехме един вид бараж, хвърляхме в набралата се вода една упоителна трева и рибите излизаха на повърхността. Ловяхме ги и занасяхме в някой от домовете на другарите ми; там ги пържеха със зехтин, който аз донасях, и сядахме на весела и шумна трапеза. Неопитен да ходя бос, понякога си удрях палеца на някой камък и се връщах с кръв по него. Но майка ми не ме спираше. Тя много добре разбираше, че имам нужда от движение и другарство.^[5]

Дядо ми и майка ми бяха, докато бях малък, моето любимо общество и първото ми училище. Но учението ми при тях беше различно. У дядо ми бях като на забавачница; у майка си като в отделенията.

Майка ми беше много приказлива и моето любопитство нямаше край. За всичко, което ме поразяваше и което не разбирах, нея питах. Видях на една сватба, че пред вътрешните врата на къщата качиха невестата на едно столче, свекърът я пое и с нея мина прага; сетне свекървата я заведе при огнището, чукна ѝ леко главата на стената над него и оттам я заведе при нощвите. Изказах пред майка си учудването

от всичко това. Тя ми каза: „Свекърът поема невестата в ръцете, с това показва, че я приема като своя дъщеря; когато свекървата я завежда към огнището, с това я учи да бъде вярна на новото си семейство; при нощвите я завежда, за да бъде работна домакиня.“

Имаше едно нещо, за което майка ми не можа да задоволи моето любопитство.

През пролетта се празнуваше Иванден.^[6] Празник за момите, в който участвуваше и по-голямата ми сестра Славка. По-възрастните и другарки идеха вкъщи, събираха цветя от градината, правеха с тях върху един гюм нещо като статуя на жена, носеха я на Голема-река с песни и там пак с песни я хвърляха във водата. Питях майка си защо правят това? Тя ми каза: „Не зная; така се е нашло.“ От майка ми бяха първите ми уроци по благонравие. Тя ме учеше на добро държание. Казваше ми; „Когато те пратя някъде, най-напред ще кажеш «Много ви здраве от майка ми» и после другото; влезеш ли някъде, ще гледаш кой е най-стариат и нему най-напред ще целуваш ръка. На гости да оставяш по нещо в паницата, за да не те помислят за лаком.“

Еднъж я питах как са я годили за баща ми. Едва-що починала да момува, седемнадесетгодишна, тя била един ден в градината. Дошли гости. По едно време баща ѝ я повикал да целува ръка, че била годена. „Целувах ръка на старите — казваше тя, — имаше и няколко млади и аз не разбрах за кого са ме годили. После ми каза баща ми.“

Но разговорите с майка ми, които най-много ме увличаха и на които не се насищах, бяха тия по борбата с гърците. За тия години баща ми казваше: „Кога беше вопросот“, а майка ми: „Кога беше гърцко-богарско.“ Това време се бе вече отдалечило, но тя говореше за него с възмущение. Опитите за превзимането на църквата от гъркоманите, гонението на Мелетия, запалването на митрополията и после радостните дни, когато посрещали Натанаила, всичко това тя ми разказваше с една чудесна призивателност и правеше нещо като епос. Тя чувствуваше голяма радост, че баща ми бил смел борец за българщината. Като такъв го обикнал дядо ми и главно за това му дал дъщеря си. Сама майка ми беше пълна с жар за народните работи. „Много съм, синко, богарка“ — казваше тя. Богарка в нейните уста значеше патриотка.

На баща си не задавах въпроси. Неговата внушителност сякаш ми забраняваше това. Само го слушах. Той много се грижеше за моето

възпитание, но главно в национален смисъл. Първите песни, които той ме научи, бяха тропарът на св. Кирил и Методий и тропарът за св. Седмочисленици. Научи ме също песента на Григор Пърличев за унищожението на Охридската патриаршия. От цар Самуила не бе останало в нашия край ни спомен, ни предание. Имаше едно село до Ресен — Царе(в)двор, но само след като се отвориха български училища и се учи българска история, се разбра значението на това име. За Охридската патриаршия обаче съществуваше и помен, и скръб. Песента на Пърличева беше едно раздирателно описание на тая трагедия в българската национална съдба, намираще отзвук във всички български души, пълнеше ги с гняв към фанариотското коварство. Тя разказваше как дошла заповедта за вдигането на последния български патриарх Арсений:

*Хиляда и седъмъ стотин шестдесетъ и второ лето
в'Охрила от Цариграда дошъл Салаор.
Се представил пред Арсенъя наша Патрика
честнаго
и му рекъл слово горко, словожалостно:
Царска воля е да търгнеш денеска за в'Цариграда,
на тебе от върлы Гърцы голем поплак е.*

Поетът описваше по-нататък как патриархът, преди да тръгне за своето изгнание, се простил със своето паство: „Събралъ Патрикъ свое стадо в'църквъ Святъы Климентовж, благословъ му далъ послѣдень рыцѣ заплетилъ“. Той оплаквал народа си за нещастията, което му готви гръцката патриаршия: „Ке прати Владици Гърци лицемъ светии, сърдцемъ вълци... И ке викнете до Бога и крыло не ке наидете.“ После проклет българските предатели, помощници на гръцкия пъклен заговор:

*Умилилъ се честнъй Патрикъ, свалилъ шапка
навезанж,
погледналъ на сино небо, люто прокълнжлъ*

*„Охъ! послушай, милый Боже! Хаиръ никога да
нѣмжтъ
Стамче бей и Буяръ Лигдо, Нейко челеби.“*

Бог чул проклятието:

*„И сега во куки нихны ткае паякъ паячинж
и на пустъ стрехы нихны хукатъ хутове.“*

Аз не мога и днешен ден да чуя тази песен, без нещо да трепне в мен. Като дете тя ми късаше сърцето. Една безкрайна омраза към всичко гръцко вдъхваше ми тя.

У баща ми омразата към гърците беше поутихнала. Българщината беше победила — ние имахме вече народна църква в лицето на Екзархията — и след победата по-лесно се прощава на враговете. Но тая победа трябваше да се довърши и там той бил непримирим.

Припомням си една сцена, в която тази му непримиримост остро се прояви.

Вуйчо ми Яким си беше избрал мома от Магарево, влашко село, близо до Битоля. Баща ми не беше много доволен, нито беше доволен дядо ми, но касаеше се до любов и нямаше какво да се каже. Годещът трябваше да стане в Магарево и затам тръгна почти цялото семейство. Пътувахме така, както според някои илюстрации във френските учебници по история са пътували Меровингите. На една от тия коли, с които се пренася сено или слама, се тури сено, поставиха се върху него килими и наоколо възглавници. Майка ми, една моя вуйна и аз насядахме, а вуйчовците ми и баща ми ни придружаваха на коне. Тръгнахме рано и макар разстоянието до Магарево да не е повече от 26–27 километра, пристигнахме привечер. Семейството на момата, между които имаше познати търговци от Битоля, се бе събрало цяло и посрещането бе така ласкаво и почтително, както умеят да го правят власите. Мъжете бяха в една стая заедно с годеника, а жените в друга с годеницата. Тук бях и аз. По едно време влезе баща ми възбуден и каза на майка ми: „Жено, ставай да си ходиме.“ Настана суматоха; влязоха

някои от власите, хванаха баща ми за рамо; чувах думите: „Ама, господин Трайче, чакай да видим, господин Трайче.“ Майка ми беше станала и ме държеше за ръка, готова да тръгне. Но власите излязоха с баща ми. Чуваха се на чардака оживени разговори и после всичко утихна. Баща ми се върна и каза: „Ще останем.“

По-късно майка ми ми разправяше причините за тази тревога. Докато нашите приказвали с власите, пристигнал един поп. Власите казали, че според техния обичай годежът трябва да стане с църковна служба, която била част от венчаването. Нашите се съгласили, но какво било тяхното учудване, когато видели, че попът почнал да чете по гръцки. Баща ми се намесил и казал: „На гръцки не може. Ще викате български свещеник.“ Власите, смутени, взели да се извиняват, че български свещеник няма в селото. „Ще викате от Търново“ — казал баща ми. Търново е на четвърт час разстояние от Магарево. Власите в Магарево били фанатизирани гъркомани. Да се чете у тях на български беше толкова непоносимо, колкото за нашите да се чете по гръцки. Те упорствували. Тогава баща ми казал на вуйка ми: „Ако искаш да ти чете над главата гръцки поп, остани; аз си отивам.“ Вуйко ми отговорил обаче: „Щом минеш прага, и аз подир тебе.“ И тия думи предизвикали у власите голям смут. Събрали се в една стая да се съвещават и най-после пратили човек в Търново да доведе български свещеник.

Баща ми прояви своята непримиримост и при друг, донякъде подобен случай.

След смъртта на дядо ми Коте Низам вуйчовците ми смятаха баща ми, по-стар от тях, някак като глава на семейството. Един ден по-малкият от тях, Никола, дошел при него и му казал, че иска да се годява. „За коя?“ — питал баща ми. „За дъщеря на Мице Кочовски.“ „Много харно — казал баща ми. — Мице е добър човек, добър му е родът, много добра и момата. Но има едно: цялата фамилия трябва да мине под Екзархията, без това аз няма да дойда на сватбата.“ Вуйчо ми отговорил: „Както що казваш ти, така ще бъде ако не — не!“ Така още едно гъркоманско семейство мина под родната стряха на Екзархията.

Казах по-горе, че един син на Мице Кочовски падна като четник.

В една старопечатна книга баща ми фигурира между спомоществувателите по следния начин: „Трайче Радев, певец.“ Това значи, че някога е бил псалт. Но той наистина е бил добър певец.

Когато се родил, майка му му дала да пие вино от звънец, за да бъде гласовит. Имал наистина прекрасен глас. Пеенето на баща ми в църквата било през време на Черковния въпрос едно средство за пропаганда. Той, заедно със своите другари, ходил по случай празника на църквите по селата, гдето по-рано се пеело на гръцки, пеел на славянски с чудесния си глас и докарвал богомолците до сълзи. Те не искали след това да слушат гръцко пение. През неговите престои в Цариград той пеел в българската църква във Фенер. Когато Екзарх Йосиф след възшествието си на престола в 1877 година извършил първата си служба, баща ми пял херувикото. „Екзархът — казваше той — не беше още много добре запознат с църковните служби и митрополит Аверки го поучаваше; «Сега тъй, Ваше Блаженство, после така.»“ Екзархът забелязал неговия великолепен глас и му предложил да остане в църквата „Св. Стефан“ като певец. Но баща ми си имаше своята търговия и не желал да стане псалт, колкото и ласкателно да беше това предложение.

В Ресен през големите празници: Коледа, Великден, Св. Св. Кирил и Методий, Света Богородица, когато наближаваше в службата херувикото, „Достойно ест“ или друга някоя позната песен от литургията, всички погледи се обръщаха към баща ми и чувах тия, които бяха до него, да казват: „Айде сега, господин Трайче.“ Гласът му екваше тогава и в църквата настъпваше тържествено мълчание. Баща ми познаваше църковния ред, бдеше над неговото правилно изпълнение.

В Ресен имаше двама екзархийски свещеници: поп Ставре и поп Стефан. Поп Ставре беше много църковен, пееше със слаб и малко треперлив, но мелодичен глас. Поп Стефан, макар от толкова години вече ръкоположен, като че ли още не беше навикнал нито да носи расото, нито да си налага калимявката. В свещеническото си облекло той като че ли изглеждаше предрешен. Малограмотен и лек в ума си, никога не се научи да служи. Ние бяхме в неговата енория, идеше у дома за някоя треба и баща ми често го гълчеше, че бъркал тропарите и отменявал молитвите в църквата. Случвало се е да му прави бележка в самата църква. Но поп Стефан оставаше непоправим. Той бе станал свещеник като чирак терзия само за да има по-лек занаят. „Общинарите да му берат греха, че го избраха, — казваше майка ми и добавяше — И татко ти беше между тях.“ Но, види се, не е имало друг

кандидат. При това поп Стефан беше от добро, малко изпаднало семейство, което чорбаджиите искаха да закрепят.

Требите на поп Стефан у нас в къщи бяха много живописни. Той постоянно ги пресичаше със своеобразни бележки, в които личеше най-вече неговата лакомия. Лятно време тия му бележки се въртяха все около градината. Застанал пред иконата с молитвеника в ръка, той, едва почнал молитвата си, спираше и се обръщаше към майка ми: „Трайчѐйце, оваа година сливи многу се рѐдиа. Попагята многу ѝ любит.“ „Хубаво, папа Стефан, ке ви пуциме“ — отговаряше майка ми. Той се кръстеше и подемаше, но подир малко пак спираше: „Трайчѐйце, и крастайци сте имали многу.“ „Имаме, папа Стефан, и от ними ке пуциме.“ Той продължаваше, но без да отиде много далеко. „Трайчѐйце, ами дѹни ке ѹмат оваа година?“ „Ке имат“ — отговаряше майка ми. Тук поп Стефан изтъкваше, че попадията много обичала да прави сладко от дюли. Така молитвата на поп Стефан ставаше диалог между него и майка ми върху зеленчука и овощните дървета в нашата градина.

Майка ми беше много набожна, но чувството за хумор съперничеше у нея с набожността. Години по-късно след това ние, децата, я карахме да ни разказва за тия сцени. Малък, аз присъствувах на тях и понякога се питам дали не бяха те, които първи нащърбиха у мене религиозното чувство, в което ме възпитаваше баща ми. Това чувство срещаше и друга спънка. Както казах, ние се черкувахме в училището. Божествената служба, вършена там, дето ние цял ден лудувахме, не можеше да има за мене тая мистична тържественост, която ѝ придава църквата. Тя ставаше в моите очи една обрядност, без сила на религиозно внушение.^[7]

На някои мои връстници, родени в България, казвал съм „Вие раснахте в горешия климат на българските партийни борби. Аз растях в атмосферата на Възраждането.“ Наистина моите спомени от детство се въртят главно около гръцко-българските разпри. Достигаха обаче сегиз-тогиз и отзвуци от други български борби.

При избухването на Сръбско-българската война аз бях на шест години, но си спомням добре за нея. Баща ми, който получаваше „Зорница“, събираше някои приятели да им чете телеграмите от бойното поле. В една от тях се казваше, че българската войска влязла някъде с музика начело. Тия думи „с музика начело“ не ги разбирах.

Не знаех какво нещо е това музика и как се туря тя на челото. Доста време този въпрос мислено ме е занимавал, без да посмея да попитам някого, защото се срамувах от своето невежество. Пишейки сега моите спомени, полюбопитствувах да видя вестник „Зорница“ каква е била точно тая телеграма, която толкова много е занимавала въображението ми. Намерих следното „Първи пехотний полк, наричан Софийски, който иде от Румелия, пристигна с музика начело на бойното поле във време на битката.“

Българските победи предизвиквали в Ресен голямо ликуване. Когато говореха после за Сръбско-българската война, казваха „Кога падвеа звездите.“ Действително през време на сраженията при Пирот имало падане на метеори и този факт се е разнасял като поличба. Ставало тогава нещо необикновено в небето и те излизали нощем да наблюдават.

През Руско-турската война не бях още роден. Но после чувах за нея от баща си. Той пееше една песен за боевете при Шипка, която трябва да е била много популярна, шом като е стигнала до Ресен. Няколко стихове са ми останали в паметта „Сред трупове неброени/, потънали те във кръв/, разхожда се разлютеный/ турски генералин пръв.“ После идеха думите „Днеска Зара, утре Шипка...“ После: „Падишахът ще ми каже «аферим бе, Сюлейман».“

Какви радости са трептели тогава в българските сърца в Македония от руските победи, от Санстефанския мир! И колко горко е било разочарованието после, когато се сключи Берлинският договор!

Баща ми бил тогава в Цариград. „През летото разказваше той — отидохме в Сан Стефано да се радваме на руската войска. Един офицер заговори с нас и взе да ни разпитва откъде сме. Като му казахме, той ни погледна със съжаление, поклати глава и каза: «Нещастни македонци! Вие пак оставате под робство.» Ние още нищо не знаехме. Тия му думи — добавяше баща ми — пререзаха сърцето ни като с нож.“^[8]

Времето, което последвало след това, било тежко за българите в Македония. Турското население било много възбудено. Дошли турци, избягали от княжеството и Източна Румелия, разправяли за ограбване на имотите им, избивания на техните семейства и разнасяли жажда за отмъщение. Обиските у по-видните българи също зачестили.

Помня един такъв обиск у нас.^[9]

Вечерта на Цветница ние бяхме седнали на трапеза. Помня като-сега, че пред нас бе сложена голяма тава с охридска пъстърва и ориз. Брат ми Владимир, тогава ученик в Битоля, бе си дошъл във ваканция. Тъкмо почнахме да ядем, когато кучето залая в двора и на външните врата се почука силно. След малко се зачука така силно, че смут ни обзе и зальците ни останаха в устата. Баща ми тръгна да отвори и се завърна с един турски офицер и няколко души, за които не мога да си спомня какви бяха. Веднага след това се почна обиск в къщата. Претърсени бяха всички стаи, извадено бе всичко от всички сандъци и хвърлено на купища на пода. Когато обискът се свърши, турците събраха каквито книги и книжа намериха, образуваха един голям вързоп и си отидоха. Останали сами, баща ми попита брата ми Владимира: „Синко, имаше ли нещо противно в твоите книжа?“ „Имаше, татко“ — отговори той с виновен тон и почти разплакан. „Какво е то“ — пита пак баща ми. „Една песнопойка.“ В нея той бил преписал стихотворения от Добри Чинтулов, от Ботев, от Каравелов, от Вазов — достатъчно в очите на турците, за да пратят някого в Диарбекир. Баща ми не му направи никакъв укор, но по лицето му личеше колко дълбока бе загрижеността му. На пладне той не се върна вкъщи и поиска да му пратим обед в дюкяна. Целия ден той прекара там. Вечерта, щом се завърна, почука пак някой на вратата; влезе един стражар, който каза, че викат баща ми в конака. аз не си давах много сметка тогава, но майка ми после ми казваше, че това викане й се видяло зловещо. Тя помислила, че от конака съпругът и ще бъде пратен направо в Битоля, а оттам кой знае къде. Не се мина обаче и час, и баща ми се завърна весел.

Тук трябва да дам една обяснителна бележка.

Човекът, който бе пратен да издири дали има някакви опасни приготовления в Ресен, бе Хюсеин бей, после Хюсеин паша^[10], родом от нашия град. Баща ми водил някой път майка му от Ресен до Цариград и тя говорила на сина си с голяма признателност за грижите, които той проявил по пътя за нея. Щом баща ми стигнал в конака, въвели го веднага при Хюсеин бей. „Чорбаджи — казал му той, — днес, като минах по чаршията, видях, че стоеше на дюкяна много кахърен. Да не би при обиска да са взели между книжата някои ценни за тебе документи, някаква тапия или някой запис? Ето всички книжа са в съседната стая. Влез там, прегледай какво са ти взели и ако има

нещо, взето по погрешка, отнеси го, Няма нужда да минаваш оттук. Там има и друга врата.“ Развълнуван, както можем да си помислим, баща ми влязъл в стаята, намерил опасната тетрадка и си излязъл. После той често е разказвал този епизод като доказателство за това голямо качество на турците — признателността.

Казах, че освен през пазарни дни останалото време в Ресен чаршията беше празна. През това време в дюкяна на баща ми идеха много посетители измежду приятелите му. Някои от тях носеха вестници. Един от синовете на стария Белчо носеше „Неологос“ — гръцки вестник от Цариград и „Клио“, печатан в Триест. Понякога, на връщане от Битоля, Михаил Татарчев, който знаеше малко френски, донасяше, кой къде взет, някой брой от големия френски вестник „Льо Тан“. Но главният източник за новините беше „Зорница“.

Дете още, но вече почнал да чета, тършувах между книжата на баща ми. Намерих един ден няколко броя от „Зорница“. На първа страница четях, напечатани с едри букви, думите „Органически устав“. Не разбирах нищо от тия думи, но ми правеха силно впечатление. По-късно, при историческите ми издирвания, разбрах, че това било Органическият устав на Източна Румелия. „Зорница“ го напечатала, за да види българското население какви права са били дадени на автономната област, та да знаят българите в Македония какво да искат от европейската комисия, заседаваща в Солун за изработването на устав за Македония въз основа на член 23-ти от Берлинския договор.

В историята на българския печат „Зорница“ е била почти съвсем отмината. Аз съм я изучил и смятам за морален дълг да кажа какво е била тя за българите в Македония. Но чувствавам, че ми е дълг също да отдам нужната почит на главния редактор на „Зорница“ Томсън, предшественик на Баучер в неговата предана любов към българския народ. За да не обременя обаче своето разказване, препращам читателя към една от бележките на тая книга.^[11]

„Зорница“, като протестантски орган, се издаваше под протекцията на английското посолство и не минаваше през цензури. В него имаше винаги преглед на външната политика, в който събитията се описваха с пълна свобода. Около новините из тези вестници се водеха разговорите на баща ми и на посетителите му върху европейската политика.

Вазов разказва как преди Освобождението в разговорите в кафенето се говорело за Горчаков. Сега в дюкяна на баща ми се говореше за Бисмарк. Неговото име бе станало легендарно. Сигурно представата, която се бе сложила за него, показвала го е като човек намръщен и мълчалив, защото помня, че вуйчо ми Яким, който имаше едно начумерено бебе, му казваше: „Де бре, Бисмарк!“ Голямото значение, което се даваше на Бисмарк като вършител на съдбините на Европа, не изразяваше у баща ми, нито у неговите посетители българи, никакви симпатии към немците. По-късно, когато руските консули почнаха да подкрепят сръбската пропаганда, когато руската политика действуваше за ръкополагането на Фирмилияна в Скопие, когато ще се чуе, че руският посланик в Цариград съветвал султана да смаже с всякакви средства революционното движение, любовта в Македония към Русия почна да охладнява. Но през време на моето детство тя бе като религия. В нея виждаха покровителката. От нея се очакваше спасението.

Българите криеха пред турците това чувство към Русия, пазеха се да произнесат името ѝ пред тях. Но имаше един човек, който викаше по пазара, безбоязнено и с всичката си вяра, нейното име. Трябва да забележа, че той бе луд. Казваха го Наум Палайот^[12]. Беше мургав, с тъжни очи и дълбоко набръчкано чело. Като ходеше по улиците, правеше понякога ръкомахания и постоянно си шепнеше. Инак в разговорите приказваше разумно. Жена му се грижеше за него с една героическа преданост и хранеше семейството със своята работа. Той имаше добри деца и беше много нежен към тях. По някой път идеше вкъщи да донесе някоя покупка на баща ми от чаршията. Майка ми го канеше да седне, правеше му кафе и го разпитваше за семейството. Тя говореше за него с голямо съжаление. „Много беше, синко, домакин“^[13] — казваше ми тя. Питам я еднъж от какво е полудял. „Не се знае. От господата му дойде“ — отговаряше майка ми.

Наум изпадаше периодически в криза, обикновено през лятото, в дните, когато ставаше пазар. Горещините и глъчката на народа, който пъплеше около дюкяните, го докарваха до възбуждение. Тогава взимаше парчета хартия и с трескава ръка пишеше нещо на тях, след което ги разнасяше от дюкян на дюкян. Видял беше русите в Сан Стефано и в лудостта си сега виждаше, че слизат откъм Пелистер по шосето. На парчетата хартия бе писано: „Ето ги идат; гледайте ги, на

големите коне и с дългите маждраци. Идат. Ето ги вече.“ Минавайки пред турците, той им викаше; „Що стоите още? Во Анадол, во Анадол, там ви е мястото! Хайде, не чакайте. Времето дойде.“ Турците го слушаха с удивление, клатеха главите си, но никога нищо не му направиха. За тях лудите са неприкосновени.^[14]

За Русия много се говорì в Ресен, когато руси дойдоха в града да продават религиозни щампи и портрети на руския цар и на царското семейство. Беше през пазарен ден. Русите опнаха въжета и на тях закачиха каквото бяха донесли. Селяните и селянките, дошли на пазара, се трупаха да гледат и не можеха да откъснат очите си. Александър III със своята грамадна фигура даваше силно впечатление за руската мощ, а руската царица, Мария Феодоровна, привличаше до умиление със своето миловидно лице. Русите, които донесоха щампите, бяха облечени като мужици: с рубашка и колан, чизми и обичайната за мужиците капа, сложена върху дълги коси. В дюкяна на баща ми обаче чух да се казва: „Това са предрешени руски офицери. Те са намерили тоя начин да ходят по Македония, за да изучават пътищата.“ Идването на руснаците породì щастливи догадки. Помисли се за миг, че Русия намислюва нещо и че казаците, които преди десет години бяха минали Дунава, ще минат скоро и Вардара. Но това беше мимолетно хрумване.

След Кресненското въстание бе настъпил тук-тамè кипеж в някои умове в Македония. Баща ми говореше — когато бях вече доста пораснал — за един заговор, станал тогава в Охрид, и споменаваше имената на Паунчев и на Златан, брат на Натанаила. Но после всичко беше утихнало. Екзархията, и църквите, учебното дело, мирният напредък на българщината поглъщаха вниманието. Българите в Македония знаеха, че събития като Руско-турската война не се повтарят след няколко години. Вместо освобождението си, те чакаха владици. При все това свободата беше неразделна от мечтите на целия народ.

Всичките роднини от страна на баща ми бяха селяни и аз винаги съм имал живо чувство за селския произход на нашето семейство. По разни случаи — празници, събори, сватби — ние ходехме на гостуване по селата. Радостите ми бяха големи. Най-често ходехме в Съпотско, където бе женена една по-стара сестра на баща ми, Софка. Ставах рано, чувах виковете на говедарите по улиците, звънците на стадата,

които излизаха на паша; една рекичка течеше със своите бистри води върху бели камъчета; свеж повей идеше от близката гора. И сега, като си помисля за всичко това, чини ми се като че ли чувам някаква песен. Друга една сестра на баща ми, най-старата, Ивана, бе женена в Царевдвор. Нея не помня. Обичах много дъщеря ѝ Ана, моя първа братовчедка. Тя не бе много красива, но беше весела и остроумна, хубаво се смееше, хубаво пееше. Един от нейните синове, Панде, който държеше хотел в Битоля, ми разправи за нейната трогателна смърт.^[15]

При гостуванията по селата на трапезата ставах по обичая дълги молитствувания. Най-старият молитствуваше за челядта, за плодородието и пр. Всякога свършваше с думите: „И Господ нѐкая слободия!“ Другите се кръстеха и отговаряха „Амин! Да̀ Бог, да̀!“ — т.е. Бог да даде.

Не зная — има толкова години оттогава и аз бях много малък, — но чини ми се, че за пръв път чувах да се говори за освобождение. Малко по-голям, мисълта, че един ден ще се освободим от робство, занимаваше вече сърцето ми. Когато в училището при тържествени случаи трябваше да пеем за султана, нещо ме мъчеше. Пеехме две песни — едната почваше: „Милостив Господи/, дълги султану дни/ ти подари. /Мир във държавата/, мир във вселената/ ти възцари“ и пр. Това беше все пак неизбежно в Ресен. „Да ни е жив царот“ — бяха думи, които често бях слушал. Другата песен обаче особено ми бе тягостна. Тя обиждаше действително и моите чувства, и това, което знаех като свещена истина. Пеехме при Мице Божанин „Турский цар е на земята/ най-велик, от всички пръв.“ Както е известно, тази песен е била писана от П. Р. Славейков за руския цар и за русите при освобождението на България. „Татко — попитах веднъж баща си, — защо турският цар да бъде най-велик? Нали ти казваш, че най-велик е руският цар?“ Баща ми отговори: „Когато пееш за турския цар, мисли си за руския.“

Очакването от Русия и любовта към нея минали след време върху Революционната организация. Баща ми бил против нея. Той държал за идеите на Екзарх Йосиф завършване на националната организация чрез църквата — владици и училища навсякъде, дето има българи, а след това борба за свободата. Майка ми обаче била със сърцето си за революционерите. Когато дойде в София, казваше ми, че е носела под полата си писма от четите до комитета, писма, донасяни

от селянките. Дядо ми Раде не бил съгласен с нея. Той мислел, че народ се освобождава, когато дойде на помощ войска — от четите не трябвало нищо да се очаква. „Невесто, невесто — казвал й той, — комита зѐмя нѐ земат.“

[1] Кофа. ↑

[2] Ужина — следобедна закуска (по ресенски). ↑

[3] Галица — гарга. ↑

[4] През 1939 г. на един обед във финландската легация в Брюксел аз се запознах с известния финландски учен Микола, познат у нас със своите изследвания върху Именника на българските ханове, като тюрколог. Казах му за тия думи от нашата игра в Ресен и го попитах на какво му звучат? „Трябва да са прабългарски, отговори той. Но това иска изследване.“ ↑

[5] Като попорастнах, към десетата си година, почнах да яздя. Ратаят Имер (Юмер) оседлаваше коня, качваше ме на него, отваряше големите порти и аз тръгвах по полето. Любовта към езда — още съвсем малък, както споменах — беше ми дал дядо ми Коте Низам. Когато ме завеждаше в Янковец, той, като се метнеше на коня, ме вдигаше и ме туряше пред себе си. С коня си обаче не смеех да отивам много далече, защото някои турци, приятели на баща ми, му обърнали вниманието, че мога да бъда отвлечен от разбойници. Любовта към езда, приспана през толкова много години, откато напуснах Ресен, се събуди през Балканската война, когато бях конен ординарец на Трета солунска дружина. После от Букурещ през Първата европейска война отивах в Русе през празнични дни и оттам при една дружина до селото Рахово, дето яздех с някои офицери. ↑

[6] По речника на Найдено Геров Иванден или Еньовден — рожден ден на св. Йоан Предтеча. В църковните календари датата е 25 май. ↑

[7] За мистичното влияние на църковната служба знаех един много интересен пример. Моят бивш колега във Вашингтон, френският посланик Пол Клодел (Paul Claudel), днес най-големият между живите френски писатели, роден протестантин, стана католик — и католик с пламенна ревност за католицизма — след като еднџ влязъл в парижката катедрала Notre Dame de Paris и присъствувал на литургията. Тя го поразила със своето велелепие и тържественост,

унесла го и го отделила от сухостта и студенината на протестантството. ↑

[8] Една песен на Трайко Китанчев за тази трагедия се пееше и аз я чувах от баща си:

*От връх Пирин планина
отчаян глас се чуе,
Македония плаче.*

Крайните стихове бяха душевен вик към бога, за неговото правосъдие спрямо силите, които разкъсаха българския народ:

*Проклета и триклета
да бъдеш ти, Европо,
блуднице вавилонска!*

Когато баща ми пееше тия последни стихове, дълбоко въздишаше. ↑

[9] Сега си обяснявам защо тогава мнителността на турската власт е била възбуда. В тая година, 1887, през зимата, Захари Стоянов и Димитър Петков, за да принудят Турция да вземе страната на Регентството против руската политика, заплашвали са я с въстание в Македония. Това бе накарало турците да прибегнат до тези мерки. ↑

[10] Същият Хюсеин паша командувал на турско-българската граница дивизия срещу Кюстендил и Дупница. Брат ми Владимир бил тогава главен учител в Криворечна паланка. Пашата бил чувал за мене и го питал откога не ме е виждал. Брат ми, както правел и баща ми, избягвал да говори за мен пред турците поради моите статии във „Вечерна поща“ против Турция. На зададения му въпрос отговорил: „От много отдавна.“ Тогава пашата му казал: „Пишете му да дойде на Девебаир, за да се видите.“ Като забелязал у брата ми смущение и колебание — как ще ме вика на турска територия и какво може да се случи след това! — добавил: „На моя отговорност.“ Няма нужда да

прибавям, че нито брат ми ми писа, нито аз щях да стъпя на турска територия. ↑

[11] По чистия български език, на който тя е била списвана, по богатството и разнообразието на съдържанието ѝ, по техническото разпределение на материала и даже по хартията, на която се печаташе, „Зорница“ заема особено място между българските вестници отпреди Освобождението и после. Но особеното значение на „Зорница“ се състоеше в това, че в продължение на дванадесет години — до появата на вестник „Новини“ — тя, издавана в Цариград, беше единственият български вестник, достъпен за българите в Македония. Макар орган за протестантска пропаганда, тя служеше ревностно и на българското национално дело. След разпокъсването на българските земи от Берлинския конгрес тя напомняваше постоянно, че трябва свято да държим за своето единство.

В една статия, която следваше в няколко броя, под заглавие „Българските общини в Македония“, един неин сътрудник, българин, пише в 1880 година: „Няма нужда да се повтаря, мисля, че целта на политическото разподеление на българската територия беше да се разпоцепи Българският народ, да се осуети надеждата за обединението му и да се унищожи, или поне намали, важността му в Балканския полуостров. Постигването на тази цел обаче немалко ще зависи и от отношенията, които ний, жителите от тъй разпокъсаните Български части, ще имаме помежду си“... „Колкото и да се различава политическия характер на днешните Българии, и колкото и да са несгоди обстоятелствата, които ни окружават, пак за нас остават средства, чрез които можем да се сближим, да вникнем в отношенията и делата едни към други и да съучаствуваме в желанията и чувствованията едни на други.“

Екзарх Йосиф, който след Санстефанския договор замина за Пловдив, току-що се беше завърнал в Цариград. По-нататък авторът на статията изтъкваше голямата роля, която се падала на Екзархията. „Известно е, пише той, че възвръщането на Екзархията в Цариград стана с цел да се удовлетворяват вопиющите нужди на онази част от българския народ, която, хвърляна в неизвестност и уgroзявана от вси страни с опасности, нема засега в друго надежда за съживление освен в Екзархията. Екзархията, в качеството си на независимо духовно началство и на основание на известни права, ще притежава (Sic!), ще

действува и има надежда, че ще сполучи да удовлетвори нуждите на Македонските Българи — да снабди Българските общини в Македония с достойни пастири, да бодърствува над правилния им църковен ред и да ги защитава от разни неприятелски посегателства... Там се изискват и разни учебни заведения, които ще служат за умствената храна на тамошните българи и за ускоряване времето, в което ще трябва да ся реши и за тяхната по-честита участ.“

Но с какви средства Екзархията можеше да изпълни тази своя мисия?

Следваше позив към свободните българи да ѝ помогнат:

„Всякой българин от княжеството признава, вярвам, че общите интереси на българския народ не се заключават само между Дунава и Балкана и че България не е само онзи ъгъл, в който Европа иска да я ограничи, но онова пространство, което природата отдавна ѝ е създала; всякой българин от княжеството тоже признава или трябва да признае, че частните му интереси не могат точно да бъдат удовлетворени, ако дейността му се ограничава и тесни размери и бъдещето му се застрашава от близки и лиходейни сили.“.

Удивително е с каква смелост и свобода тоя издаван в турската столица вестник канеше българите от разните области и с различна съдба да държат един за друг, за да подготвят своето бъдещо обединение.

„Нужно е — се казва по-нататък, — щото и българите вън от княжеството същременно да се приготвяват, за да не останат в мрак, когато ще се потърсят. Южните българи или българите от називаемата Източна Румелия уже напреднаха няколко стъпки в нужната подготовка и тяхното съединение с Княжеството е само въпрос на нова политическа фаза на Изток. Не е тъй обаче със западните българи или с българите в Македония; те сега се лишават и от най-бедните средства за напредък и за нужното приготвление; учителите и по-развитите им водители са в княжеството или в Южна България; училищата им в неприятелски ръце, а имотът и животът им днес ако е техен, утре е неизвестен. Освен общият и частният интерес прочее народолюбивите и състрадателни чувства правят възванието към българите в княжеството да покажат милост към своите братя в Македония, да пожертвуват нещо от частното си благо, да отворят училища и други ученолюбиви заведения в тази старославянска област, да изпроводят

учители и просветители в онази страна, която е родила учителите и просветителите на славянското племе, и тъй да доставят нужните средства и на тамошните българи за техния напредък и тяхното приготвление. По този начин ще може да се достигне до многожелаемата готовност и чрез тази готовност ще можем да се надяваме за постигането на общожелаемата си цел.“

Това бе в броя от 5 февруари 1880 година, с. 22–23. (Отговорен редактор на „Зорница“ тогава е бил Т. Л. Байнгтон.) Статията продължава и в следващия брой. Авторът напомня на свободните българи, че трябва да направят за Македония това, което Русия направи за тях ... „с проливането на реки мъжка кръв и иждивлението на милиони рубли освободителите дадоха на освободените българи да разберат, че и те са длъжни подобни жертви да правят за неосвободените си сънародници.“

След Освобождението на България, и тъкмо поради него, положението на българите в Македония се бе много влошило.

„Не трябва да забравяме, продължава авторът, че по влиянието на същите онези обстоятелства, които ограничиха пълната свобода и участие само за северните българи, Македония бе хвърлена в едно по-несносно положение, отколкото преди тези обстоятелства да вземат такова направление. Преди последния политически преврат македонските българи не бяха дотолкова достойни за съжаление и помощ, колкото те са сега; тогава те не бяха толкова строго преследвани, колкото са сега, защото носят името българи. Тогава българските общини в Македония не се лишаваха поне от церкви, от горе-долу уредени училища и мало-много просветени учители и водители; но сега — авторът подчертаваше това отново — църквите им са или в неприятелски ръце, или оголени от църковните потребности, училищата им или са срутени до земята, или обърнати на болници, или пък служат за свърталише на мишките и паяците, като няма там народни учители и водители.“

Авторът на статията учеше свободните българи как можели да помогнат на Екзархията. За такава материална помощ княжеството може да предвиди в идущето Народно събрание една сума от стотина хиляди франка, с една част от които да се въздигнат няколко училища в по-нуждните градове по Македония, а с друга да се поддържат и насърчават достойни учители... При това нужно е да се образуват

едно главно дружество в София и няколко спомагателни нему клонове а Търново, Русе и в другите градове с цел да помагат за умственото развитие на македонските българи. Тези дружества ще могат по-отблизо и по-точно да изучават нуждите на народа в Македония, да ги съобщават и да ся отправят за помощ към българите в княжеството, да размишляват и да употребяват най-сгодни начини за посрещането на тези нужди. От начало не се изискват чрезмерни усилия от страна на тези дружества, но ако се почне с ревност и се следва с постоянство, те ще успеят повече, отколкото би се надявали (в. „Зорница“ от 12 февруарий 1880 година, с. 27).

През 1880 година заседаваше в Солун европейска комисия за приложението на чл. 23 от Берлинския договор, който обещавахе реформи за Македония. „Зорница“ канеше българските общини да се отнесат до нея и да ѝ изложат своите искания. (Тогава именно е бил напечатан източно-румелийският „Органически устав“, чието заглавие, непонятно за мен, беше ме измъчвало тъй много в ранното ми детство.) Вестникът изнасяше същевременно пред чуждия свят тежкото и безправно положение на македонските българи. Във всеки брой имаше дописки от разни градове и села за турски насилия. Каква разлика между „Зорница“ със смелия ѝ език и „Новини“, който самата Екзархия почна да издава в 1890 година. Турската цензура не позволяваше на екзархийския орган да спомене името на Македония. Наместо Македония той трябваше да пише „вилаетите.“

Каква утеха и какво насърчение са намирали македонските българи в „Зорница“, след като капакът на турското робство, вдигнат за минута от Санстефанския договор, падна по-тежко върху тях, всеки може да си представи. Не ми е никак чудно сега как жадно баща ми го четеше и с какво религиозно внимание го слушаха приятелите му, когато той им разказваше какво се пише в него. Нека да спомена, за да им се отдаде чест от историята, имената на някои от българските сътрудници на тоя от чужденци издаван вестник: А. С. Цанов, И. Йовчев, Стефан Панаретов, Иван Каранджулов.

Редакцията на „Зорница“ била в тесни връзки с Екзархията. От Екзарх Йосиф тя е получавала много внушения. От него бе идеята за предвиждането в бюджета на княжеството на една сума за издържането на Екзархията. Формата, която се намери за тази помощ, идеше пак от него: българската държава плащаше на Екзархията

сумите, които тя уж получавала преди Освобождението от епархиите, влезли в княжеството. ↑

[12] Палав, луд. ↑

[13] В смисъл много предан на своя дом. ↑

[14] През светлите си моменти Наум Палайот не бе лишен от хумор.

В Цариград той бил цветар. Еднъж тетин ми Раде, който след преселването на баща ми и майка ми в София се пренесе заедно с тетка ми Доля в нашата къща в Ресен, намислил една пролет да го накара да посади в градината някакви цветя. Той поканил Наума на обед, сложил му хубава трапеза, с вино, приказвали много добре. Наум, като свършили яденето, благодарил и станал да си отива. Раде му казал: „Е, сега да идем в градината да видим за цветята.“ Наум разбрал, че са го викали за работа, и казал спокойно: „Раде, аз съм палав, ама колкото е рекъл господ, а не колкото сакаш ти“ — и с тия думи си излязъл.

Лудостта на Наум бе безобидна.

Друг един луд ми е оставил потресно впечатление.

Беше един свещеник, когото двама души водеха насила. Дългите му черни смолясани коси падаха върху нечистото му скъсано расо и очите му лъщяха, като че ли някакъв пламък излизаше от тях. Той се противеше с всичката си сила и викаше: „Анатема, анатема!“ Наоколо се бяхме събрали да гледаме деца и няколко жени. Една от тях каза: „Горкият! Избягъл е от «Свети Наум» и сега пак там го водят.“ В „Св. Наум“ наистина имаше лудница, задето чух после, че главната терапевтика била боят. ↑

[15] Двама от синовете й били вече оженени и те имали челяд; един трет бил в Америка; тя много тъгувала за него и се го чакала да си дойде, за да го ожени. Върнал се той, оженила го, сетне казала: „Молих се на бога и той ми даде каквото исках. Сега трябва да ида при него. Вика ме!“ Тя била вече много слаба и рядко ставала от постелята си. Един ден, на празник, поискала да я облекат във великденските й дрехи. На синовете и снахите си казала: „Облечете и вие хубавите си дрехи, седнете на трапеза, приказвайте си весело и аз ще ви гледам. Дошъл е моят край, но сърцето ми е радостно.“ „Докато ние се разговаряхме на софрата, тя тихо угасна“ — разказваше ми Панде. ↑

УЧЕНИК В РЕСЕН

Според Георги Трайчев първото училище в Ресен било открито в 1866–1867 година. Първият учител бил Лазар П. Янев, родом от Велес. Той бил издържан от няколко първенци на града. Подир него учителствувал пак един велешанин, Георги Бояджиев. Но вече общината била съставена и тя го плащала от приходите на църквата. След тях идел Захарий Чинтулов, близкият приятел на баща ми, за когото вече говорих. Чувал съм да е учителствувал в Ресен и един охридчанин, Харитон, свършил духовна семинария в Белград. При постъпването ми в училището нашият учител беше Мице Божанин.

Французите казват: *On est toujours le fils de quelqu'un*, т.е. всеки човек е на някого син. Кому бе Мице Божанин син? Никой не знаеше. Позната беше само майка му и той носеше нейното име.

Баба Божана беше странна фигура. Черна, суха, малко наведена, имаше нещо на врачка. Говореше се, че приготвявала билки, че правела магии.

Мице Божанин беше черен като майка си, с увиснали мустаци и гъсти вежди. Знаеше куп занаяти, поправяше и часовници. Бил учил малко при Захарий Чинтулов. Това му бе всичкото образование. Неговата работа беше тежка, защото трябваше да преподава на четири отделения. Но, както и да е, той се справяше с нея. Цялата ресенска интелигенция от по-старото поколение излезе от неговия чекрък.

Въпреки своята мрачна физиономия Мице Божанин беше мек човек. Не биеше, не гълчеше, пък и нямаше защо. Ние бяхме мирни деца и ако понякога се чуваше нещо от нашите чинове, беше тихото шумолене на нашите гласове, учейки наизуст уроците.

Зимно време, през студени дни или при сняг, ние си взимахме обеду с нас. Това беше една от големите ни радости. Мице си отиваше вкъщи и ние оставахме свободни. Тогава измислювахме разни игри. През пролетта се случваше подир обед Мице да задремва. Ние ставахме безгласни, за да не го смущаваме.

Мице Божанин носеше отворена жилетка, из която се подаваще бяла колосана риза, нещо невидено у другиго в Ресен. Тая му елегантност, на която ние се удивлявахме, се дължеше на съпругата му Катерина, охридчанка, учителка в девическото училище.^[1]

Мипе Божанин освен че бе учител, беше и псалт. Ние, децата, в големите празници му държехме исо. Караше ни да четем и апостола. Това се смяташе като отличие за успехите ни. Дойде и моят ред. Бях много стеснителен и с голямо смущение гледах на предстоящата ми проява. Най-после тържественият ден настъпи, то бе в събота при вечерня. Майка ми и леля ми Доля ме придружиха, насърчавайки ме. И досега си спомням как треперех от вътрешно вълнение пред изпитанието, което ме очакваше. И ето че опасният момент настъпи: качиха ме на един стол с апостола в ръка и взех да чета. Но гласът ми се спираше на гърлото, свят взе да ми се вие. Свърших ли, не свърших ли апостола — не знам, но то бе катастрофа. Тя остави дълги спомени у мене. От нея иде, сигурен съм, това вълнение, което ме обзима, когато има да говоря пред публика, вълнение, побеждавано на млади години, но което особено ме завладява, откато съм навлязъл в напреднала възраст.^[2] Мице Божанин беше голям родолюбец. Той бе стар вече, когато Македония мина под сръбска власт. Това го сломило съвсем. В 1913 година той тръгна за България заедно с други, които бягаха от сръбския терор, и по пътя издъхна във Владишки хан. Там е и погребан. Чувал съм, че Антон Страшимиров в една от своите книги, отнасяща се до тая епоха, описал неговата мъченическа смърт.

Вторият ми учител след Мице Божанин беше Трайчо Доревски. Той бе свършил пети клас в Солунската гимназия. Трайчо Доревски беше братовчед на Андрей Ляпчев.^[3]

Бащата на Трайчо Доревски бе запазил наследствения семеен занаят, грънчарството. Когато при хубаво време той работеше в двора, аз отивах да го гледам и с напрегнато любопитство следях как от безформената глина малко по малко се начева форма, развива се и става съд. Това е първото ми наблюдаване на един процес на творчество. От тия наблюдения добих тоя вкус, който ме е карал винаги, когато вляза в някой европейски музей, да търся художествените вази. Една от най-големите ми естетически радости бе една изложба на персийски вази в Лондон със зеленикави или синкави багри, тъй изящни. За ония часове, през които гледах как бащата на

Трайчо Доревски прави грънци, спомням си винаги, когато чета една от Рубаятите на персийския поет Омар Хайям, мястото, дето той говори как глината казва на грънчаря „Полека, брате, и ти ще станеш като мен!“

С Трайчо Доревски почва една нова ера както за учителите в Ресен, тъй и за самото училище. Мице Божанин беше назначен и плащан от общината. Той чувствуваше общинарите като свои господари и търсеше да има благоволенieto им. Това му налагаше, известна слабост към децата им. Трайчо Доревски беше назначен и плащан от Екзархията. Към общината той трябваше да бъде внимателен, но нищо повече. Пръв въведе в ресенското училище съвременния начин на преподаване и създаде в него нов ред и нова атмосфера. Мечтателна природа, той, като всички мечтатели, излъчваше голямо очарование. Ние учениците много го обичахме и с голяма радост ходехме на училище. Когато ни напусна, за да продължи образованието си в Солунската гимназия, аз бях като болен. Подир свършването на Солунската гимназия той учителствува в някои градове и после дойде в България, където Андрей Ляпчев го взе в редакцията на вестник „Пряпорец“. Тук той се показва духовит полемист. Много от антрефилетата на тоя вестник, дето има хумор и ирония, са от него.

По едно време (в 1909 година) Доревски основа списание, което носеше името „Семейно огнище“. Там се яви и една моя работа. Неговите дарования бяха всестранни, но голямата му стихия бе изобретателството. Чертаеше планове за хвърчащи машини, преди още да се бе появил първият аероплан; измисляше сметачни машини. Последния път, когато го видях, говори ми за някакви подводници, неуязвими от торпилите. Липсата на технически познания правеше всички тия му изобретения химерични. Но несъмнено в него имаше искра божия.

След Трайчо Добревски имахме вече двама учители: Миле Огненов от село Янковец и Коста Николов, ресенчанин. Миле Огненов бе стигнал до пети клас на Солунската гимназия и се явяваше като помощник на главния учител. Беше тих, болничав, невзрачен човек. Ние го съжалявахме. Коста Николов, свършил Солунската гимназия, беше млад човек, пълен със страст за своята работа. Аз съм имал учители в разни училища: българи и чужденци. Но не помня да съм

видял педагог като Коста Николов. Той бе педагог, както други са поети, композитори или художници — по призвание и с любов. Как успяваше със слабата помощ на Миле Огненов да води при толкова деца, шумящи в една зала, четири отделения и два класа! Факт е обаче, че успяваше да прави това. След като свърших при него втори клас бях толкова подготвен, колкото учениците от най-добрата прогимназия.

Коста Николов след кратко учителствуване в Ресен и после в Охрид продължи образованието си в Загреб и свърши педагогика. После пак учител в Македония, Цариград, Одрин, той се пресели след Балканската война в България, където продължи своето призвание. Днес е едно от най-почитаните лица в македонската емиграция в София. Имаше забележителна ораторска дарба. Речта му на погребението на Андрей Ляпчев беше особено вълнуваща. Като напомни, че Македония жали за неговата смърт, той, държейки в ръцете си няколко цветя, хвърляше ги едно след друго върху неговия ковчег, като казваше: „Това е от Пелистер, това е от Галичица, това е от Шар, това е от Пирин.“ Коста Николов е на 82 години, но е прав като тополя, с ясносини очи и свежа памет. Когато отивам при него, приказваме си за миналото. „Учителю — казах му последния път, — гордея се, че съм бил твой ученик.“ Той ми отговори: „Да, бил си, но след като прочетох «Строителите», аз станах твой ученик.“^[4]

Помня добре учителите си в Ресен, как те ни преподаваха, но странно нещо, от уроците си нищо не мога да си спомня сега. То е като бяла страница в моята памет. В контраст с това много ясен и точен е споменът ми за книгите, които четях във училището.

Любознателността ми почна още когато бях много малък, едва научил да чета. Ровех постоянно в малкото книги на баща ми. Имаше между тях някои от библиотеката, оставена му от митрополит Натанаил. Една от тях, дебела, със здрава подвързия, носеше наслов „Догматическое богословие.“ Отварях я, сричах тук-таме, мъчех се да разбера думите и не можех. Имаше, пак останал от Натанаила, един исторически атлас. Разгръщах го, виждах начертанията, боите и се чудех. Покъсно, когато пораснах, разбрах, че картите в тоя атлас показвали постепенното събиране и увеличение на руските земи. Първата книга, в която почнах да чета и разбирах, беше Библията. Баща ми я отваряше често и това ми даде подтик и аз да я чета. Тя беше със зелена подвързия, вече орфана по краищата. Понеже беше

тежка, слагах я върху една възглавница, лежах по корем и така я четях. Други книги след нея бяха „Злочеста Кръстинка“ и „Наводнение на Дунав“. След отварянето в Ресен на читалището „Напредък“ Коста Николов ръководеше моето четене. Всичко, което ми даваше, поглъщах бърже и жадно. Виждах се въведен в един нов далечен свят и отивах от изненада на изненада, от радост на радост. Имаше между книгите, които взимах от читалището, биографии, пътешествия.

От всички книги, които прочетох тогава, най-дълбоко впечатление ми направи повестта на Тургенев „Пролетни води“. Любовта и нещастията на неговата героиня ме трогваха от дън сърце. Отивах в градината и се криех там, за да плача. Тая книга събуди у мене чувствителността и ме направи мечтателен. Тогава се и влюбих.

Ще разкажа за тази детска любов, тъй като тя е един пример за наследственост.

В Ресен пристигна от Варна една наша съгражданка, овдовяла там. Връщаше се със своята малка дъщеря. Новодошлото момиче се различаваше много по облекло и по вид от ресенските момичета. Облечено в къси бели роклички, с хубави бели обуца и русите му коси не бяха на плитки, а падаха свободно на рамената му. Още щом го видях, то ме плени. Любов се роди в сърцето ми, мълчалива, тайна и пълна с мъчения. Като я виждах, бях цял в трепет. Ако през деня не я срещнех, бях като в треска. Макар Ресен да е малък град, аз никога не се запознах с нея. Случай можех да имам, но не смеех. Тя беше като някое ефирно създание, обожавано отдалече. Тая любов, неповторима в моя живот, трая няколко години. Когато бях ученик в пансиона в Битоля, и тя бе там ученичка в девическия пансион. На празниците ни водеха от двата пансиона в църква. Без да я видя, аз знаех, че тя е там. При тая мисъл сърцето ми биеше като камбана. Дълги години след това еднъж разказвах на майка си за тази любов. „Коя беше?“ — попита ме тя. Казах й. „Не е за чудене — отговори ми тя. — Преди да се ожени за мене, татко ти бил влюбен в майка й.“

Тая детска любов, която ме караше да търся самота, страстта, която ме увличаше в четене на книги, всичко това ме държеше в един свят, където царуваше моето въображение. Тъкмо по това време баща ми, който дотогава бе ме оставял на свобода да живея с мечтите си, направи един опит да ме дръпне към действителността. Че аз трябва да стана писател, той като че ли бе уговорил със съдбата, дотолкова бе

силна надеждата му, че то ще стане. „Но — казваше той — всеки човек трябва да има като опора в живота си и един ръчен занаят. Ръчната работа е благословена от бога и облагородява. Христовите апостоли бяха рибари и св. Павел ткаеше на стан.“ Баща ми на млади години бил шивач на селски дрехи, един вид абаджия. Той нареди, щото през ваканциите да уча същия занаят. В бащиния ми дюкян имаше един служител, който през другите дни, освен пазарния, шиеше селски дреки, които после се продаваха готови. Той стана моят учител. Тури ме да седна със скръстени крака, даде ми напръстник, игла и под негово ръководство взех да шия. Уших един минтан с памук отвътре. Питам се по някой път, колко много трябва да ме е кълнал селянинът, който го е купил. Но вече тоя грях не повторих. Отказах да шия и баща ми сам видя, че не е за мен работа.

Не по-голям успех има и опитът на баща ми да ме накара да взема участие в продажбата в дюкяна през някои дни от годината, когато тя ставаше усилена. Това бе през страстната седмица, няколко дни преди Великден. Тетин ми Раде, който тогава се връщаше от редовното си пътуване до Цариград, носеше за големия празник свещи, боядисани в разни багри и уплетени в разни форми. Те се слагаха върху сергия заедно с бакъм за боядисване на яйца. Моята работа беше да стоя пред сергията, да викам: „Хайде свещи!“, и да продавам. Няма нужда да казвам, че тая моя първа стъпка в търговията не остави никакви надежди у баща ми, че мога да се отлича в тази кариера.

Едно от силните вълнения на моето детство беше появяването на сръбската пропаганда в Ресен. За нея ще имам повод да говоря по-нататък по разни случаи, които вълнуваха българския народ в Македония, както и в княжеството. В 1899 година в борбата за кумановската църква и героичната смърт на Екатерина Симидчиева; 1902 година — Фирмилиановия въпрос. Сега се касае за нейното начало в Ресен.

Сръбският именит държавен мъж Милован Милованович писа в сръбското списание „Дело“, че до 1889 година никой в Сърбия не мислел за Македония.^[5] Действително тъкмо тогава сръбската пропаганда се яви в Македония. Тя търсеше пропаднали хора между българите или гъркоманите, плащаше им и не искаше от тях на първо време нищо друго освен това да казват, че са сърби. И в Ресен се

намери един такъв човек, който веднага стана предмет на общо презрение и омраза. След това на сръбската пропаганда се поддаде и един от по-първите хора в града, един от Стрезовците.

Те бяха трима братя: Йон, Наум и Сотир. За единия от тях, Йон, будител и водител на българщината в града, вече говорих. Вторият брат, Наум, беше тих човек, далеч от обществените работи, но много добър българин. От неговите многобройни синове единият, Петър, бе войвода през Илинденското въстание; вторият, Славе, падна убит в Балканската война като български запасен офицер; третият, Борис, действащ офицер в България, свърши военната академия в Париж и постъпи в генералния шаб. Третият от братята Стрезови, Сотир, бе учил няколко класа гимназия в Атина, обаче гръцкото образование не бе повлияло на неговото българско чувство. Той е имал отначало дюкян и там е продавал български книги. Но, ненавикнал на сериозна работа, живущ без сметка, взел да разпилява наследения от баща си имот, продавайки днес една нива, утре друга. Накрай, останал почти без нищо и без работа, той отиваше от дюкян на дюкян на приказки. В това положение на обеднял и празноскиташ го завари сръбската пропаганда и го зачисли в своите редове. Баща ми, който на млади години го имал за свой приятел, напразно се бе опитвал да го отвърне от това му падение. „Не беше възможно — разказвал ми е той после. — Брат му Йон го насърчаваше. Той бе злият ангел.“ Как се случи така, че Йон Стрезовски, ученикът на Димитър Миладинов, такъв пламенен, такъв безстрашен българин, се обърна тайно срещу своята народност и взе да руши делото, за изграждането на което той най-първ и най-напред се бе трудил! Това е мъчен въпрос за обяснение, но не без друг пример в българския живот. Не бе ли Драган Цанков, големият деец на Българското възраждане и Черковния въпрос, смелият борец за защита на Търновската конституция, когато тя беше потъпкана от преврата на 1881 година, не бе ли той, който през време на Регентството 1887 година искаше от великия везир турците да окупират Източна Румелия, така че Кямил паша каза на д-р Вълковича „Mais c'est un traître!“ („Но това е предател!“)

Лоши, силни страсти са докарвали срамни промени като тия. Такъв бе случаят и с Йон Стрезовски. Една наранена амбиция докара у него пъкления обрат. До деня, в който двамата Татарчеви, Георги и Михаил, се върнаха от Източна Румелия, в Ресен неговото водителство

в народните работи било, както споменах, общопризнато. Те — помлади, по-дейни — почнаха да му го оспорват и най-сетне му го отнеха. Обидата бе голяма и той не можа да я понесе. Към това се прибавило по-късно и друго едно жестоко разочарование.

От други семейства излязоха учени хора. От Татарчевите — двама лекари; от Ляпчевите — Андрея, който следваше още в Европа, но вече имаше име. Неговите синове не се учеха добре. Никой от тях не бе стигнал даже до Солунската гимназия. Страшна завист го обзела, която се превърнала в злосторство. Той като че ли искал да отмъсти на българщината заради пропадането на неговите лични надежди. Макар да не излизаше наяве в полза на сръбската пропаганда, знаеше се, че той подтиква към нея, и народът се отвърна съвсем от него.^[6] Трябвало да забележа за чест на синовете му, че те бяха безучастни в тъмното дело на баща им и останаха добри българи.

За разпространение на своята пропаганда сърбите основаха в Цариград свой вестник, който се казваше „Цариградски гласник“. Издателят му беше от Охрид, на име Групчев, от семейство, познато по своето родолюбие. Напечата се също в Цариград един календар на име „Голуб“. Не съм видял „Цариградски гласник“ в ръцете на някого в Ресен. Но „Голуб“ се разнасяше по дюкяните и будеше ирония, защото сръбският език се виждаше на хората комичен. Помня, че две сръбски думи от тоя календар — „на почетку кишу“ — се разнасяха от уста на уста и възбуждаха смях. Никой не разбираше какво значат те, но звучаха забавно.

Това начало на сръбската пропаганда не будеше у никого тревога. Баща ми го смяташе като нещо, което ще пропадне. Яд го беше само, че едно от първите семейства в Ресен се е поддало за пари на срамно изкушение. Дядо ми, напротив, беше пълен с гняв. Като че ли имаше в него някакво пророческо предчувствие за бедата, която ни се готвеше. Сръбската пропаганда, тъй подигравателно срещната, почна след известно време вече да буди безпокойство. Турското правителство разреши на сърбите да имат училища в Битолския вилает и в Солунския. Борбата с гърците още недовършена — тя продължаваше в Южна Македония, Леринско, Костурско, Воденско, Енидже-Вардарско, — ето че сега трябваше да се води борба и против сръбските посегателства. Когато тая борба се разпали, аз не бях вече в Македония, но я следях отдалече и я подкрепях със статиите си във

„Вечерна поща“. Сръбските правителства си служеха с подкупи — купуваха мъртви души. Революционната организация прибегна срещу тая система, която целеше да разпокъса българската народност, до терор. Пейчиновски, бивш католически калугер, отхвърли расото и продаден на сръбската пропаганда, биде убит в Солун; Гърдан — в Охрид; един сръбски учител, на когото не зная името — в Ресен.

За това покушение в Ресен разказваше майка ми, когато дойде в София. То било извършено от някой млад човек от България, познат под името Боян. След като стрелял върху сръбския учител, той се опитал да избяга, но залутал се в улиците, защото друг път не бил идвал в града, и преследван от турските стражари, паднал убит. Целият град бил потопен в жал. Тялото му било завлечено пред конака, трябвало да се погребее, но турците били така възбудени от тая дръзка проява на революционното движение, станала сред града, че мъжете не смеели да направят това. Погребали го жените: измили му раните, турили му хубави дрехи, плакали за него и го нареждали.

[1] В Ресен имаше и една гръцка учителка, дошла от Гърция. При годишния акт на двете девически училища се излагаха ръкоделните работи на ученичките, многобройни и някои действително чудесни. Ресенчанките отиваха да ги гледат и да сравняват и едното училище, и другото. Съперничеството между Катерина и гръцката ѝ колежка беше голямо и ставаше предмет на коментари в града. ↑

[2] Какви големи последствия може да има една малка случка!

Пропадналият ми опит да чета Апостола като дете остави у мене една тревога — един комплекс, както казват лекарите, който стана причина да се откажа от всяка амбиция за ораторство и участие в парламентарния живот. Спомням си само няколко случая, в които съм говорил действително свободно и добре и за които ще спомена по-нататък: в 1901 година на един студентски митинг против руския цар и княз Фердинанд; в 1923 година в една комисия в Обществото на народите, където се разискваше въпросът за малцинствата; в 1934 година на юбилея на моя приятел Александър Балабанов; в 1941 година в Охрид на брега на езерото между двама мои стари учители: единият — от дясната ми страна, другият — от лявата; през пролетта на 1943 г. в Пловдив. (Тема на неписаната му сказка там „Идеята за

народно единство през време на Възраждането“ — Вж. Петър Василев, Часове със Симеон Радев — в-к „Литературен форум“, бр. 9, 2.III.1994 г., с. б.) Във всичките тия случаи имало е в мен силно въодушевление, което е побеждавало стеснението ми. ↑

[3] Доре, който бе избягал от село Нъте при потурчването и се бе заселил в Ресен, имал двама сина: Йоан и Наум. От Л. Йоана са Ляпчевците, от Наум — Доревците. ↑

[4] Писано през 1954 година. Коста Николов се помина в края на 1957 година. ↑

[5] Милованович е прав, що се отнася до началото на една организирана сръбска пропаганда. Но не е истина, че до 1889 година никой от сърбите не мислел за Македония. Тъкмо осем години преди тая дата Сърбия сключи таен договор с Австрия и ѝ стана един вид васална, за да добие съдействието ѝ за едно териториално разширение по Вардарската долина. Три години преди това, на Берлинския конгрес, Ристич искаше за Сърбия Скопие и Велес. Едно обаче може да се каже: че до освобождението на България или по-право до деня, когато Санстефанският договор очерта пред очите им една голяма България и лошо чувство на завист се появи у тях, сръбските правителства изобщо не само не претендираха за Македония, но се отзоваваха със симпатия за борбата на македонските българи против фанариотското иго. В „Македония и Българското възраждане“ дадох отзвучи от сръбския печат, които показват това. То не значи, че не е имало някои шовинисти, като Милош Милоевич и Панта Средкович, които смятаха, че Македония е сръбска, както включваха в Сърбия и българските земи до Янтра. Но сръбската интелигенция ги смяташе за налудничави. В 1889 година, когато вече сръбската пропаганда почваше в Македония, Милош Милоевич, напомнявайки времето, когато сръбската общественост посрещала с присмех неговите идеи, бележеше в списанието „Српство“: „Малко трябваше да ме заточат или да ме затворят в лудница.“

В Македония е имало през време на Черковния въпрос някои учители сърби. Но те не са правели пропаганда. Някои от тях са се побългарили.

Ще напомня това, което стана с бащата на професор Милетич. Брат на Светозар Милетич, прочутия водител на сръбското национално движение, той като учител в Македония работи за българщината и

основа в Щип българско семейство. Така българско семейство основа в Серес и известният Стефан Веркович, издателят на „Народне песме македонски бугара“. Аз познавах неговата дъщеря, омъжена за един български офицер, Шопов. ↑

[6] Сотир Стрезовски стана явно сърбоманин и изпрати най-малкия си син, Кръстьо, в сръбско училище. Най-старият му син, Димитър, чиновник в София, доведе през 1904 година при мене своя малък брат и ми каза: „Баща ми засрами рода ни; но да спасим този млад човек. Аз нямам възможност да го издържам тук на училище; но ти имаш познати между министрите, издействувай му някоя стипендия.“ Говорих на д-р Генадиев, тогава министър на търговията и земеделието. Той му даде стипендия за земеделското училище в Садово. Повиках го да му съобща това в присъствието на брат му Димитър и му казах: „От тебе искам две неща: да държиш здраво за българщината и като се завърнеш в Ресен, да работиш там за подобрене на земеделието.“ Той ми обеща, закле се. Обаче, покварен вече в душата си, той пак се отдаде на сръбската пропаганда.

След установяването на сръбското владичество в Македония той стана един от неговите инструменти за посърбяване на страната. Крал Александър го направи сенатор. Освен на политика, Кръстьо Стрезов се е отдавал и на грабеж. Той бил покровителят на една банда разбойници албанци, с които е делил плячката. В 1941 година поисках от областния директор в Битоля да го дигне от Ресен и да го прати някъде в пределите на България. Подир някое време обаче Габровски го върна. След девети септември 1944 година партизаните, когато слезли от гората, го убили. ↑

ПОСРЕЩАНЕТО НА ЧЕТИРИМАТА БЪЛГАРСКИ ВЛАДИЦИ

Тежките кризи, вътрешни и външни, през които мина княжеството в първото десетилетие след Освобождението — Пълномоцията, Съединението, Сръбско-българската война, превратът, контрапревратът, мъчнотиите за избирането на княз, — не позволиха на българските правителства да се занимават много с българите в Македония. Единственото, което те правеха, бе да поддържат материално Екзархията, за да може тя да продължи църковното и учебно дело в Турско. След избирането на княз и като се затвърди международното положение на България, Стамболов взе в ръцете си българския въпрос в Македония. Благодарение на приятелската политика, която водеше спрямо Турция с помощта на д-р Г. Вълкович, и доверието, което султанът имаше в него лично, той успя да издействува някои важни придобивки.

В 1890 година Портата призна официално българската народност в Турция, разреши да се издава български вестник в Цариград (тогава се основа вестник „Новини“) и се дадоха берати за двама български владци в Македония.

Идеята на Екзарх Йосиф беше най-напред да се заздравят западните граници на българския народ. Така също мислеха и д-р Чомаков и неговата група, когато през време на разприте с гръцката патриаршия се бореха за македонските епархии. Затова именно, когато П. Р. Славейков основа своя вестник в Цариград, нарече го „Македония“. Заздравяването на западните граници на българщината беше и програмата на Стамболов. Когато издействува два берата за владци за Македония, той, в единомислие с Екзарх Йосиф, поиска, щото тия владци да бъдат единият за Скопие, другият — за Охрид. Така се възстановяваше отчасти положението отпреди Руско-турската война. Вестта, че е издаден бера за български владика за нашата епархия, хвърли града в необикновено вълнение. Сърцата на всички трептяха от радост и нетърпение. От ресенските села, от Преспата

идеха да питат кога ще пристигне той, за да го посрещнат. Аз бях тогава единадесетгодишен ученик и много жив е у мене споменът за това, което се говореше у дома.

Баща ми разказваше за други посрещания на владици по-рано, това на Генадий и след него на Натанаила. Генадий бил велешки митрополит.^[1] В 1871 година Екзархията, вече учредена, му предписала да замине временно за Охридската епархия, за удовлетворението на някои неотложни църковни треби. Неговият престой там обаче бил кратък. Евтим Спространов в своята студия „По възраждането на град Охрид“ разказва за неговото насилствено отстраняване оттам. Гръцкият владика Мелетий го наклеветил, че той дошъл да размирява населението, и една сутрин няколко жандарми влезли в къщата, дето той живеел, измъкнали го от леглото и без да му дадат време хубаво да се облече, го завели пеш в конака; оттам го натоварили на един самарен кон и под конвой го закарали в Битоля. Преди да замине, той казал на развълнуваните граждани, които отишли да го съпроводят, тия думи за утешение и бодрост: „Този, който изтърпи докрай, той ще се спаси.“

Генадий се завърнал във Велес, но поради крамоли между млади и стари — крамоли, безсилен да усмири поради тяхната острота и буйност, а може би и поради това, че бил вече стар и немощен — дал си оставката и се оттеглил в Битоля. Оттук той гледал да ръководи вероизповедните работи на Пелагонийската епархия. Във Велес той бе със султански брат, тъй като Велешката епархия беше поименно спомената във фермана за създаването на Екзархията. В Битоля той нямаше никакво църковно официално качество. Неговата дейност била обаче търпяна, тъй като предвиденият от екзархийския ферман плебисцит беше вече станал и бе установил в Пелагонийската епархия необходимото българско мнозинство от две трети. Благодарение на голямото влияние в Битоля на двамата български първенци д-р К. Мишайков и Димитър Робев валията му издал буюрлтия, която му разрешавала да излиза и вън от нейните предели за удовлетворяване на някои спешни църковни нужди.

След насилственото отстраняване на Генадий Охридско-преспанската епархия овдовя. Едва в 1874 г. Екзархията успя да издействува брат за неин владика. Изборът се падна върху Натанаил.

Разкази за посрещането на Натанаила аз бях слушал от баща си от по-ранни дни. Сега, по случай очакването на новия ни владика, той пак ги повтаряше.

Охридската епархия имала под своето ведомство зад юго-западните предели на пелагонийската четиринадесет села, принадлежащи към Леринската кааза. Делегации от разни градове отишли да посрещнат Натанаила чак до селото Острово. Дотам отишли баща ми и Георги Ляпчев. „Толкова души били дошли на коне — разказваше той, — че зад Натанаила, също възседнал на кон, представлявахме някоя конница, водена от своя началник.“ По целия път до Битоля били натрупани селяни в празнични дрехи, с децата и жените си, и хвърляли пред него зелени вейки и цветя. Когато стигнали в Битоля толкова народ имало по улиците, че за да стигне той до общината, трябвало конни стражари да му отварят път.

Посрещането в Ресен било не по-малко тържествено. Населението от града и от селата на двете Преспи — Горна и Долна — в огромни маси отишло чак на прохода при село Гявато и понеже Натанаил се бавил три-четири дни в Битоля, то го чакало, настанено като на лагер. Баща ми и Георги Ляпчев придружили Натанаила чак до Охрид. Тук посрещането е невъзможно да се опише. Било като че ли е възкръснал оплакваният патриарх Арсений и се връща от заточението си, за да седне на своя престол. Лесно е да си представим и чувствата, които са вълнували самия Натанаил. Охрид бе свързан с най-свещените му мечти. През време на Възраждането той пръв бе заговорил за възстановяването на Охридската патриаршия. На нея е посветена неговата теза за кандидат на богословието в Киевската духовна академия. Това е учено съчинение, но и пълно с душевни вълнения. Като говори за отстраняването на патриарх Арсений от престола му, той се провиква: „Ах, кое Славяно-Българско сърдце, коя Славяно-българска душа може безъ скръбъ да вспомене 1767 година 16-й ден Яаннуария, който мы Славяно-Болгаре останахме іако овцъ безъ пастыря-Отца?“. После, пренасяйки своя поглед върху бъдещето, той въздиша: „О колку бы была щастлива Българія, ако бы ся удостоила и сега й ся возврататъ законны-тъ църковны права, за да си има и она едного върховнаго своего управителя на църковната си йерархия внотре в отечеството си и при това природнаго си Българина, а не да ся одолжени да ся покоряват на една чужда патриаршия и да

приематъ от нея, щжтъ не щжтъ, митрополиты и епископы чуждестранны и чуждоезичны, пастиры не добры, а наемницы, които не познаватъ овцѣ-тѣ си, и кои-то овцѣ-тѣ им тѣ ги не познаватъ...“ И ето, че тоя ден дошъл! На баща ми той казал; „За тоя ден аз живях.“

От всичко, което баща ми е разказвал за посрещането на митрополит Натанаил, най-силно впечатление са ми правили думите му за едно чудо, станало след негова благословия. Една жена, схваната, била донесена в черква да я благослови; след като положил ръцете си върху нея и казал молитва, си отишла оздравяла. Аз му възразявах, че това е една от ония легенди, създадени от народното въображение, когато е възбудено. Но той постоянно вуваше на своето, „Всички видеха, казваше, видех и аз. Там бех!“

Най-добре е да приведа туй, което сам митрополит Натанаил е писал в своята автобиография:

„След тези три-четири дни (престой в Битоля — б.м.), пак с многочислени Битолски испроводачи, духовни и мирски, и Охридски срещачи, с тържественни песни от ученици и ученички, излезохме вънка от града, от гдето множеството народно от градът, ознаменовано от нас с кръстно знаменевание, радостно се върна, а някои от битолските първенци Българи, каквото Димитрий Робев, Мишайков и други такива, наедно с Охридските срещачи, ме придружиха до близлежащото в Охридската епархия село, именуемо Цапари. Тук ни срещнаха жителите с радостни песни от ученици. Установихме се да ношуваме и се разпоредихме да се извърши вечерното и утренното църковно правило с Божественна Литургия. Тук за пръв път в живота си видох един християнски религиозен обичай, който обичай ми направи силно впечатление и който — изпосле се уверих — съществуваше и в цялата Охридска епархия. Владиката като свърше Божествената Литургия и после отпуста от Архиерейский трон, като раздаде анафора [на] всичките, без различие пола и възраст, които усещат у себе си каква и да е телесна немощ или болест, подхождат и приближават се да ги благослови архиерея и да възложи, на всекиго от них, ръцете си, при произнасяне, макар и най-кратка молитва, като: «Благодатию Господа нашего Иисуса Христа да исцелееш и да си жив и здрав.» Молещите се вярваха твърде в Апостолското изречение: «Молитва вѣри спасетъ болящего и воздвигнет его Господ.» Това се потвърди и на дело.

В това исто време, когато другите немощни подхождаха под благословение, понесена биде една около четиридесетгодишна жена, на черга, от двамина мъже, схваната и улога во все тяло, от четири години време. Аз благослових страждущата кръстообразно, с възлежение ръцете си и произнесение на гореказаните молитвени слова, след което носящите я изнесоха от църквата. Щом я изнесли вън от църквата, тя се почувствувала по-добре и станала е от носилото и здрава и читава си отишла дома си. Това събитие тогава аз не узнах, но на следующата година, като пак отидох от Битоля, в Монастирът «Свята Петка», близонаходящ се до селото Цапари, наедно с почтенийт Димитрий Робев, за да служа Божествената литургия, на другият ден в самото село Цапари извърших в църквата Божествената литургия. Като извърших обикновенното благословение и възложение ръцете с молитствование над немощните, излезнахме из църквата и си дойдохме на квартирата да си похапнем що дал Господ и да си тръгнем за към Охрид. Като си приказвахме с Д. Робева, влезе неговото момче и ми извести, че една жена е дошла да ѝ читам. Аз казах на Димитра: «Пак ще се тури господовият ярем», и излезнах към жената. Она, като ме видя, поклони се и ми каза: «Опрости ме, святий старче, аз не можах да се удостоя да ми прочитате в църква, излезнах да видя в дома гостите си, защото съм сама и немам друго кой да ми помогне. Святий старче, съм оная жена, която лани донесоха в черга двамина в църква, като мъртва, схваната от 4 години време, и вие като ме благословихте и ми прочитяхте, щом излезнах, станах на ноги и здрава си отидох у дома. Сега вистина съм здрава, но желая пак да ме благословиш и прочиташ.» Като се извърши и това, седнахме на обед с казаният по-горе Димитрий Робев.“ — „Жизнеописание Митрополита Охридо-Провдивскаго Натанаила. Автобиографични бележки. Съобщава Ангел Станков“ (Вж. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Кн. XXV. София, 1906, с. 62–63).

За митрополит Натанаил говори в своите неиздадени още спомени Петър Мусевич-Бориков. Той бил натоварен от новоросийския генерал-губернатор Павел Евстафьевич Коцебу да пропътува Македония и да събира данни за места и лица от полза за руското военно командване. В 1875 година въстанието в Босна — Херцеговина било вече почнало. Намирам в спомените му:

„Целият Арнаутлък беше възбунтуван. Бях принуден да спра в Охрид. Високопросвешеният Охридски Натанаил, неустрашим патриот и ревностен българин, немареше за себе си. Той ми даде куп бележки и дълъг списък със своя почерк... Размириците ставаха големи в тия места. Уверих се, че не ще ми бъде възможно да си пробия път за Шкодра. Владиката щеше да обиколи епархията си — тръгнах с него. Нощувахме в манастира при село Янковец. Мислех, че не ще мога да продължа пътя си незасегнат, и мислех да върна книжата с бележките и списъците. Случайно вечерта се видях с отдавна познатия ми известен деятел по Черковния въпрос Трайче Радев, баща на Симеон Радев, който беше дошъл да посреща владиката Натанаил. Той ми каза, че на другия ден щял да заминава за Битоля... Открих на господин Радев страха си и го попитах дали не би се решил, като местен жител, известен и познат на тукашната власт и когото не ще подозират, да пренесе до Битоля книжата ми, толкоз повече че има писани собственоръчно от охридския митрополит. Г-н Радев ми обеща да пренесе книжата с условие обаче, че ще пътуваме на един километър един от друг, като непознати.“

Новият ни владика Синесий идеше в по-друго време. Екзархията бе затвърдила своята власт, гъркоманството беше смазано, но от отсъствието на български владика, ако не страдаше много църковното дело, страдаше нашата национална гордост.

Посрещането на Синесий стана много бляскаво. Грамадна маса народ отиде да го чака до Гявато, както при Натанаила. Ние учениците го чакахме пред града. Щом той доближи, запяхме песента, която Пърличев бе написал някога за посрещането на Натанаила: „Бога вышнаго да славимъ и честитаго Царя/ и съсъ радостъ да посрещнемъ добраго ни пастыря“ и пр. Народът се спусна да му целува ръката. В това време нашият хор запя „Свят, свят, Господ наш“. Такава радост бе обладала всички, такъв един порив се носеше от множеството към владиката, че очите му се напълниха със сълзи и без да може да говори, той само благославяше. Колата му го заведе най-напред при мюдюрин в Ресен, на когото той направи официално посещение. След това шествието продължи по главната улица по пътя за Охрид. Тук стана нещо, което отначало предизвика силно смущение. Един от многото свещеници от епархията, които придружаваха владиката на коне, излезе пред колата му и изправи за миг коня на задните му крака.

Колата спря; всички бяха стреснати, докато се разбра, че свещеникът искал да изкаже с този джамбазлък своята особена почит.

Тоя свещеник, който е още пред очите ми, беше странна фигура. С дългнесто лице, само няколко косъма на брадата и на мустаците, с остри като свредел очи, той приличаше, после можах да направя това сравнение, на тия пирати, които съм виждал по илюстрациите на романите с морски приключения. Името му беше поп Стоян. И това име поради едно произшествие, което ще разкажа, трябваше малко по-сетне през дълги години да се повтаря в сръбско-българските полемики и в обвиненията, които от Белград се отправяха към България и Екзархията.

Случката бе следната.

Малко след пристигането си в Охрид, Синесий отишъл да служи в Подгорица, село, дето поп Стоян бе свещеник. Щом пристигнал там обаче, казали му, че поп Стоян, макар и предупреден, отнесъл ключовете от църквата и отсъствувал. Синесий казал да разбият вратата на църквата и служил в нея. Не се минало един месец, и поп Стоян паднал убит. Вик се вдигна тогава от вестниците в Белград, че убийството станало по заповед на Синесий, тъй като поп Стоян се бил отказал от Екзархията и заявил, че е сърбин. Една анкета на турските съдебни власти установи, че убиецът бил един албанец, личен враг на поп Стоян, скаран с него заради някакъв имот. Заключение на анкетата бе публикувано в официалния орган на вилаета в Битоля. Нищо обаче не можа да разпръсне умишлените сръбски предубеждения. Белградските вестници не преставаха да сочат Синесия като убиец от поп Стояна те направиха национален герой — първият мъченик на тяхната пропаганда. Синът му бе възпитан в Белград и през царуването на крал Александър стана сенатор.

Синесий не беше много образован човек. Роден в 1836 година в Кюстендил, той се учил в местното училище и после в Рилския манастир, където приел монашество. Нямахме тия високи качества, с които Натанаил бе станал историческа личност, но притежаваше други, които го правеха много подходящ за неговата служба и за времето му. Той бе много представителен, окръжаваше се с едно външно велелепие, достойно за неговия сан, и от всичките му движения идеше някаква внушителност. Турски език говореше великолепно и умееше да слага и да дига турците всякога съгласно с

чина и поведението им. Свещениците държеше под дисциплина и умееше също да държи чорбаджиите в почителност към себе си. Заповедта, която бе дал да разбият пред него вратите в Подгорица, показваше неговата решителност.

Митрополията в Ресен се помещаваше в една голяма къща, принадлежаща на дядо ми Коте Низам. От нейната градина се минаваше през една вратичка в нашата. Синесий бе довел със себе си две дякончета, чудесно красиви. Единият от тях, Неофит, стана после скопски митрополит; другият — Горазд, от полугръцки произход, — не направи кариера. Те влизаха често у нас през вратичката и чувах дядо си да се оплаква, че му обирали овощните дървета.

Баща ми бе често викан у Синесий на разговор. Той ценеше много новия ни владика като родолюбец, хвалеше го като голям църковник, намираще го вещь в политиката, но всичко това без ентузиазъм; сърцето му бе останало с Натанаила. Синесий стоя начело на Охридско-преспанската епархия само една година и отиде да живее в Кюстендил. Защо се оттегли? Поради разклатено здраве, пише презвитер Цанков.^[2] Доколкото знаа от баща си обаче, турското правителство настоявало пред екзарха да го вдигне от Охрид. Действително, макар да бе установено официално от турските власти, че убийството на поп Стоян било извършено от един албанец в лична свада с него, повик продължаваше да се издига в Белград против Синесий, сочейки го като вдъхновител на това престъпление. Сърбия правеше енергични постъпки в Цариград за отстранението му от Охридско-преспанската епархия и Портата съветвала екзарха да го отзове оттам, за да престане тоя шум. Синесий беше тогава на петдесет и пет годишна възраст. След шест години той ще излезе на сцената на българските борби в Македония и там, дето борбата ще бъде най-тежка. В 1897 година той става скопски митрополит.

Когато в 1890 година Синесий тръгна за Охрид, с него пътуваше и новоназначеният владика за Скопие митрополит Теодосий. И неговият престой в епархията бе кратък. След две години Екзарх Йосиф го вдигна от Скопие. И това отстранение поставя една загадка. В контраст със Синесий, Теодосий бе човек образован.^[3] Виждал съм го в София години след оттеглянето му от Скопие. Имаше строго, начумерено лице, из което прозираше страстна и волева натура. Служил бе при Екзарх Йосиф първите години след Освобождението и,

твърде амбициозен, мъчно понасяйки неговото превъзходство по власт и култура, той изпитвал спрямо него една дълбока, но добре скривана враждебност. Екзархът, който виждал в него само енергията и ума, го изпратил в Скопие, където тия две качества бяха най-нужни поради появяването на сръбската пропаганда. Тук обаче се разпали амбицията му заедно с лошите му чувства към екзарха. Той намислил да отдалечи македонските епархии от Екзархията, да възстанови Охридската патриаршия и да седне на нейния престол. Идея, явно неосъществима на времето, тъй като преди всичко трябваше да се обори султанският ферман, зад който стоеше с всичката си военна мощ българското княжество, но на която той бе дал очевидност с много свои постъпки. Тогава екзархът го вдигнал от една епархия, където той можеше да внася смут в умовете.

Негов заместник в Скопие отиде митрополит Максим, родом от село Орешак, Троянско. Максим бе голям родолюбец.

В своята автобиография той разправя за отношенията си с Левски. Познавал го още от Сопот, където бил ученик; после, учител в Клисурса — 1871–1872 година, той се срещал с Апостола и описва, че, вече сам дякон, го причестил. Родолюбието на Максима не се придружаваше обаче от енергията, тъй нужна в една епархия, изложена на големи изпитания. Сръбската пропаганда напираше все по-силно, туряйки в ход своите познати средства; скопският валия Хафъз паша, подкупен, все по-явно ѝ помагаше. Трябваше за там човек, вещ и смел. Така екзархът изпрати там Синесий.

Борбата срещу сръбската пропаганда се водеше по фронта Скопие — Охрид. И за Охридско-преспанската епархия бе нужна една силна ръка. На мястото на Синесий дойде Григорий, родом от Стара Загора. Изборът не можеше да бъде по-добър. Освен че беше високообразован човек, свършил бе Киевската духовна академия, той бе минал по народните въпроси и по работите на църквата две големи школи: служил бе при Иларион Макариополски и сетне при Григорий Русчушки. На баща ми той е казвал, че бил в революционното движение преди Освобождението. За неговото назначение се съобщи в началото на лятото и ние го чакахме с нетърпение.

[1] Митрополит Генадий, деец от Възраждането и по Черковния въпрос е останал почти неизвестен. Постарах се да събера някои

сведения за него, подбуден и от това, че той е родоначалникът на едно много познато семейство — д-р Никола Генадиев бе негов внук.

Генадий бил роден около 1800 година в село Подкожене, в околността на Поградец, градче на албанския бряг на Охридското езеро. Баща му се казвал Димитър Мокрянин, което ще рече, че бил дошъл от планината Мокра, която се е споменавала от някои като родно място на Самуила. Генадий бил отначало свещеник и като овдовял, се покаял. Той бил игумен на един манастир, станал после архимандрит, протосингел на битолския владика и в 1840 година бил ръкоположен епископ. Като свещеник той бил познат под името поп Георги Арнаутина. Но арнаути ли е бил той в действителност? Обстоятелството, че той е роден на албанска територия, не разрешава въпроса. Когато питали еднъж дук Велингтон, победител на Наполеона при Ватерло, роден в Ирландия, дали е ирландец, той отговорил: „Ако някой се роди в яхър, не значи че е кон!“ Албанският произход на Генадий остава недоказан и поради това, че в Югоизточна Албания има и български села, пък и самото име на родното му село — Подкожене — е явно българско.

Албанец или не, Генадий се явява, като български деец още при разпалването на черковния въпрос. В 1860 година той се присъединил към българските владици, които на великденската служба отхвърлиха името на гръцкия патриарх. При все това в 1870 година Генадий бе назначен за Велешки митрополит. Щом пристигнал във Велес, се отказал от патриаршията. Към акта от 1872 година, с който се провъзгласи българската църква за независима и който е подписан от всички български владици в Цариград, и той се е присъединил, както направиха и други отсъстващи владици.

Генадий говорел много добре и от амвона е държал речи към своето българско паство, зовейки го на борба срещу фанариотите. Една от неговите речи е запазена. Той е говорил на гръцки, защото се отправял към гъркоманите. От нея ще предам в превод някои пасажки, които свидетелствуват за неговото пламенно вдъхновение. В тях звучи нещо от трептущия дух на Отец Паисий.

Той почва с думите на пророк Иеремия: „Кой ще ми даде за главата много вода и за очите много сълзи, за да оплаквам народа си денем и нощем?“ И после продължаа: „Много пъти, господа, когато си спомня, че само ние, българите, се намираме в тъмата на невежеството

и не разбираме що е добро и що е зло, и аз съм казвал тези думи на пророк Йеремия. И всеки българин, който разбира що е народност, що е вяра и що е чест, когато си спомни, че ние българите сме прочути и славни, но сме бити и грабени от калугерски ръце, тогава, ще не ще, че плаче и ще каже в себе си тези слова на пророк Йеремия: «Дано станат очите ми вечни извори на горчиви сълзи, за да оплаквам вечно народа си и да понеса неговите мъки.»“

Той канел паството си да иска български учители за децата си: „По цял свят знаят, че детето трябва най-напред да научи майчиния си език и после, ако има време, и други езици. Но ние изоставяме майчиния си език и учим децата на чужди езици — на гръцки. Учителят им преподава, но те не разбират. Както цигулката, която свири, а сама не се чува, така и поповете четат в черква по гръцки и сами не разбират. А народът седи като ударен от Бога, слуша и нищо не разбира.“

Той повдигаше гласа си против презрението, с което гърците говорели за българския народ, и посочваше неговите достойнства: „Гърците, които ни наричат варвари, нека си спомнят, че взимат просветата си от Европа, а в Европа най-образованите философи са от Бохемия и Моравия и всички те са славяни, наши братя, чисти българи. От тях крадат гърците просветата и ги обвиняват. Нека си спомнят, че в Париж се намират чисти българи — прочути лекари. Нека си спомнят, че първият учител на Гърция, учителят на учителите, е чист българин. Нека си спомнят, че днес в Цариград има много чисти българчета, малки мъдреци, които с указа на н.в. султана Абдул Азис са добра надежда за народа ни и голям страх за гърците. Най-после, ако ние сме варвари, от какво сме варвари? От злините и щетите, които ни направиха и които ни правят. Защото имахме ние патриаршия и няма 100 години откакто ни я ограбиха. И ни я ограби фанариотът патриарх Самуил, който е почитан от гърците, а от нас проклет:.. И ти, милостиви Боже, Отче наш, докога ще ни мъчиш под властта на тези, които се гаврят с Тебе, под властта на тези, които тъпчат Твоя закон?“

Накрай той зове срещу фанариотите ненавистта на българския народ и гнева божий: „Народът ги мрази и те със сила искат да се задържат между народа. За тази неправда казва пророк Авакум: «Докога ще викам, Господи, и не ще ме чуеш? Пред мене стана съденето и съдията взе подкуп и така законът бе погазен.» За тази

неправда сам Бог говори чрез устата на пророк Йеремия: «Горко вам, пастири, които унищожавате и изгазвате овцете ми. Ето, аз ще ви накажа според делата ви.»

Елате сега, братя, да благодарим на вечния Бог, че с благосклонно око гледа мъките и страданията ни и силно се гневи за порочността на лошите пастири и им казва със справедливата си уста: «Жив съм и ще ви накажа за несправедливостите ви.» И ще ги накаже, не може да стане иначе, защото в устата на Бога няма лъжа. И ще ги накаже, защото чашата е преляла вече, неправдите стигнаха до края и търпението на народа стигна до края. Глас народен — гняв Божи.“

Кои са тези славяни, чисти българи от Бохемия и Моравия, които той смята за най-образованите философи в Европа? Кой е този чист българин, за когото казва, че е „първият учител на Гърция, учител на учителите“? Всичко това остава загадъчно. Достатъчно е да си спомним за Раковски, за да видим как един разпален родолюбец може да търси слава за своя народ. По-разбираеми са думите му за прочути лекари „чисти българи“ в Париж.

Генадий е роден, както казах, около 1800 година и е бил, значи, възрастен, когато избухна гръцката революция. Тогава в гръцкия комитет в Париж, който се е състоял от петима членове, имало е двама българи, и двамата доктори на медицината: д-р Пиколо и д-р Александър Богориди, брат на княз Стефан Богориди. Не за тях ли е думата? Много по-ясни са думите за българчета в Цариград, мъдреци, които по ираде на султана били добра надежда за българския народ. Това се отнася явно до българските студенти в медицинската школа в Цариград. ↑

[2] „Българската православна църква от Освобождението до настояще време“, София, 1939 г. ↑

[3] Теодосий е роден в 1846 година в неврокопското село Търлис, чието име е така скръбно замесено а гръцко-българските кървави конфликти. Той се е казвал Гологанов, име познато, тъй като неговият брат е събирал — и както се оказа по-късно, сам съчинявал — старинните уж песни, които Веркович издаде под наслов „Веда Словена.“ Теодосий се учи в Серската гимназия и е знаел отлично гръцки език — класическия, византийския и новия. Освен ред богослужебни книги, той е дал и преводи на елински класици, на прочути гръцки богослови и на някои големи западноевропейски

писатели. От него е и преводът на известното съчинение на гръцкия историк Каролиди „История на XIX век“. Теодосий беше член на Българската академия на науките. ↑

УЧЕНИК В ОХРИД

Това лято беше много важно за мен. Бях свършил втори клас и трябваше другаде да продължа образованието си. Къде? Това оставаше да се определи. Брат ми Владимир тъкмо тогава бе свършил Солунската гимназия и очакваше да получи назначение от Екзархията за учител. Баща ми казваше: „Ако брат ти бъде пратен в някой град, дето има трети клас, ще отидеш с него. Инак ще постъпиш в пансиона в Битоля.“ Георги Трайчев, дългогодишен учител в Македония, разказва в своите спомени в какво напрежение са били той и колегите му, когато през лятото са чакали от Екзархията новите назначения и премествания. Аз помня много добре това. Пощата в Ресен пристигаше един път в седмицата, в неделя. Друг път писмата се разнасяха от един разсилен, мелез от арапин, с лице, надупчено от сипаница. Но през лятото учителите и тия, които чакаха да станат учители, отиваха сами да си търсят писмата. Рано в неделя, наместо да стидат в черква, те обикаляха около пощата. Понякога куриерът закъсняваше и те стояха да чакат без обед. Тази мъчителна неизвестност се повтаряше всяка година. Тоя път тя и мене измъчваше. Най-после дойде назначението на брат ми. Екзархията го пращаше в Охрид, където имаше четвъртокласно училище. Аз се радвах, че ще отида с него, и радостта ми беше толкова голяма, че в същия ден получи назначение за в Охрид моят любим учител Трайчо Доревски.

Не помня точно кой ден беше през август, когато ние тръгнахме за Охрид. Някои приятели на брат ми и на Трайчо Доревски ни придружаваха. Всички на коне, бяхме цяла кавалкада. Минахме през Петрино. Беше чудесен ден и по целия път се пяха песни. От баща ми бях чувал, че близо до Петрино се намирало някога селото Изток, отдето водел потеклото си Юстиниян, „първият славянски цар“ — добавяше той. Че ще минем покрай такова историческо място, това вълнуваше въображението ми. Като прехвърлихме планината и се доближихме до Охрид, спряхме до едно място, което се казва Косель^[1]. Почувствува се веднага силна миризма на сяр. Слезнахме

от конете и отидохме до една голяма дупка, от която излизаше във вид на силен издих тая миризма. Трайчо Доревски ми обясни, че това е един угаснал вулкан. В Охрид ме очакваше едно голямо разочарование. Едва-що бяхме пристигнали, получи се от Екзархията писмо за Трайчо Доревски, в което тя му съобщаваше, че е преместен в Серес. Учителите в Охрид се разтичаха, накараха общината да телеграфира до Екзархията, молейки я да го остави в Охрид, но отговорът бе категоричен: да замине незабавно за Серес. Телеграмите от Екзархията и до нея тогава се пишеха на турски, тъй като по телеграфа не си служеха с латинска азбука. Запечатани ми са в паметта две от турските думи на отговора „Серийен сирузе“, т.е. веднага за Серес. Трайчо Доревски замина на другия ден.

Не се мина много време, и пристигна новият митрополит Григорий. Посрещането му беше блестящо. Много народ излезе да го чака при входа на града. Ние учениците му пяхме „Бога вишнаго да славим“, но вече нямаше екзалтацията от предишните посрещания: един владика идеше на мястото на друг. Владиката, сподирян от голямо шествие, се изкачи по стръмния път, който води за църквата „Св. Климент“, и там се служи молебен. Напливът в църквата беше голям, но аз успях да се вмъкна в нея. Държа ли Григорий тогава някаква реч? Сигурно е държал, но това не ми е останало в паметта. Жива е прел мене обаче една сцена. Григорий седеше на своя престол и църковното пение бе за минута спряло, отведнъж се чу един глас: „Знаеш ли на кой стол си седнал?“ Един старец, дребен по ръст, сух, с брада, която като че ли беше щръкнала, му говореше, отправил своя остър поглед към него. По-нататък какво му каза, не помня. Беше кратко и натъртено. Свършваше с думите: „Здраво държи я патерйцата светаго Климента!“ Питам после брата си Владимира: „Кой бе тоя стар човек, който говори на владиката?“ — „Пърличев.“ „Ами защо така остро?“ — „Той всякога е остър.“

Аз бях слушал много за Григор Пърличев от баща си. Знаех, че тази песен за унищожението на Охридската патриаршия и за заточението на патриарх Арсений^[2], която пеехме в Ресен с такава жал, е от него. Знаех, че той е жив и живее в Охрид, и се надявах там да го видя. Разочарованието ми беше обаче много голямо, че не го видях такъв, какъвто го очаквах. Как си представлявах един поет? Не мога да кажа. Но мислех, че неговият външен изглед ще диша

вдъхновеност и възвишение. А ето, че Григор Пърличев ми се яви в образа на човек начумерен, който говореше като че ли се кара, без да се разбере защо. Разочарован бях и от вида на Григорий. Нисък, черен, той нямаше нищо от внушителността на своя предшественик. След дългото си подвижничество в Македония Пърличев, като видя България свободна, бе решил — вследствие на някои лични свади и огорчения — да напусне Охрид и замине за княжеството. Той бил най-напред учител в Габровската гимназия, след това постъпил на служба в Народната библиотека в София. Не един от българските писатели и поети са му били после приемници тук: Пенчо Славейков, П. Ю. Тодоров, Елин Пелин и др. Но те бяха назначени тук, за да имат свободно време да пишат. На Пърличева било възложено да прави каталога. „Преди да свърша мудната си работа, очите ме заболяха от постоянно пишене“ — разказва той. Това било през времето на Каравеловия кабинет. Министърът на народната просвета, Гюзелев, виждал, че тази изтощителна служба в Народната библиотека не е за един човек с миналото и името на Пърличева, и го изпратил учител в Битоля, отдето после Екзархията го иремести в Солунската гимназия. Там той написа своята автобиография.

Пърличев бе честолубив, мнителен, крайно докачлив и сприхав. Където и да е бил, оставил е спомени от голямото си своеобразие. Разни анекдоти се разправят за свадите му в Народната библиотека. В Солун също е дигал бури.

На една вечеря, дето били събрани учителите от гимназията, директорът, Кандиларов, станал да пие наздравица за него. Той отдал почет на народното му труженичество, възвеличил го като поет и казал: „Трябва да се смятаме особено щастливи, господа, че имаме в средата си такъв един прочут човек, такава една рядка единица.“ При тая последна дума Пърличев скочил като ужилен: „Както единица бре! Ако аз съм единица, ти си нула.“

От автобиографията му знаем каква болезнена чувствителност той е имал още на младини. При толкова други изпитания изпращането му в Дебър, окован във вериги, посред зима, престоят му в затвора при нечовешки условия бе оставил у него едно потресение. Шестнадесет години по-късно той свършваше биографията си с призиванieto на тоя страшен спомен: „Но и днес още проста среща с който и да е жандарма или просто напомняване звуковете на една

арнаутска песен, която често звучеше в къшлжтж, и ми причиняват тръпки, отвращение, ужас.“

Когато аз пристигнах в Охрид, Пърличев прекарваше старините си като пенсионер, саможив, но заобиколен с всеобща почит. От големите ратници на българското пробуждане в Македония Димитър Миладинов умря с братя си в 1862 година в една цариградска тъмница; Райко Жинзифов — в 1877 година — в Москва, в навечерието на Освободителната война; Джинот — 1883 година — след връщането си от заточение в Диарбекир. Пърличев оставаше като живо възплавление на една епоха, драга за охридчани, защото в нея техният град се бе най-много прославил. Всичко, което знаем от неговата биография, венчаването му в Атина като поет и гордото му извяване на българската му народност, когато гърците го изкушавали с големи обещания, за да го направят грък; свещеният му гняв против фанариотите, когато се научил, че Братя Миладинови били отровени от гърците, и решението му да се върне в Охрид и да отмъщава за тях; заточението му в Дебър и думите на майка му: „Ако ми се уплашиш, харам да ти е млекото ми!“ пламенните му речи, с които бе канил за бунт против гърцизма — всичко това охридчани знаеха, по-старите като съвременници, по-младите като предание.^[3] Но това, което правеше най-много популярно и любимо името на Пърличева^[4], бяха песните му. Борбата, за която те бяха писани, бе минала, но те още се пееха. Ролята на песните в повдигането на народния дух е общоизвестна. Марсилезата и песните на Беранже във Франция, песните на Къорнер в Германия са исторически примери за това. Не бяха ли песните на Добри Чинтулов „Стани, стани, юнак балкански“ и пр., които разпалваха огъня в българските умове през време на революционното движение? Пърличевите песни са се пеели не само в Охрид, но и в цяла Македония. Една от тях „Бегайте, гърци, не ви сакаме“^[5] е била нещо като национален марш. Тя няма никакви художествени качества, но за да пали умовете, една песен няма нужда да има художественост. И Марсилезата не е художествена.

Пърличев рядко се мяркаше по града. Старостта, пък и самият му характер го отклоняваха от общуване с хората. Аз го срещах в дома на един мой другар, Христо Узунов. Бащата на този ми другар, Димитър Узунов, бе сподвижник на Пърличева в народните борби и негов близък роднина. Пърличев водеше сестра му. Димитър Узунов,

учител в Куманово, бе починал в 1887 година внезапно и при обстоятелства, които блха дали да се мисли, че е бил отровен. Жена му бе останала млада вдовица с три дребни деца. Голяма красавица, не един бе искал да се жени за нея. Но тя бе решила да се посвети на своята челяд. Беше дъщеря на Георги Чакъров, големия водител на българщината в Струга.^[6]

Когато в 1868 година в Охрид се образува първата българска община, Чакъров беше един от нейните членове като представител на Струга и със своята смелост — един двигателен дух в нея. За него казвам в „Македония и Българското възраждане“ Той бе човек образован, със смел дух и властна природа. На едно по-широко поле той можеше да остави, при своите блестящи дарби, бележито име. Но само еднъж той излезе на голямата сцена: в 1877 година, когато биде избран, заедно с Димитър Робев от Битоля в мимолетната турска камара в Цариград. Понякога, през зимата, моят другар Христо и аз виждахме Григор Пърличев и Георги Чакъров седнали край оджака от едната страна и от другата. Те приказваха за миналото и ние долавяхме някои думи, отзвук от старите борби. Те видимо се тачеха, но случваха се понякога и препирни между тях: „Така беше!“ „Не беше така!“ Пърличев почина малко след това, в 1893 година. Скоро след туй последва го и Чакъров. Пърличев остави две дъщери и един син, Кирил, който още като ученик в Солунската гимназия влезе във Вътрешната организация и стана един от нейните водители. Чакъров имаше също две дъщери и един син. Син му, Александър, бе участник в Илинденското въстание; по-голямата му дъщеря, Славка, стана една от героините на революционното движение. Осъдена на смърт и после помилвана в Скопие, дето беше учителка, тя лежа две години в турския затвор. Омъжена бе за Никола Пушкаров, тогава също учител в Скопие и сетне познат в България като учен естественик. Напоследък неговото име беше чествувано с тържественост.

Охридското четирикласно училище, което се помещаваше в едно здание до църквата „Св. Климент“, беше много добре уредено. Имахме петима учители: Лев Огненов, Коста Лимончев, охридчани и двамата, Александър Чакъров, за когото споменах по-горе, Хаджимишев от Щип и брат ми Владимир. Всички бяха свършили Солунската гимназия освен Лев Огненов, който бе учил в Роберт колеж. Лев Огненов беше осиновен син на Петър Огнен, един от големите дейци

на Българското възраждане в Охрид. Той преподаваше български език, владееше го отлично, защото в Роберт колеж бе имал като учител Стефан Панаретов, строг стилист и автор на една граматика.^[7] Но не толкова със своите уроци ми правеше впечатление Лев Огненов, колкото със своята личност. Възхищавах се от него. Той притежаваше нещо, което го отличаваше от другите учители, нещо по-благородно, което му идеше, после разбрах това, от възпитанието му, добито в една по-цивилизована среда. В Роберт колеж, както и във всички американски колежи, учат учениците да говорят пред публика. Това е тъй нареченото „oratorical contest“. Лев Огненов беше много красноречив, без патос и гръмогласие, но с грижлива литературна форма. Уроците му бяха образцови. Нека добавя, че се обличаше много елегантно. Той носеше дреха, която приличаше на къс жакет и която наричаха, не знам защо, бонжур.^[8]

Двата горни класа на охридската прагимназия бяха слабо посещавани. В третия клас аз бях единствен ученик заедно със седем-осем момичета. Те ме канеха дома си, когато имаше да им помагам за решаване на задачи, и майките им ме гощаваха с баници и сладки. Между съученичките ми беше и една от дъщерите на Пърличева, Деспина. Тя не беше хубава — черничка като маслина, мъничка, — но имаше нежно лице и чудно хубави очи. Едно умно и деликатно същество с голямо очарование. От всичките тя най-вече ме привличаше. Зная, че и тя имаше хубави чувства към мен. Но никога не ми каза да отида у тях. Тя сякаш имаше някакъв страх от баща си.

Един път Пърличев влезе неочаквано в нашия клас, когато брат ми преподаваше френски език. Стоя няколко минути. Хвърли бегъл поглед върху ученическите чинове, гледа дълго и изпитателно брат ми и си излезе, без да продума. Брат ми разправяше след това: „Докато стоеше в клас, бяха ми замръзнали краката.“ Той познаваше характера на Пърличева и всеки миг очаквал някаква строга бележка от него. Защо бе това внезапно появяване на Пърличева в класа ни? Брат ми Владимир беше красавец, тънък, висок, рус, със сини очи и още ненавършил деветнадесет години. Едва бяхме стояли четири-пет месеца в Охрид, и момите му пееха вече една песен.

Охрид е построен на един хълм. Наблизо под нас бе къщата, в която живееше по-голямата дъщеря на Пърличев, Лойза^[9], омъжена за аптекар. Тя излизаше често на прозореца и стоеше там дълго.

Клюкарският дух бе не по-малко разпространен в Охрид, отколкото другаде. Така тръгнала от съседите една мълга по града, че Лойза била влюбена в брат ми. Дочул това, Пърличев се разтревожил и казал: „Сакам да го видам ресенецот!“

В Охрид имаше много гръцки кръстни имена. Казах, че по-малката дъщеря на Пърличев, която се учеше с мен, се казваше Деспина. В класа си имах две съученички с имена от елинската митология Афродита Филипчева и Клио Самарджиева^[10]. Един от моите учители в Битоля бе охридчанинът Ахил Минджов. Гръцките имена се чуваха и в народните песни. В една от тях, която чувах често да се пее, тъй като мелодията ѝ бе хубава, майката, която иска да отвърне дъщеря си от любовта ѝ към един турчин, Осман бег, ѝ казва да не посрами своя род:

*Немой, керко, не къйдисвай,
керко ле мила,
на татка ти Андроника,
керко Хрисавгие...*

Тия гръцки имена показват — покрай толкова други факти — колко силно е било влиянието на елинизма в Охрид.^[11] То се е упражнявало през векове чрез църквата, откакто Охридската патриаршия, българска по име, бе вече погърчена, и чрез училищата. В Охрид гръцкият език е бил толкова разпространен между голямата буржоазия, че митрополит Генадий, когато канил на едно събрание първенците да се свестят, че са българи, им говорил на гръцки. В гръцко училище се бяха учили Миладинови, Пърличев и толкова възрожденци от Охрид. Между старите хора имаше още през времето, когато се учех в Охрид, големи елинисти: Янаки Стрезов и Андроник Йосифчев.^[12] Но най-големият представител на учеността в града беше д-р Константин Робев. Той се учил в Янина заедно с Димитър Миладинов; записан бил през учебната 1837–1838 година в Атинския университет, свършил медицина във Виена и почти от половин век упражняваше лекарската си професия ту в Охрид, ту в Битоля. Д-р Робев, роден в 1818 година, бе вече стар човек. И той като Пърличев

рядко се вестяваше по улиците. Виждал съм го да излиза от къщата на Робев, къща триетажна, каквато не бях виждал дотогава и която се издигаше над всичко наоколо, като че ли с някакво господство. Сам той ми правеше впечатление с една отличителност, която го делеше от другите и която по-късно, мислейки за нея, разбрах, че беше аристократизъм. Вървеше с бавни стъпки, малко наведена глава, погълнат от своите мисли. Името му бе голямо в града. Но в тази устна летопис на народните борби, която се предаваше от старите на младите, това име не се споменаваше. Той е признавал своята народност. Руският учен Григорович, който посети Македония в 1844–1845 година и е гостувал у него една седмица, го нарича чист българин с европейско образование. Според някои свидетелства от съвременници той съчувствувал на българското движение, но без да взема видимо участие в него. Ако е помагал някога, то е било тайно. Някои даже го мислеха за гъркоманин. Така го наричаше баща ми. Неучастието на д-р Константин Робев поставя един психологически проблем: как да се обясни, че виждайки своя народ да се пробужда, той стои настрана от неговите борби?

Такъв е случаят и с д-р Пиколо. Но д-р Пиколо живееше в Париж, където от българските борби можеше да се дочуват само далечни отзвуци, а той се намирал в Охрид, когато братя Миладинови издъхваха в тъмницата в Цариград и Пърличева изпращаха окован в Дебър. Някои казват: кабинетен човек. Но и през стените на един кабинет може да влезе народният дух. Истината е, че в него е липсвал борческият дух, куражът. Имал голяма библиотека и много се занимавал с археология и филология. В епитафията на надгробната му плоча (той почина в 1900 година) се казвало, че голямата му наслада и утеха в живота била да чете Омир, Хораций и Шилер. Това най-добре го рисува. Интересно е да се изтъкне, че докато той се е предавал на такъв съзерцателен живот, другите Робев, негови братовчеди в Битоля, бяха начело на българската борба.^[13]

А. П. Шопов, секретар на Екзархията, който в 1891 година пропътува Македония, разправя за една среща с Георги Чакъров. Като ставало дума за славното минало на Охрид, той му казал: „Дай език на който искаш камък, и той подробно ще ти разкаже.“

Нямаше нужда камъните да имат език. Една устна традиция предава в Охрид миналото от поколение на поколение.

И Търново е град, дето живеят историческите спомени. Останки от дворци говорят за български царе; един патриарх излезе оттук, изгнан от турците, сподирен от едно отчаяно паство, плачущо подире му, и неговото име се споменава. Но всичко това е далечно и стои само в ума. В Охрид историческото минало живее в сърцата. Свети Климент е тук като едно присъстващо лице, ежедневен покровител. Жените се кълнат в неговото име така, както се кълнат в челядта си: „Жими свети Климент“ — се чуваше постоянно от устата им. При всяка беда молитвите се отправяха към тоя светец от всички охридски домове. Когато Пърличея пращаха в Дебър, майка му казала: „Не бой се! Пред св. Климент горят безбройни лампади.“

Запазен ли бе и споменът за Самуила? Не чух да се говори за него. Стените обаче, с които Охрид е ограден, се наричат „Самуилова крепост“. След св. Климент историческото лице, за което най-често се говореше, беше последният охридски патриарх Арсений. Българската църква, за възкресението на която Охрид толкова се беше борил, бе възстановена. Но жалът за унищожението на Охридската патриаршия, тъй трогателно изразен в песента, на Пърличева, продължаваше да вълнува душите. Напомняше се, че проклятието на поета към изменниците било послушано от Бога.

От най-новото време чуваше се името на Джеладин бей или Джелаладин бей. В първите десетилетия на миналия век се бяха издигнали в западната част на Европейска Турция двама големи феодали: Али паша в Янина и Мустафа паша Бушатлията в Шкодра. Джеладин бей бил, според преданията, сестрин син на първия и някакъв внук на втория. Той владеел в Охрид като васал на Али паша. След смъртта на янинския тиранин той останал свързан със съдбата на шкодралията. Когато последният бил в борба със султана, изпратил го в Египет при Мехмед Али паша, албанец също, който тогава е готвел своето нахлуване в Сирия. Там той изчезнал, убит според някои вярвания, за да му се отнемат скъпоценностите и парите, които носел със себе си като подарък или подкуп на прочутия египетски паша. Това било горе-долу към 1831 година. Джеладин бей бил много строг. И турците треперели от него. Върху християните той не вършел големи насилия, даже ги покровителствувал. Говореше се, че по време на гръцката революция той възпрял турците да разрушат града. Но те страдали ужасно от ангариите, на които той ги подлагал. Никола поп

Стефанов в летописните си бележки, през които често минава стон, както в житието на Софроний Врачански, разказва за жестокия робски труд, който се искал от тях, когато се строели неговите сараи.^[14] „Страшни плакои и пискания беха на тия дни, та сите^[15] и не могат да се изпишат!“ — провиква се той. Когато аз бях в Охрид бяха минали шестдесет години от изчезването на Джеладин бей и нямаше да се говори така често за него, ако една негова жена — християнка, Ташула — не беше жива. Със своята трогателна история тя будеше спомените от миналото.

Ташула била родом от селото Камбуриана, близо до Трикала. При потушаването на гръцкото въстание тя била отвлечена като робиня заедно с толкова други нещастни гъркини^[16] и попаднала в харема на Мустафа паша Шкодренски, който я пратил подарък на своя роднина Джеладин бей в Охрид. Ташула била тогава на 12–13 години и пораснала в харема на Джеладин бей, в който царувала старата ханъма, братова дъщеря на Али паша Янински. Тя била бездетна. Джеладин бей, който забелязал хубостта на младата християнка, я взел за жена, за да има дете от нея. Той я оставил в нейната вяра, както направил и Али паша с възпятата в народните песни Василики. Владиката Калиник ѝ изпращал причастие със сухо грозде, върху което турял няколко капки от виното на свещения съсъд. Прислужвали я християнки от Охрид. Една от тях, Фанче Кенкарова, живееше още в мое време. За разкоша, който Джеладин бей дал на своята жена християнка, се разказваше много. От продажбата на своите елмази, златни украшения, скъпи дрехи тя живееше сетне, когато съдбата я остави сама. Охрид я много тачеше, задето, неволна съпруга на един мохамеданин, бе запазила вярата си. Аз съм я виждал в църквата „Св. Климент“. Тя беше една старуха, дребна, облечена в черно, когато влизаше, всички ѝ правеха място. Починала една година след като напуснах Охрид. Погребението ѝ станало при голямо стечение на народ. Владиката Григорий държал надгробна реч и я посочил като пример на твърдост във вярата и на благочестие.

Едно от имената, което се споменаваше в Охрид, бе това на Кузман Капидан. За него бях чувал и в Ресен. Пееше се една песен, която почваше с думите: „Ей гиди Кузман Капидан!“ В нея се славеше неговото юначество. За произхода на Кузман Капидан не се знае нешо точно. Според някои разкази той бил родом от село Старово, близо до

Поградец. Както се разправя и за други български хайдути, той грабнал една мома и хванал гората, за да избегне преследвания. Името му на юнак се носело далече. Тая му репутация станала причина Джеладин бей да го вземе на своя служба. В Дебърца арнаутите правели грозни опустошения и животът на българите ставал невъзможен. Селяните пратили писмо до Джеладин бей с молба да опрости Кузман Капидан, да го повика при себе си, да го назначи кърсердар и да му даде сила да разчисти страната от разбойниците. Според песента, която се пее, той поставил едно условие: да му се даде пълна власт.^[17] Уж казал на Джеладин бей: „Ти ще бъдеш цар тука, а аз в гората.“ Между най-прочутите и страшни разбойници били албанците Осман Мура и Дервиш Муча. Кузман Капидан обещал да се справи с тях. Действително не се минало много време и той пратил на Джеладин бей отсечените им глави, вързани перчем за перчем. В подвизите на Кузман Капидан са участвували само българи, които той избирал като вярна дружина.

В своя турско-френски речник Сами бей казва: „Кърсердар — началник на нередовна жандармерия“. За други кърсердари в Македония не съм чувал. В Гърция обаче ги е имало тъй наречените „арматоли“, които сетне играха такава голяма роля в гръцката революция. „Αρματολός“ е заглавието, което Пърличев даде на венчаната в Атина негова поема, за която подтик са му дали разказите за Кузман Капидан, чувани от майка му. Че в Охрид е имало арматоли, както в Епир и Тесалия, това не е случайност. Имаше прилика между условията в Охрид и тия в споменатите страни. Съседството с неукротените албанци ги излагаше на същите опасности. Феодалите, които господаруваха над тия земи и имаха нужда от труда на подчинените християни, трябваше да ги защищават от разбойнически нападения. А тая защита не можеше да се извърши освен от християни.

Охрид се различава от другите градове на Македония и по своето географско положение, от което също произлизат последствия. Той принадлежи към басейна на Адриатическото море и е претърпял влиянието на неговия климат. Охрид и Ресен са по въздушна линия много близо. Делят ги две планини: Галичица и Петрино. Но колко двата града са различни по нрав. В моя роден град хората са доста сурови. В Охрид има голяма мекота. И тук, и там има, разбира се,

съперничества, вражди. Но в Охрид те не са така люти, както в Ресен. Може би се лъжа, като отдавам такова значение на климата, Може да ми се възрази, че албанците и черногорците са по-близо до Адриатическо море, отколкото Охрид. Трябва, значи, да не се дава такова значение на мястото, което той заема географски. Но все пак, който е живял в Охрид, знае неговия въздух, слънцето, което го грее, топлите нощи, е естествено наклонен да мисли, че в тоя град, дето снегът рядко пада и бързо се топи, хората не могат да имат толкова суровост, както другаде.

Ще забележа и друго, което ми напомнюва, че Охрид е близо до Адриатическо море.

В Охрид се веселях, както после съм виждал да се веселят в Италия. Веселбите ставаха не само по къщите, но и по езерото. Върху големите лодки, които тук се наричат чунове, поставяха един чардак с пармакълци наоколо, там нареждаха килими и възглавници и жените и мъжете сядаха заедно. Пред тях се слагаха мезета и шишета с ракия и, по лунна нощ, лодката навлизаше в езерото. Още като тръгваше от брега, се чуваха смехове и песни. Понякога компанията взимаше и чалгаджии.^[18] Гребците пускаха веслата и лодката плуваше по езерото незабелязано, носена от тихото шаване на водата.

Аз все търся причините за особената атмосфера, която владее в Охрид, и се питам дали това не се дължи на дългата традиция на градския живот. Като говоря за Охрид, мисля за тая част от града, която е построена на хълма и е заградена със стена, това, което се нарича „варош“^[19]. Тук не са идвали селяни, защото селянинът няма къде да си държи воловете и колата. Има влияние, несъмнено, и от гръцката култура. Тя се забелязва в голямата етикеция, която владее в отношенията между хората. В други места на Македония тая етикеция е заета от турците. Тук силно се чувства елинската окраска.

Разбира се, аз не мога да предам днес с пълна точност впечатленията, добити от едно дванадесетгодишно момче преди повече от половин век. Върху тях са се напластили нови, получени при други посещения в Охрид. Но същността остава неизменна. А това е мекият характер на хората в Охрид, една особена учтивост в техните взаимни обръщения, един начин на живеене, който не прилича на европейския, но не и на ориенталския, една култура, която изненадва човека, когато пристигне в Охрид, и го очарова. Жените в Охрид поразяват в това

отношение. Те се отличават от жените другаде, напр. от тия в Ресен, Прилеп и пр. не само по хубост, по вкус в облеклото, с изискано държане, но и по говора им, в който има някаква мелодичност.

Друго едно обстоятелство ми направи впечатление в Охрид. Докато другаде при веселби жените бяха отделно от мъжете, тук те се веселяха наедно, пееха наедно и понякога наедно вдигаха чашката. Непринудеността на жените в Охрид се дължи вероятно на това, че във вароша нямаше турци. Там ходеха по улиците като в някой свободен град.

Колкото свободни се чувствуваха охридчани във вароша поради отсъствието на турци, толкова силно притеснени бяха те във от него. Турското население бе многобройно; при осем хиляди българи имаше пет хиляди турци. Към тях се прибавяха и петстотин албанци.^[20] Турците в Охрид не са потурчени българи, каквито са повечето в Ресен. Те са дошли заедно със завоевателите. Някои от тях носеха още името спахии. Една народна песен свидетелствува за настаняването им тук:

*Телял личит по чаршия
да се зберат спаифчина,
славфчина, заимчина^[21],
да ми одат силна войска...*

Турците в Ресен бяха обеднели и се намираха икономически зависими от българите. В Охрид много от тях бяха запазили своето богатство, То им даваше възможност да поддържат и могъществото си. Правителствената власт им беше подчинена. Никакво оплакване против тях не можеше да намери отзвук при нея.^[22]

Особено лоши бяха арнаутите. По мое време в Охрид един злодей, на име Карабаджак, упражняваще терор под очите на властта. Описваха го исполин по ръст и със страшна глава. Разказваше се също, че със своите бързи крака можел да се пренася от планина на планина, като че лети. Никаква потеря не можела да го достигне. Пък и никаква потеря не отиваще подире му. Докато четата му върлуваше отвън, той идеше свободно да се разхожда по чаршията и всяваше в нея страх.

Взимаше един вид данък от търговците. Като минеше пред някой дюкян, хвърляше кесията си и казваше със своя заплашителен глас: „Десет лири!“ или „Двайсет лири!“ Никой не смееше да му противостои, защото заплашванията на Карабаджак не бяха напразни. Дълго време властта го търпеше, защото видни турци, които делеха с него, го покровителствуваха. Скандалът стана много голям, стигна до консулите в Битоля и най-после Карабаджак биде изпратен на заточение в Анадола. За неговата последна участ зная един любопитен епизод. Чувал съм го от македонския войвода Петре Чаулев, охридчанин.

През Балканската война в суматоката, която настъпила в Анадола, Карабаджак успял да избяга от местозаточението си и подир мира минал в България. Еднъж той се явил при Петре Чаулев и го помолил да му намери някаква работа. „Сакам да ме туриш на леб^[23]“ — казал му той. „Известен ми бе от Охрид — разказваше Чаулев. — Помнех как градът трепереше от него. Но какво да го правя? Самата тая случка много ме забавляваше. Пратих го поляк^[24] в Дедеагач.“

Заедно с брат ми и мен в същата къща живееше и един учител, Хаджимишев. При нас идваха и някои други от учителите. Аз слушах техните разговори. Ставаше честа дума за владиката Григорий и някои недоволства в града от него. Григорий имаше авторитарен характер. Той не признаваше ни община, ни общинари. Всичко трябваше да му бъде подчинено. И у Синесий имаше властничество, но той бе расъл под турско, имаше търпение, такт и умееше да се налага, без много да личи това. Той държеше и сметка кой какво представлява с името си, с миналото си. Григорий не държеше сметка ни за име, ни за минало. По народните работи искаше всичко сам да решава.

Имаше в Охрид един бивш архиерейски наместник, поп Христо Маленков, от квартала Месокастро, един от най-видните борци по Черковния въпрос, всеобщо почитан. Той беше — познавах го добре като близък приятел на баща ми — човек с важна осанка, с голямо достойнство в държанието си и горд със своите заслуги. Григорий искаше да се отнася спрямо него като с обикновен поп. Огорчението на тоя заслужил човек бе известно на града и будеше негодувание.^[25] Инак Григорий имаше големи качества. В различие с много други владици, той не бе сребролюбен^[26], обичаше Македония с всичкото си пламенно родолюбие и правеше всевъзможни усилия, за да издигне на

по-голяма висота духовенството. Срещу невежествени или небрежни свещеници вдигал е понякога патерицата в самата църква. Държеше също за външния вид и приличие на свещеничеството. Много свещеници той наказваше, задето ги видял в нечисто расо или с кирлива калимјавка. Най-голямата жертва на неговото иго беше един енорийски свещеник в Охрид на име Ставре.

Обичай у този свещеник бе, като свърши вечернята, да тръгне по кръчмите. Охридчаните го виждаха как, връщайки се в къщи, се клатушка по улиците и понякога пада. Напразно Григорий го наказваше, заплашваше го, че ще го разпопи; свещеникът обещавахе, но човекът оставаше неизцерим. Григорий не го разпопи, защото бе добил най-сетне симпатия към него, но употреби едно друго средство: заповяда му всяка вечер, преди да си отиде у дома, да дойде да се представи и да му направи три метана. „Ако ги направиш, без да паднеш, ще видя, че не си пиан.“

Брат ми Владимир, който присъствувал понякога на церемонията на този изпит, я описваше много живописно: „Влизаше — разказваше брат ми — и цялото му същество изглеждаше напрегнато — във волята и в мускулите на тялото му. Той правеше метаните и се дигаше с героични усилия. При втория — пот течеше от лицето му. Третия — кога го успяваше, кога не. Понякога се стропоясваше с цялото си тяло и владиката взимаше патерицата, за да го накара да стане.“

Тоя недостоен свещеник, поклонник на Бакхуса, колкото и на Христа, беше, това трябва да отбележа, любим от паството си, защото беше добряк и с весело сърце — качества, ценни за охридчани.

В охридската прогимназия преподаването беше сериозно, учителите бяха взискателни, понеже гледаха на учителствуването си като на национална мисия, и аз с голямо усърдие си учех уроците. Научавах ги обаче бърже и чезнех да чета през свободното си време други книги. Брат ми не ме насърчаваше, защото бях слаб и не искаше да се уморявам. Дойде обаче едно изкушение, от което нищо не можеше да ме спре.

Един ученик от Солунската гимназия, после адвокат в Плевен, Атанас Савинов, бе донесъл „Клетниците“, прочутия роман на Виктор Юго, преведен от Д. Х. Иванов. Брат ми беше го взел да го чете и го държеше на масата в стаята ни. И аз взех да го чета, но когато той

отсъствуваше, крадешком. Случваше се нощно време, след като той заспиваше, да стана, да запаля лампата и да продължа четенето.

След Тургенева Виктор Юго бе първият голям писател, с когото се запознах. Тургенев ме въведе в областта на чувствата и мечтанията, Виктор Юго — в приказния свят на Париж и във виденията на революциите. И двамата оставиха във впечатлителното ми въображение незаличима следа.

Друга една книга пристигна в Охрид и се разнасяше тайнствено. Това бяха големи жълти листове, незащити заедно. После разбрах, че били страници от „Под игото“, който най-напред бе печатан в издавания от Министерството на просветата „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“. Тия листове, извехтели от четене, минаваха от ръка на ръка, като някоя светиня. „Записките“ на Захари Стоянов проникнаха по-късно в Македония. „Под игото“ бе първата българска книга, която запали революционния огън там. Аз любопитствувах страстно за нея, но тя не попадна в ръцете ми.

Животът с брат ми даде ми възможност да слушам разговорите на учителите и помогна несъмнено за моето умствено развитие. Но той ме отдели някак от другите деца. Освен с Христо Узунов, у дома на когото бях почти всеки ден, аз нямах никакви други приятели между учениците. Охридските деца, немного ревностни в училището, се забавляваха в игри. Една от игрите беше да бранят крепостта срещу нападение на децата от квартала Месокастро. Хвърляха се камъни с прашки и се надаваха страшни викове. Най-после нападателите биваха отблъснати и някои от победителите се връщаха с окървавени глави. Гледах със завист на този героизъм и с тъга, че не ми беше позволено и аз да се опитам в него, защото брат ми ме държеше настрана все поради това, че съм бил слаб.

В Охрид се учих само една година. Тя бе една от най-щастливите в моя живот. Може би защото къщата ни в Ресен беше влажна и зимите сурови, аз бях расъл като слабо дете. Тук охридският мек климат доста ме укрепил. Самото учение ми даваше голяма радост. Обичах много и учителите си. Но най-милият ми спомен от Охрид е приятелството ми с Христо Узунов или по-добре Дуле Узунов, както го наричаха в Охрид.

Не мога да приключа своите спомени за Охрид, без да призова неговата героична сянка.

Още като ученик в Солун влязъл в революционното движение, той стана една от най-светлите фигури в историята му. Не само времето, но и целият му род го подготвяваше за това поприще. Син на Димитър Узунов, внук на Георги Чакъров, родственик на Пърличев, той доби борческия дух по наследство. Когато на третия ден след раждането му роднините се събрали според обичая за благослов, Пърличев го благословил с тия думи: „На планина знаме да развяваш! Ти от робство Македония да освободиш!“ Дуле Узунов като ученик в Солун получил своето революционно кръщение от Даме Груев. От Солун той се завърнал, както толкова другари от неговото поколение, учили там, с диплома и с револвер. Учител в Охрид, той става и революционен водач. Животът му ще бъде сега между училището и затвора.

Първото му затваряне е в 1898 година. В Охрид беше почнала да прониква сръбската пропаганда и един охридски гражданин, Димитър Гърдан, се бе продал на нея. Жив пример на родоотстъпничество, петно за един град, прославен със своето родолюбие — а, както се вярвало, и турски шпионин, — Вътрешната организация решила да го накаже. Един млад учител, Методи Патчев, го застрелял на улицата посред бял ден. Той бе арестуван и заедно с него бяха арестувани Дуле Узунов, Кирил Пърличев и др. От затвора Дуле пишеше на майка си: „Моля те — в името на светите ми чувства към теб — да не скърбиш, нито да плачеш за мен. Най-доволен ще се чувствавам, ако ти с твоето поведение бъдеш пример за другите майки.“

В 1902 година, януари, той пак е арестуван и освободен през март 1903 година.

Тъкмо тогава бил убит в едно сражение войводата на охридската чета Тома Давидов.^[27] Дуле Узунов взел неговото място. На Смилевския конгрес, където се решава въстанието, той е избран за началник на всички бойни сили в охридския район и взел участие в боевете срещу турската войска. Подвизите във въстанието бяха много. Но турската сила най-сетне надви. Настъпи неизбежната трагедия: опустошени села, население избягало в горите, отчаяние у по-слабите духом, тук-таме ропот против тия, които повели народа. Мнозина от водителите заминаха за България. Между тези, които останаха, бе, заедно с Даме Груев, и Дуле. Неговата душа се терзаела от безмерното злощастие, в което бе попаднал народът. Мъчела го жестоко и мисълта,

че и той бе от средата на хората, които бяха хвърлили тоя народ в непосилна борба. И ето, че отива в село Куратица, събира селяните и им казва: „Братя, слънце искахме, а даже и искра не получихме. Пожелахме и ние като другите при свобода да живеем, а ето с кръв и огън се заля земята ни. И за всичко — знаете ли? — аз съм виновен. Затова вам се предавам — каквото щете, правете с мен. Предайте ме, убийте ме...“ Общ плач посрещнал тия му думи. Дуле бил изтощен, блед, очите му горели от скръб. Една бабичка промълвила през сълзи: „Гледайте Христос! Втори Христос!“ Никой не помислил да го укорява. Селяните казали; „Ех, Бог тъй наредил.“

До 1905 година Дуле продължил своята революционна дейност, насърчавайки духовете, възстановявайки, дето мине, разстроените редове на Организацията. През април тая година той бе заграден от турския аскер в село Цер, Крушевско. Четата се сражава до края на върховните си сили. Но турската войска била голяма и постоянно се увеличавала. Никакъв опит за пробиване не бе възможен. Тогава Дуле и четиринадесетте му другари решили да изпълнят клетвата си при революционното им посвещение: да не се предават живи. Командуващият турската част от своя страна гледал да ги убеди да се предадат, като им обещал, че ще бъдат помилвани. Направил някои опити. Изпратил най-напред свещеникът на селото да ги убеждава. След като свещеникът се върнал, без да успее, пратена била учителката. Тя стояла по-дълго. В това време Дуле написал писмо, което учителката взела и скрила в пазвата си. Турците не обискирваха жените; така тя могла да запази писмото. В него Дуле, преди да свърши със себе си, изпраща до другарите си от Организацията своя последен завет: „Уверен, че не ще бъдем избавени, за последен път пращам ви братски поздрав... Последният съвет до всички другари е: да бъдат искрени към делото всички ония, които му служат... Нашата идея ще бъде постигната. Ето защо ще умра спокоен и с чиста съвест пред законите на светата ни Организация. Досега умишлено с нищо не съм напакостил на Делото, ако ли сте забелязали в мене някои погрешки, то уверени бъдете, че туй е станало неволно. Прося извинение.

Моля нарочно поздравете любезната ми майка, която никогаж не съм я забравил от ума, защото тя ме направи такъв. Нека и тя ме извини, че с нищо не се е зарадвала от мене.“

В писмото има и няколко щифровани редове. „Срещу скалата, където сме сега — пишеше той в тях, — оставих во една дупка на зидът моето кесе со четири и пол наполеони и една лира и около четиридесет гроша. Те са охридски пари.“

Когато смъртта вече летяла над него, той имал достатъчно свобода на духа, за да мисли за малкото съкровище на Организацията, което носел със себе си, гледайки да го тури в безопасност. Докрай той не бе загубил и своя хумор. Писмото свършва с тоя послепис:

„Имам достатъчно време, за да ви направя някои възклицания, но излишни ги считам.

С' Богом свете и ти Савле Въртоверче!

Ета ви богат материал за Шангов и бюлетин.“

Италианските офицери от жандармерията в Македония, възпитани в почит към традицията на Мацини и Гарибалди, гледаха с голяма симпатия на македонските революционери. Един от тях, капитан Лоди, който бил в някой град близо до селото Цер, когато се научил, че е заградена четата на Узунова, тръгнал бързо за там с надеждата да я спаси по някакъв начин. Но когато пристигнал, било вече късно. Развълнуван и обзет от възхищение пред героите, лежащи в своите кърви, се провикнал „Какви борци!“ Доброволната смърт на четниците поразила и офицера, командуваш обсаждащите турски части. Той ги посочил за пример на своите войници и казал „Ето как се умира за отечество!“

[1] *Косель* на македонски диалект значи *сяра*. ↑

[2] Според едно разпространено в Охрид вярване, от рода на последния български патриарх Арсений бил известният историк Георги Баласчев. ↑

[3] Автобиографията на Пърличева е по съдържание, заедно с историята на Паисия, житието на Софроний Врачански и „Под игото“, една от най-вълнуващите книги в българската литература. И със своите художествени качества тя поставя автора си между големите български писатели. Езикът на Пърличева, без никаква украса, но с необикновено изразителна сила и тъй стегнат, че нито една дума не може да се

откърти от него, напомня езика на Ботева в поезията му. Смело може да се каже, че Пърличев по стегнатия си език е в прозата това, което е Ботев в стиха. Пърличев е още неоценен. Но не бе ли същият случай и със Захари Стоянов? Трябваше да се мине почти половин век, за да го открие критиката. Тя един ден ще открие и Пърличева. Той фигурира в историята на гръцката литература на чужди езици и на гръцки под името Ставридис, както е бил записан в Атинския университет. ↑

[4] Когато се учех в Охрид, жив бе още, обкръжен от всеобща почит, Яким Сапунджиев, съратник на Григор Пърличев в българското пробуждане по Църковния въпрос и най-близък негов другар по сърце. В своята „Автобиография“ поетът говори за него с горещо чувство. Една трогателна дружба и едномислие съществували между двамата съграждани още в Атина.

Няколко месеца след награждаването му, Пърличев отново изпаднал в бедност. Но бедността вече не го плашела толкова, колкото общата омраза против него от атиняните, която от ден на ден се увеличавала. „Тѣ ме обѣхъ много — пише Пърличев — и много повече от сына и брата, доклѣ се надѣвахъ, че въ сърцето си ще дамъ мѣсто на Гърцкыѣ идеи; на Елинскый духъ; но като видѣхъ, че азъ обѣчамъ народност-тж си повече от живота си, всичкы, като по условию, ме изоставихъ; никой мой приятель, ни съученикъ, ни съотечественникъ не ме поздравяваше. Единъ само Якимъ Сапунджиев ми остана вѣренъ. Съ него често се разговаряхме за отечеството.“ По-късно в Охрид виждаме двамата да вървят неотлъчно начело на народното движение. Така при въвеждането на българския език в училищата, на годишните изпити „изрѣкохъ се двѣ пламенны против Гърцкото духовенство слова — казва Пърличев, — едното от менъ, другото от Якыма Сапунджиевъ: самъ не смѣхъ да нося такъвъ товаръ: Якимъ, богатско чедо, имаше повече защитници.“ Словата били казани първо на майчин език: „Радость и страхъ бѣхъ изображены на лицата на многобройныѣ слушатели: Никой не се надѣваше да нападнемъ толко явно въ присѣствие даже на Владыковъ внукъ Антонаки.“ Но лукавият и упорит гръцки владика, за да сплаши българите, закарал се, че ще прати Сапунджиева вързан в Цариград, ако той не отиде в митрополията да търси опрощение. „Намѣрихъ Якыма — бележи Пърличев — въ дукияна му необыкновенно блѣденъ и думенъ. — «За что ты тѣй Якыме?» — «Ще

ме прати вързанъ.» Моментът бе съдбоносен. Примирението на един от водителите можеше да обезкуражи другите. Щяха да отидат напразно всичките дотогавашни усилия и жертви. А пробуждането бе вече много напреднало, целият окръг се намираше в кипеж и народната борба бе тъй близко до своя успех! Тогава Пърличев решително заявил на Якима: «Азъ не те пращамъ ако те повыкатъ на хукюматъ и поискатъ словото ты да подадешъ моето, а не твоето. Азъ не искамъ да гынешъ ты за мене, но азъ за тебе: Азъ съмъ свободенъ, а ты фамилистъ.»“ Тия думи, изречени от пламенна и готова за всичко личност, какъвто бе Пърличев, подействували: твърдостта била възстановена и положението — овладяно. Но и Яким Сапунджиев лично не забравил това. Когато другата година Мелетий, разярен, намерил, че е крайно време да нанесе големия удар на българската борба, като я обезглави и Григор Пърличев гниел през зимата в турската тъмница в Дебър Яким Сапунджиев отишъл там, успял да се промъкне в затвора при своя другар и му казал: „Дойдохъ да те спася или да гинж наедно съ тебе.“ ↑

[5] При пеенето на тази песен в България са били направени спонтанно две поправки: „Махнете се“ (гърци) вместо „бегайте“ и вместо „не ви сакаме“ — „не ви щем!“ Ето цялата песен:

*Докога, братя, мили българи,
докога гърците ще ни тѣпчат,
чрез своето фенерско духовенство,
милото наше отечество?
Хайде да ги пропѣдиме от нас,
от всички български градове;
да извикаем всички со голем глас:
бегайте, гърци, не ви сакаме!
Защото сте причина станали,
та преди стотина години
народната ни патриаршия
с измама ни я усвоихте!
Где са нашите стари списания?
Где са нашите стари писатели?
Всичко, всичко на прах е станало,*

*от гръцката фенерска злоба!
Те со своите лъжи, клевети,
измориха и много българи;
и сегашните ни свети отци,
пратиха ги во заточение.*

↑

[6] Синът на Димитър Узунов, Ангел Узунов, ми даде за баща си следната биографична бележка:

„Димитър Узунов е роден в 1842 година в гр. Охрид. Родителите му са били бедни. Д. Узунов е бил един от първите ученици в първото тайно българско вечерно училище в Охрид на братя Мустреви. Кюркчийският еенаф в Охрид, който е образувал фонд за поддържането на българските училища в града, виждайки неговите способности и понеже е бил беден, го изпратил в Цариград да следва курса по български език. В Цариград Д. Узунов се запознал и се сближил с мнозина от дейците по Черковния въпрос.

След завръщането си Д. Узунов последователно е учителствувал в Охрид, Струга, Битоля, Кукуш и др. Д. Узунов като учител в Охрид е въвел българския език в първоначалното училище; а Григор Пърличев го въведе от своя страна в класното.

Д. Узунов като учител а Охрид е бил един от активните членове в комисията, избрана от охридските граждани с предназначение да размишлява и да се грижи за всичко, което е трябвало да се предприеме от името на града против фанариотското иго.

През 1873 година, след смъртта на сръбския крал Михаил, мнозина интелигентни сърби дошли в Македония, за да водят агитация за въвеждането на сръбския език в училищата. Двама от тях дошли в Охрид са искали да бъдат назначени с незначителна заплата. Д. Узунов схванал техните скрити замисли и употребил всичките си сили, за да осуети назначаването им. Той заявил пред училищното настоятелство, че е готов да служи безплатно като учител през годината само и само да не се допуснат сръбските учители. Училищното настоятелство обмислило сериозно въпроса и сърбите не са били допуснати в училището.

През 1875–1876 година Д. Узунов бил учител в гр. Струга. Там Георги Чакъров, ценейки неговите способности и родолюбивите му чувства, въпреки бедността му се съгласил да му даде за съпруга своята първородна и хубава дъщеря Анастасия, тогава седемнадесетгодишна.

През 1879–1880 година Д. Узунов заминал за България, в София. Тук той е бил назначен за кратко време помощник-библиотекар в Народната библиотека. На следната година отново се завърнал а Македония като учител и училищен инспектор в Битоля, Охрид, Струга и Кукуш. В Битоля е бил учител заедно с Григор Пърличев.

През 1886–1887 година Д. Узунов бил назначен за директор на училището в гр. Куманово, където водил борба против сръбската пропаганда. На 9 октомврий 1887 година той починал внезапно там. Предполага се, че е бил отровен, защото през деня е бил на гости в едно сърбоманско семейство.“

От него е и следната бележка за Георги Чакъров:

„Георги Чакъров е роден в гр. Струга в 1829 година, а е починал през 1892 година, на 63-годишна възраст. В Струга е учил на гръцки при учителя Евгенидис, грък. Учил е и в Охрид и Тирана, също на гръцки. Дълги години е бил избран като представител на християнското население в Охридско и Стружко пред каймакамина и кадията в Охрид за разрешаване на съдебни спорове. (Иска да каже, че е бил член в административния съвет на каазата — С. Р.). Той се е ползвал с голямо уважение не само пред християнското население, но и пред турците.

Г. Чакъров е сподвижник на братя Миладинови и виден народен деец по черковния въпрос в Охридско и Стружко. През 1876 година е бил български депутат в отоманския парламент на Митхад паша в Цариград. Неговият род — синове и внуци — даде видни революционери; борци за свободата на Македония: Александър Чакъров, Славка Чакърова-Пушкарлова, Христо Узунов, Христо Матоа, Милан Матов и др.

Семейството на Георги Чакъров в Струга е познато не само като патриотично, но и като най-гостолубиво. Винаги там са гостували, когато са идвали в Струга, всички македонски общественици-революционери, владици, консули и др.

Георги Чакъров бил близък другар и приятел на Григор Пърличев.“ ↑

[7] По тая граматика бе учил и брат ми Владимир в Битоля. Тя бе разпространена в българските училища в Македония, може би защото бе печатана в Цариград и минала под турска цензура. Особеното в нея беше употреблението на ж. Така например наместо „кжщата“ в нея се пишеше „кжщжтж“. ↑

[8] Аз напуснах Охрид в 1892 година и след това половин век не бях виждал Лев Огненов. В 1941 година получих писмо от него. Той ми говореше за една беда, в която бе попаднал, и търсеше моето съдействие като негов ученик.

След Междусъюзническата война, когато сърбите унищожиха българските училища и разпръснаха българските учители, той бил дошъл в България и постъпил като иконом в Червения кръст. След малък престой в София се върнал в Охрид и там останал да живее. Той бе вече стар и се радвал, че доживял да види Македония свободна и присъединена към общото отечество. Но ето, че един гръм пада върху него; Когато служил в Червения кръст, имало един чиновник, подчинен нему, който направил някои нередовности. Малко след като се настанила българската власт в Македония, в Министерството на финансите разтворили тефтерите и финансовият началник в Охрид отишъл да му каже, че е бил, неотчетен, и му заявил, че ако не внесе в даден срок надлежната сума, ще отиде в къщата му с изпълнителен лист. Можем да си представим каква трагедия е било това за него. Когато целият Охрид ликувал, той бил посрамен. Щом получих писмото му, отидох при финансовия министър, казах му кой е Лев Огненов, обясних му какво негодувание ще се появи в Охрид, дето той бе така високо почитан, ако българската власт отиде да му продава вещите. След това поисках от финансовия министър да телеграфира на финансовия началник да посети лично Лев Огненов, да се извини пред него и да му заяви, че въпросът за станалите нередности ще бъде уреден с предложение до Народното събрание в идущата му сесия. Че можах да възвърна спокойствието на един мой стар учител, тъй много обичан от мен, е един от най-хубавите спомени в моя живот. Когато отидох в Охрид, той ме разцелува и държа дълго ръцете ми. Радвах се да видя и съпругата му, госпожа Поликсени, която тъй мило бе ме посрещала, когато, ученик, отивах у тях. Жена ми беше с мен. Ние

вечеряхме четиримата в малката градинка, пълна с цветя; една чешмичка шуртеше и добавяше към нейната прелест. Лев Огненов бе остарял, но оставаше все със същата изисканост в облеклото и с физиономията си на патриций. Той почина през 1953 година. ↑

[9] Луиза. ↑

[10] Клио Самарджиева е една от героините на революционното движение; както Славка Чакърва, и тя лежа в турския затвор. Срещнах я у Славка Чакърва и разменихме спомени от миналото. ↑

[11] В Охрид бяха побългарили вече едно от гръцките имена. Василка се казваше Царева. И в Ресен стана едно побългаряване на чуждите имена чрез превод. Така Ставре стана Кръстьо, Сотир — Спас, Теохар — Божидар, Игнатия (латинско име) — Огненка, Тодорка — Богдана и пр. Едно любопитно кръстно име се яви след Илинденското въстание, някои селяни кръстиха момичетата си Возстанка. ↑

[12] Синът на Янаки Стрезов, д-р Г. Стрезов, бе един от известните адвокати в София. Един син на Андроник Йосифчев беше член на апелативния съд в Русе. ↑

[13] Робевите са много старо семейство в Македония, сигурно едно от най-старите. В края на XVIII век Стефан Робев (починал 1814 година) основал в Охрид голяма търговска къща. Неговите предприемчиви и образовани синове, Ангел (починал 1869 година) и Тасо (починал 1869 година), разширили търговията и основали клонове в Битоля и Виена с представителства в Лайпциг, Триест, Зара, Белград, Свищов, Пловдив, Цариград и на стоковия панаир в Узунджово. ↑

[14] Джеладин бей построил в Охрид няколко сарая. Според Никола поп Стефанов имал също по един в Струга и в Ресен. В Ресен за подобно нещо не съм чувал от никого. ↑

[15] Всичките. ↑

[16] В Охрид били докарани и други робини от Гърция. Добри християни ги откупували. Някои от тях били омъжени сетне в Охрид. Споменаваха се даже семействата, в които те влезли. Едно от тия семейства било Чаулевото, от което произлиза познатият в македонското движение Петре Чаулев. ↑

[17] В песента се казва:

Та шчо кье си удра, удрено;
шчо кье опера, опрано; (Опера, опрано = убия,
убито.)
шчо кье си вѣрза, вѣрзано,
за мене завал да нѣмат,
така си влѣгаам кѣрсердар

↑
[18] Охридските чалгаджии са прочути. Викаха ги в Ресен за сватби. Те не само свиреха, но и пееха. Много от песните им бяха патриотически. Пърличевите държаха главно място в тоя репертоар. В 1942 година охридски чалгаджийски оркестър дойде в София и даде концерт във Военния клуб. Публиката с радост слушаше техните възрожденски песни. Тоя оркестър отиде и в други градове на България. Навсякъде е имал голям успех. ↑

[19] Извън вароша има квартали, дето са се заселявали селяни. Месокастро, Кошища и пр. ↑

[20] В Охрид имаше освен българи, турци, албанци и четиристотин власи, които, както отбелязах по-горе, бяха спечелени за румънската пропаганда и държаха с българите. Евреи нямаше. Обаче в средните векове трябва да е имало тук не само еврейска колония, но и еврейски културен център. Това научих по една случайност.

Еднѣж в Конгресната библиотека въа Вашингтон, чакайки да ми донесат някои поръчани книги, забелязах наредени близо до мен многобройните томове на еврейската енциклопедия на английски език. Полюбопитствувах да видя какво бе писано тук за България и по-специално за Македония.

Прочетох, че един покръстен евреин, Лео Мунк, станал охридски патриарх. Това не ме учуди. Тоя факт е известен на историците. Нататък прочетох, че през XIV век в Охрид бил роден един от големите еврейски книжовници — Бен Москони. Изненадващото за мене беше, че еврейската енциклопедия го нарича български учен. Взех след това немската енциклопедия. Намерих, че и тя така го нарича. Руската енциклопедия също казва; болгарский ученный. Това ме накара да се заинтересувам за него.

Във Вашингтонската библиотека има между секциите на чужди езици и еврейска секция. В нея работят еврейски учени от европейските еврейски центрове. Имаше някои от тях, които като че ли бяха запазили сколуфите си от Галиция. При първото ми запитване за Москони те ми казаха, че той е познат учен и че има от него автобиография. След няколко дена те ми предадоха от тази автобиография следните редове, за които мислех, че ще бъдат от интерес за мене. „Напуснах на младини отечеството си — Охрид, българско княжество, подвластно на Сърбия.“ Изселването на Москони станало в 1330 година, когато Охрид се включваше в пределите на Душаното царство. Това е единственото писмено свидетелство, което имаме за българския характер на този град от времето на цар Душана.

Еврейската енциклопедия говори и за друг един голям еврейски религиозен писател от Македония Исаак Бен Тобия, когото нарича също български учен. Исаак Бен Тобия бил родом от Костур и живял в единадесетия век. ↑

[21] При завладяването султаните раздавали на отличилите се бойци ленни владения под името зиамет и тимар. ↑

[22] През пролетта пристигна Андрей Ляпчев, който се бе завърнал за малко време от своето студентчество в Запад. Той бе минал през Петрино сам, пеша. Това предизвика голяма сензация; преди всичко, защото бе тръгнал сам по едно време, когато върлуваха разбойници и второ, защото не бе се чуло един човек от такъво семейство да пътува пеш.

Ляпчев не беше тогава още улегнал и сдържан. Неговият висок начин на говорене, нещо наложително, което имаше в държанието му и в небрежното му облекло — чувах всичко това да се коментира неласкаво от учителите. Той внесе у тях един вид смущение. ↑

[23] Хляб. ↑

[24] Пъдар. ↑

[25] За ролята на поп Маленков в Охрид и по-късно ще приведа следното свидетелство: „През 1910 г. бяха се разбунтували албанските племена около Черна гора. За тяхното усмиряване потегли от Анадола грамадна армия, под командата на Тургут паша. След като усмири албанците, последният, по нареждане от горе, трябваше да мени своя маршрут и да мине през Дебър, Струга, Охрид, Ресен, Битоля, за да

сплаши и респектира българите, които са злото и за новия турски режим. Слушайки за грозния терор, що приложи Тургут паша по усмиряване албанците, страх и трепет вдъхваше у българското население идването към нашия край на тоя тиранин, облечен в неограничена власт. Бях личен свидетел в Охрид, когато пристигна армията на Тургут паша. Тя бе разположена на лагер по широките ливади край града, които бяха почернели от многохилядната велика сган. Страхът у населението бе такъв, че наредиха се молитвени четения от религиозните и набожни охридчани към техния покровител св. Климента, за да спаси града от грозящата го напасть. Помня още как митрополитският наместник, свещ. Хр. Маленков, утешаваше народа с чудотворната сила на св. Климента, която се била проявявала винаги в разни нападни времена за града, та и сега няма да остави светията да пострада българското население. И действително верата и надеждата спаси Охрид. Когато се явихме пред Тургут паша, като делегация от страна на българите, за да поднесем пред неговите стъпки верноподаническите чувства на българското население, той ни даде своите началнически съвети и ни увери, че на другия ден си заминава. Така мина това страшилище за българите и през Ресен, Битоля.“... (Авторът на горните редове по това време е бил наш училищен инспектор за цялата Охридско-Преспанска епархия.) — Георги Трайчев, Спомени от моето 40-годишно учителство (1889–1929). С., 1930 г., сс. 77–78. ↑

[26] Напротив, той бе много щедър и щедростта му го е хвърляла в големи финансови затруднения. В 1897 година, когато правителството на д-р Стоилов доби берат от Портата за трима български владци — в Битоля, Дебър и Велес, — той бе преместен в битолската епархия. При посещенията му в Цариград за отдиш и за съвещание с екзарха никога не се връщаше оттам, без да носи скъпи подаръци и за високопоставени турци. Така той си създаваше приятелски връзки, ценни за успеха на неговата дейност.

Митрополит Григорий остави голям спомен в Битоля. Между друго той построи там митрополията. Деспотичен спрямо подчиненото му духовенство, наложителен в общината, вратата му беше отворена винаги за тия, които имаха нужда от неговото покровителство или от неговата помощ. От селата идеха с оплаквания от турски насилия; той никога не оставаше глух към тях. Застъпванията му пред турската

власт бяха винаги енергични и смели. Представител на политиката на екзарха, той посрещна зле революционното движение и има впоследствие големи конфликти с местните ръководители на Вътрешната организация. Ставало бе дума да се вземат крайни мерки спрямо него. Но той бе неустрашим и не се преклони. Почина през 1906 година.

Един упрек има да направя спрямо неговата памет, а то е, че събори съвсем тъй наречената „Латинска църква“ в Охрид, която се намираше близо до църквата „Св. Климент“. Тя бе останала от времето на католишката пропаганда в седемнадесетия век, когато Охрид бе седалище на католически митрополит. Разрушена от турците, от нея стояха само стените. С голямо любопитство гледах по тях фреските. Григорий в своя религиозен фанатизъм не искаше да съществува в Охрид такъв един спомен. ↑

[27] Тома Давидов, запасен капитан от българската армия, бе родом от Ловеч. Близък другар на Борис Сарафов, той бе подпредседател на Върховния македонски комитет в София. За него ще имам случай да говоря по-късно. ↑

В БИТОЛСКИЯ ПАНСИОН

Когато напуснах Охрид за ваканцията, аз смятах, че ще се върна пак там заедно с брат си, за да продължа учението си в четвърти клас. Обстоятелствата обаче наредиха друго. Брат ми биде преместен за учител в Тетово.^[1] Така се реши да постъпя в битолския пансион. После разбрах, че баща ми от страх, че веселият живот на другарите му ще повлияе на брат ми, ненавършил още двадесетата си година, не желаел да го остави по-нататък в Охрид. Брат ми замина за новото си местоназначение с тежко сърце.

В Битоля баща ми беше ме водил вече няколко пъти. Когато се занимавах с Любен Каравелов и неговия престой в Белград, направи ми впечатление, че половин век след като Сърбия беше свободна държава, нейната столица брояла 30 000 жители. Битоля тогава имала 80 000. Сега тя имаше като че ли още по-многобройно население, от същите народности, както в Ресен, и всички говореха български. Който би се разходил по пазара, би помислил, че това е чисто български град. Особено впечатление направил тоя факт на Биман, бивш кореспондент на „Standard“ в София, автор на биография на Стефан Стамболов. Когато посетил Битоля, останал учуден, че навсякъде се говори български. Отишъл на едно заседание на административния съвет на вилаета и чул, че разискванията стават на български. Разпитал за това председателя на съвета. Малик бей му казал: „Иначе и не можеше да бъде. Членовете на съвета от разните народности не знаят турски. Единственото средство да се разбираме е българският език.“

Ние слизахме в „Ингилизхани“, едно грамадно старовремско здание, което свидетелствуваше за старите времена на Турция и за някогашния ѝ търговски живот. През една тежка врата се влизаше в голям двор, около който се издигаха два етаж. В приземието бяха яхърите и складовете за стоки, донасяни от кервани. В етажите над него вървяха околоръст чардаците, край които имаше стаи за пътниците, а в двора — чешма и водопой. Битоля, така бърже западнала под сръбското владичество, тъй като от територията,

икономически свързана с нея, част се даде на Албания, част мина под Гърция, беше тогава търговски център на обширна област, която отиваше чак до Елбасан и нататък. Пъстро гъмжило пълнеше хана. Тук беше като един види борса. Турци, албанци, власи, българи — всичко това влизаше, излизаше, шумеше. Вечерта зрелището беше още по-живописно. Аз го гледах с удивени очи като нещо странно, но и много любопитно. След дневната залисия пътниците насядваха по чардаците. Тук някой свири на тамбура, там събрани групи пеят; други под светлината на мъждееща лампа играеха табла. На прага на някои от стаите се продължаваха с ръкомахания и ировиквания недовършени пазарлъци. Ето че се отварят с трясък тежките врати на хана и в тъмното пристига някой керван. Той влизаше като нашествие в двора и го изпълваше с тропота на конските копита и с викове. Тия сцени много поразяваха въображението ми и да ги опиша беше първият ми опит за съчинителство.

Друг един детски спомен от Битоля е безистенът — старо каменно здание с няколко пасажа, в което се намираха магазините на големите търговци. Безистенът беше като постоянна изложба на всички манифактурни стоки, които оттук се пръскаха в областта. Пред погледите на минувачите лъщяха със своите разноцветни и ярки бои коприни от Бруса, джанфеси от Дамаск, шалове от Кашмир, килими от Персия. За пръв път виждах пред себе си такава картина на източен разкош и великолепие.

Баща ми лично ме заведе в Битоля, за да ме настани в пансиона. Пристрастен вече към народните работи, аз го питах кои са тук големите българи. Големите, ми каза той, са вече умрели. Това бяха д-р Мишайков и Димитър Робев. По-сетне, готвейки „Македония и Българското възраждане“, се запознах с тяхната дейност. Те и двамата са учили в Атина. В същото време там се намирали д-р Чомаков и другарите му от училището на прочутия Каирис в Андрос.

Аз съм разказал в „Македония и Българското възраждане“ как те образували на тоя гръцки остров тайно дружество за пробуждането на българския народ. Д-р Мишайков и Димитър Робев попаднали в кръга им и споделили неговите мечти и техния жар. Д-р Мишайков, след като свърши медицината в Пиза, където се учеше и д-р Чомаков, се настани в Битоля и достигна чина на главен лекар на областта. Димитър Робев, познат на Раковски от Атина, поде голямата търговия

на баща си, която се простираше и вън от пределите на Турция. Различни по природа, но сдружени в същия устрем, те поведоха борбата срещу тая силна крепост на елинизма, която представляваше в Битоля гъркомано-цинцарската едра буржоазия под водителството на гръцкия владика. Димитър Робев бил смел и неустрашим; д-р Мишайков по-улегнал, но със същата волева сила.

За него се предаваше един трогателен спомен.

След като подарил едно голямо място за българска църква в Битоля и едра сума за построяването и, той при това високо официално положение, което имал, носил сам тухли за нейното съзиждане, давайки така пример на своите съграждани. За успеха на борбата на д-р Мишайков и Димитър Робев против гърцизма способствувало много тяхното влияние пред турските власти. За почитта на турците към първия свидетелствува неговият чин: за втория достатъчно е да кажа, че беше избран депутат в турския парламент в 1877 година. „Ние, казваше баща ми, отивахме при тях за съвет и подкрепа. Охрид беше примерът, Битоля — водителството“.

Когато се учех в Битоля, имаше двама познати български първенци Никола Робев и Петраки Радев. Никола Робев, брат на Димитър Робев, учил и той в Атина, бе участвувал в българското движение. Но той бе човек въздържан и утежнял вече от годините. Петраки Радев, макар добър българин и с влияние в града, се държеше малко настрана. Сам с гръцко образование, той не вярваше на българските училища. Двамата му синове, д-р Александър Радев, бъдещ голям адвокат в София и министър на правосъдието в кабинета на д-р Данев, Гоце Радев, бъдещ пълномощен министър в Рим и сетне главен секретар в Министерството на външните работи, се учеха в гръцката гимназия в Битоля и свършиха правото в Атина.

Между общинарите в Битоля имаше един човек, популярен между народа, обичан и от интелигенцията: Димо Камче. Като ме заведе при него, баща ми каза: „Той е син на даскал Камче, от село Ватоша, Тиквешко. У тех е била първата българска печатница в Македония.“^[2] Димо Камче беше нисък, пълен човек, с кръгла като луна глава и мургаво лице, по което добротата и благодушието течеха като на струи. В действителност в оня момент ставаше смяна на поколенията. Готвеше се също и промяна в задачите. Борбата срещу гърцизма продължаваше, но вече по периферията на Македония и със

своите последни удари. Една друга борба трябваше скоро да почне — революционната. По Черковния въпрос бяха водили народа чорбаджиите и една интелигенция с български пламък и гръцко образование. Революционното движение ще извика на сцената друг род водители; излезли из българските училища, между които ще има и млади чорбаджии, синове на старите дейци. Такива ще се явят скоро в Битоля.

Битолският пансион се помещаваше в къща, принадлежаща по-рано на турски първенец и голям приятел на българите, Малик бей. Тя се състоеше от две здания: едното, по-голямо, е служило според турския обичай за харемлък, т.е. там, където живееха жените; другото за селямлък, т.е. дето се приемат гостите. В по-голямото се помещаваха класовете, канцеларията, трапезарията и някои спални. Другото служеше само за спални.

Битолската прогимназия имаше в очите ми голям престиж. Постъпих в нея с трепетно чувство, като че ли чаках да получа откровения. Цялото ми битие бе погълнато от трескава жажда да се уча, но бях обзет също и от боязън пред новия живот, който ме очакваше. В Ресен бях се учил с познати деца и в Охрид в класа ми имаше само момичета. Навикнал на меки отношения, тук трябваше да живея с по-друг род другари. Първите дни бяха доста мъчителни. Имаше между съучениците ми някои от Прилеп, по-възрастни от мен, по-яки и грубо закачливи. Моето слабо здраве и свенливият ми тогава характер като че ли ме предопределяха за жертва. Но това не трая дълго. Една скрита сила за отпор, която се събуди неочаквано у мен и която сетне винаги ме е придружавала през дългия ми живот, тури край на тия задирания, изходящи, впрочем, не от лоша умисъл, а от лош навик. Сърдечността, която владееше между другарите, заличи скоро тоя неприятен спомен.

Учениците в битолския пансион идеха от цяла Югозападна Македония, от Прилеп до Костур и от Костур до Струга. Те бяха от разни социални среди. Някои бяха синове на състоятелни граждани; те плащаха пълен пансион. Други — деца на еснафите; те бяха на полустипендия. Имаше и селянчета — стипендианти. Ние се стараехме да говорим на чист, литературен език. Но влиянието на диалектите ни силно се чувствуваше в изговора. Особено се изтъкваха дебелото произношение на Прилеп и пеещият акцент на Костурско. От

разни класи на обществото, от разни места, с различни темпераменти и с различни, добити в семейството понятия, едно ни свързваше като в някаква свещена свърз — фанатичната любов към отечеството. Народността беше нашето верую. Българският дух бе у всички висок, но с особена страстност у учениците от костурските села, тъй като борбата срещу гърцизма, улегнала другаде след победата, се водеше там с постоянен пристъп и при големи жертви. Слушал у дома толкова разкази за гръцко-българската разпра в нашия град, аз бях в пълно съзвучие с тях. Разговорите ни често се въртяха около народните работи: в еди-кое си село църквата била отнета вече от гъркоманите; еди-кое си друго село не се отказвало още от патриаршията; български училища били отворени, но не навсякъде, дето имало българи. Да мине цялото Костурско под екзархийската власт беше мечтата, която ги владееше. Аз, от своя страна, им разправях как сме посрещали нашите владии, ликуването на българите, яда на гъркоманите; те въздишаха: кога ще ни огрее и ние да посрещаме български владика!

Другарите ми от Костурско, след като свършиха Солунската гимназия, станаха учители, някои по селата си, някои другаде по Македония. Влезли във Вътрешната организация още в Солун, те се явиха ръководители в революционното движение и участвуваха в Илинденското въстание.

Ще говоря за двама от тях Кузо Чеков и Васил Шанов. Кузо Чеков, арестуван след Илинденското въстание, бе научил в затвора от някои турци да прави кесета с разноцветни мъниста. Като дойде след освобождението си в България, той подари едно такова кесе, много изкусно изработено, на д-р Генадиев, тогава министър на търговията и земеделието. Генадиев, очарован от неговата сръчност и от проявения в работата му вкус, го изпрати със стипендия в Лион да постъпи в едно училище за тъкачество. Ловък и със съдействието на някои членове на френската франкмасонерия, в която постъпил, Кузо Чеков се добрал и до някои технически похвати, които в Лион ревниво крият от чужденците, за да се избегне конкуренцията. Като се завърна в България, той основа, с един отначало малък и после разширен капитал, фабрика за тъкане на копринени платове. По едно време той бе почнал и тъкането на платове за църковни одежди.

Васил Шанов, живееше в пансиона, но се учеше в Идадието.^[3] Турското училище не го направи туркофил. Учител в Битолската

гимназия по турски език, участник в революционното движение, в неговата къща се е вадил на циклостил бунтовническият лист, издаван от Вътрешната организация. Много близък с него в битолския пансион, поради отсъствието си от България аз дълго време не бях го срещал. В последните години той работеше в Народната библиотека, в Ориенталския отдел, при разчитането на стари турски документи. Отличен преподавател, той приготвил по турски език две студентки^[4], които сега също работят в полето на турската история във връзките и с нашето минало. Васил Шанов почина неотдавна, чист човек, блага душа, всичките му другари го оплакваха.

Искам да отбележа имената на още двама съученици, добили известност в България — Филип Манолов, учил философия в Германия и после в Берн, беше седемнадесет години (с прекъсвания) главен секретар в Министерството на народната просвета. Знаех, че Филип Манолов беше от село Емборе; после се научих за заслугите на семейството му към българското дело. За втория, Борис Стрезов, говорих вече.

Пансионът имаше голям двор. Но нямаше никога в него игри, викове. Ние се разхождахме тихо по него, кога разговаряхме, кога си приповтаряхме уроците, помагайки един на други. За спорт не можеше да става и дума. Прилежността беше изобщо голяма. Повечето от нас влязоха в училището, както се влиза в църква, с някакво благоговейно чувство. Жаждата да се учим беше част от нашето родолюбие. Разбира се, успехът не беше еднакъв у всички. Имаше ученици, които бяха дошли от техните места със слаба подготовка. Но със своята ревност и с вътрешен пламък те успяваха да догонят другарите си.

Един от моите съученици от четвъртия клас бавно и мъчително се влачеше по пътя на своя напредък. Учението му бе почнало с наустницата в един кичевски манастир. За забавление ни учеше да сричаме по старобългарската азбука. Думата „желька“^[5] той четеше: животе-же, люди-лъ, како-ка = желька, Той имаше дълъг нос и другарите бяха му дали името тапир. За да го закачат, те сричаха тази дума, както той сричаше думата желвка: твърдо-та, пуки-пи, ръци-р = тапир. Добродушен момък, той сам се смееше на тия закачки. Бях в много добри отношения с него и го карах да ми разправя за учението в манастира подробно. В замяна на това му помагах по френски език, което бе сизифовски труд, защото каквото научеше през деня, на

другия ден го забравяше. Действително, минаването от наустницата към френските неправилни глаголи беше изпитание над силите на неговото разбиране.

Учителите ни съставляваха отличен отбор. Ахил Минджов ни преподаваше естествена история, физика и химия. Уроците му много ни увличаха. Той беше хубав човек, елегантно облечен. Неговите бели жилетки, пъстрите му вратовръзки ни правеха особено впечатление. Макар да бе много въздържан и да се носеше малко отвисоко, ние го обичахме. Не съм чувал да е бил замесен в революционното движение, но като толкова други и той след Илинденското въстание дойде в България и учителствува между другото в Дупница. Научих се преди двадесет години, че лежал болен в Александровската болница. Казах на един другар от Битоля, че ще отида да го видя. „Недей — ми отговори той. — Не обича посетители. Не желае да го видят познатите му легнал в леглото, изменен от болестта и в болнични дрехи.“ Минджов почина скоро след това от рак.

Учител по геометрия и алгебра ни беше Антон Кецкаров. Не знам защо, ние имахме впечатлението, че той не е много силен по математика. Но бяхме привързани към него, защото от цялото му същество идеше лъх на сърдечност и доброта. Макар тъй мек на вид, неговото участие в Илинденското въстание го показва способен за енергия и смелост. Той имаше двама синове. Единият, генерал от запаса в българската армия и преподавател във Военната академия; другият, познат скулптор, работи в Париж. Заварен от събитията в Охрид, Антон Кецкаров почина там преди шест-седем години. Бях на панихидата му тук, в София. Един неизвестен на мене човек говори. Той каза, че покойникът издъхнал щастлив, тъй като видял Македония свободна и така както той бил мечтал да я види. Излизаше от тия думи, че Антон Кецкаров се бе борил през своя живот за една Македония, откъсната от българщината, с едно антибългарско правителство и включена в една държава със столица Белград. Аз слушах със скръб и срам. Казвах си: „Ако имаше задгробен живот, и ако нашият любим учител, който ни възпитаваше във верност към българското име, можеше да чуе от небесните селения какво се говореше за него при молитви в църква за мир на неговата душа, колко той би страдал от това поругание на най-светлите му чувства, от това светотатство над паметта му!“

Гьорче Петров ни беше преподавател по география, по български и по френски език. Той бе несъмнено между всички свои колеги най-силната личност. За него ще има да говоря много по-нататък, тъй като името му се свързва с дейността и големите разпри на Вътрешната организация. В тия разпри той падна жертва. Не беше добър преподавател. Френски сам не знаеше много и в българския език не бе можал да се отърве от прилепското си наречие. Блед, дори жълтеникав, със студено лице и с очи, които като че ли проникваха в душите ни, и с някаква загадъчност, която вееше от него, ние не го обичахме. Но уроците му по география ни привличаха. От тях ние добихме една идея за пределите на българското отечество. Той изтъкваше пред нас, и в тия моменти като че ли се разгорещаваше, неделимостта на Македония от българската цялост. В 1916 година го видях в Битоля. Той се радваше, както всички нас, които вярвахме тогава, че България е обединена. Гьорче Петров беше председател на Постоянната комисия в Битолския окръг, пост, несъмнено важен, но който не отговаряше нито на неговата амбиция — и ще добавя, — нито на неговите способности.

Дудев бе нашият учител по старобългарски език и по история. Той беше свенлив човек, който ни преподаваше с наведени очи. Старобългарски език ни учеше да четем с носовките заедно: „Превже убо словене не имехон кѣниг, но..., читамон и гадахон“ и пр. Това ни чудеше и забавляваше. Аз много добре учех старобългарската граматика. Тя ми помогна по-късно да чета свободно руски книги, без да съм учил руски език. Старобългарският език силно ме привличаше. Намирах у него звучност и ритъм, които просто ме пленяваха. Когато четях „И ти, Витлееме, земля Юдова“^[6], по цялото ми същество минаваше като че ли някаква тръпка. Ако някои намират в моето писателство известни качества на стил, несъмнено е, че това се дължи в голяма степен на влиянието на френската литература. И досега, когато има да напиша нещо изискано, най-напред го съчинявам на френски. Обаче разказванията на майка ми и старобългарският език са първите ми уроци по словесно изкуство.

Дудев ни преподаваше обща история и история на България. Колкото и да му липсваше всякакъв патос, ние, когато той ни приказваше за далечното българско минало и за превратностите на българската съдба, слушахме го като че ли със спрян дъх. Обстановката, при която ставаха тогава предаванията му, още повече

засилваше нашето вълнение. Преди да почне урока по българска история, той ни караше да затворим здраво прозореца, за да не се чува отвън, и снишаваше гласа си. Така настъпваше в цялата зала една тайнственост.

Да се затворят прозорците беше разумна мярка, тъй като те гледаха направо на улицата. Веднъж, бидейки отворени, те станаха причина за много любопитна случка.

Директорът ни, Наследников, който преподава из катехизис, ни изпитваше. Вдигна едного от нас да каже „Веруюто“. Нещастникът не го бе научил и като почна: „Верую во единнаго Бога Отца, Вседържителя Творца“, по-нататък не можа да отиде и спря. Настъпи мълчание, през време на което Наследников строго го гледаше. В това време тишината бе нарушена от един глас, който идеше от улицата. Тоя глас подемаше „Верую“ оттам, отдето бе спряно в класа, и го продължи безпогрешно. Наследников отиде към прозореца и констатира, че успешният продължител е едно бозаджийче от кичевските села. Тоя ден ние не се чувствувахме горди за класа си.

Имахме и един учител по псалтика^[7], предмет необходим, тъй като някои от учениците предстоеше да стават учители по селата и трябваше да пеят в църква. Имаше между другарите и такива, които се учеха добре при него, за голяма негова гордост. От мене обаче беше крайно недоволен, защото аз не можах да науча даже имената на нотите. Като почнех па-ву-га-ди, не можех да изкарам това до края. „Срамота, казваше ми той. Син на Трайче Радев, един прочут певец. Когато баща ти рече да изпълни едно «Достойно естъ» на пети глас, дори стените на църквата се раздвижват. А ти не можеш да научиш да пееш даже «Христос воскресе».“ Трябва да призная, че от тези укори не почувствувах никакъв срам.

Учителите ни бяха родом от Македония. Ахил Минджов и Кецкаров — охридчани; Дудев и Гьорче Петров — прилепчани; учителят по псалтика — битолчанин; само директорът, Антон Наследников, беше от княжеството, габровец. Ние много се възхищавахме от него. Беше висок, представителен човек, вървеше по улиците, макар вече възрастен, с бодри стъпки, турил феса си ниско до веждите на една страна, което му придаваше според понятията в Турско нещо гордо и смело. Той знаеше добре турски и със своето държане много импонираше на турците. Ние чувствувахме разлика

между него и другите ни учители. Сега разбирам, че от него вееше духът и самочувствието на един свободен гражданин от свободна България, докато другите ни учители, расли в Турция, колкото и да кипеше в душата им бунт против робството, чувстваваха неволно неговата тежест.

Малко след като напуснах битолската прогимназия, в семейството на нашия директор се разрази голяма драма. Преди да дойде да служи в Македония, жена му се побъркала и била пратена в лудница, понеже лекарите обявили, че болестта и е неизцерима. Наследников, който бе баща на три дребни дечица, без да има при него някой да ги гледа, поискал развод и се оженил. Минало бе доста време и ето, че напук на мнението на лекарите, душевно болната се изцерила. Тя дошла в Битоля да види децата си, но без намерение да заеме при бившия си съпруг своето място. Тогава между двете съпруги на Наследникова, бившата и настоящата, се разиграла борба на благородство. Едната казала, че ще си замине, защото загубила по своя вина правата на венчилото си; другата, че трябва да остане в семейното огнище тая, която е майка на децата. Така и станало.

Първата жена била образована и високо интелигентна. Може би от нея наследили своите дарби, двамата ѝ синове се отличиха много в учението си и своята кариера на юристи. Чувам, че единият работи отдавна в Париж, него не съм имал случай да срещна; другият, Тихомир Наследников, беше един от най-видните адвокати в София. Той преведе от френски и издаде голямото съчинение на професор Планиол по гражданско право. Почина тази година (1954).

Аз се учех добре по всички предмети, но най-ревностно по френски език.

В Ресен се говорят и досега четири езика: български, турски, албански и влашки. Бих могъл да кажа, че оттам ми дойде желанието и способността да уча чужди езици.

Но виждам и друга причина. Както казах, като дете бях много слаб. Баща ми беше изписал едно френско вино с хинин — „Quina Laroche“. Беше в стъкла, увити в хартия, по която имаше фотографиите на прочути лица от Франция заедно с факсимилета на писмата, с които те го препоръчваха, изтъквайки ползата, която са видели от него. Гледах ги и се чудех колко много се различаваха по вид от хората,

които виждах около себе си в Ресен. Попитах майка си: „Майко, какви са тия люде?“ Тя ми каза: „Французи.“

Французи! Тая дума остана в паметта ми и породила желание да науча езика им.

Имаше между книгите, които брат ми Владимир бе донесъл от битолската прогимназия, една с наслов „Способ за изучаване на френския език“. Аз се нахвърлих върху нея, прелиствах я, впирах се върху нейните страници и страшно се мъчех, че нищо не разбирам. Колко годишен съм бил тогава, не мога да кажа. Но помня добре, че когато майка ми на колене на пода капладисваше юрган, аз, влачейки се тоже на колене с книгата в ръце, ѝ казвах: „Майко, научи ме френски!“

В битолската прогимназия учителят ни по френски, Гьорче Петров, беше лош, но учебникът — методата на Ploetz — беше отличен. Изучих го много добре и на свършване четвърти клас имах здрава основа. За произношението, на което Гьорче Петров ни учеше, няма да говоря, тъй като вече споменах, че той и българския език произнасяше по прилепски.

Средствата за издържането на пансиона бяха много ограничени, но условията на живота ни бяха задоволителни. За учениците, които идеха от селата, те бяха даже прекрасни. Носехме униформа, добре ушита, от здраво сукно, с червени ширити и жълти копчета. Храната ни беше достатъчна, но бидейки слаб, обстановката беше за мен доста сурова. Прането се простираше в двора на въжета. Зимно време понякога замръзнало, търсехме го под снега, паднал върху него, после се събирахме около печката в спалнята, за да го сушим.

Когато се върнах в Ресен за коледната ваканция, легнах болен. В града по-рано бе имало един лекар, грък от Атина, на име Ангелопулос, когото чорбаджиите бяха довели не знам откъде със задължение всеки един от тях да му плаща на годината известна сума. Ангелопулос — аз го помня добре — беше благ и благороден човек, обичаше българите. Децата му се научиха български, като че ли бяха побългарени. Той сам бе уважаван от всички. Но намери по-добри условия в Охрид, дето се пресели. Когато баща ми видял, че болестта ми е опасна, прати слугата Имер да го доведе. Ангелопулос констатира, че кризата била минала, но намерил, че съм бил много отпаднал. „Трябва да направя нещо, за да го извадя от тази апатия —

казал той. — Трябва да му се раздвижи кръвта.“ — „Това е лесно, отговорил баща ми. Кажи му, че Кирил и Методий бяха гърци.“ Действително Ангелопулос, като дошел да ме види втори път, казал ми със своя гръцки акцент: „Знаеш ли Кирил и Методий бяха гърци?“ При тия думи аз съм дигнал главата си и съм бил извикал: „Не е верно, българи, българи!“ Тогава Ангелопулос заявил на баща ми „Видех червенина по лицето му и очите му блеснаха. Сега ще е всичко добре.“

Заедно с мен заболяла и по-малката ми сестра, Олга. Тя починала, преди да пристигне Ангелопулос. В това време аз съм бил почти в безсъзнание. Пренесли ме у тетка ми Доля и оттам ме върнали у дома след погребението на сестричката ми. Докато дойда съвсем на себе си, не знаех за нейната смърт. Криеха това от мене. Каква трагедия е било за родителите ми — една дъщеря умряла, син на умираше, — всеки ще разбере! Олга беше много красива, с големи сини очи, руса коса, лице като цвете и много весела и умна. Баща ми казваше сетне: „Тя и от тебе по-добре се учеше. Беше още подаровита.“^[8] Олга имаше голяма обич към мен. Сутрин, преди да се събудя, прегръщаше ме и туряше главата си до моята. Нейната смърт щеше да бъде за мен едно тежко страдание. Но при болестта ми по-лесно я понесох. Казват, че болните, когато оздравяват, имат нещо в себе си, което отблъсква скръбта. От какво бях боледувал, не зная.

Много големи лекари са ме гледали в чужбина и никой не бе забелязал, че имам в гърдите си следа от някакво боледуване. Само д-р Фъртунов каза: „Трябва да сте боледували като дете. Имате на лявата страна хилуси.“ Както и да е, аз бързо се възстанових. Вече коледната ваканция се свършваше. Учениците от Охрид, от Струга, от Ресен се връщаха в Битоля. Искях да се върна и аз, но родителите ми не ме пускаха. Беше голяма борба. Бил съм толкова възбуден, разправяше ми после майка ми, че съм казал „Ако не ме пуснете, ще се хвърля в бунара!“

Времето беше много студено, духаше вятър и по пътя за Битоля бе паднал дебел сняг. Качиха ме на кон, обут в чизми, облечен в кожух, цялата ми глава завита в шалове; бях обвит отвсякъде като мумия. Ратаят ни Юмер водеше коня. Така стигнахме до Битоля сред почивка на хана в Гявата. Като се завърнах в Битоля, лекарят на пансиона, румънски евреин, д-р Миклеско, постави на гърдите и на гърба ми една мушама, която носих известно време.

Учебната година мина. За подготвяването на изпитите учителите ни дадоха отпуск една седмица. Всеки си избираше някой другар, за да повтаря с него. Аз избрах Георги п. Христов от близкото село Кръстофор. Бяха чудесни летни дни. Ние ходихме с учебниците си на полето, за пълно спокойствие. Там ни връхлетя една беда, от която едвам се спасихме. Еднъж, докато усетим, че се е заоблачило, почна да капе и ние отидохме да се скрием под моста на една близка река, почти пресъхнала. Заваля силен дъжд и ние стояхме там, чакайки да спре. Но ето, че внезапно по коритото на реката се спусна голям порой, който нахлу под моста с буйна сила, надигайки водите си високо. Да не бяхме успели да излезем навреме, щяхме да бъдем удавени, както става при наводнения.

С риск да прекъсна прекомерно разказа си, трябва да говоря за тоя свой другар.

След Битоля той свърши педагогическите класове в Солунската гимназия и стана учител. Във Вътрешната организация бе постъпил още като ученик, въведен в нея от Даме Груев. Участник в Илинденското въстание, той остана в Македония след неговото потушаване, подкрепяйки духовете при настъпилите бедствия и будейки у тях нови надежди. Георги п. Христов живее сега в София и понякога се срещахме и приказваме за миналото. Става често дума между нас за големите водители на революционното движение и сме съгласни и двамата, че Даме Груев бе тоя, който със своето сладкодумство, със своите похвати в агитацията и с познаването на народната психология най-много се е доближавал до образа на Васил Левски. Идеализъм, решителност, себеотрицание, това бяха качества общи във Вътрешната организация през нейния светъл, героически период. Към тия качества се прибавяше у Георги п. Христов и едно друго, по-рядко. Да се каже за един революционер, че бил мъдър, звучи доста необикновено. Но Георги и. Христов притежава именно мъдрост. Това му е давало особено място на почит между неговите съидейници. Последния път, когато се видях с него, стана дума за положението в Македония след Илинденското въстание. Селата разорени, страната пълна с турска войска, хората стреснати, у някои разкаяние, ропот; между големите водители, останали в Македония, избухнало несъгласие досежно уредбата на организацията; Гьорче Петров искал децентрализация. „Ако властта е съсредоточена в едно

тяло — казвал той, — ако то бъде заловено, унищожено, всичко пада в разстройство; при окръжни комитети, действащи самостоятелно, ако единият от тях пострада, другите ще останат. Организацията ще продължава.“ Гьорче Петров бил подкрепен и от Пере Тошев. Даме Груев поддържал, че едно централно ръководство е необходимо; без него нямало да има нито трайност в направлението, нито единство в действията. Различието в характерите правело още по-остро противоречието в идеите. Това беше беда, на която трябваше да се тури край.

Станал тогава конгрес в Прилеп. Били там и тримата. „Аз им заявих — разказва Георги п. Христов, — почитаме ви, вие сте ни водили, но искаме от вас да дойдете до съгласие. Вашите различия могат да докарат раздор, опасен за организацията сега, когато тя е подвергната на най-големи изпитания.“ Гьорче Петров след това се завърна в България и Даме остана до смъртта си безспорен ръководител.

Георги п. Христов ми разправи и друго обстоятелство, в което личи неговият голям такт и разбирането му на човешката душа.

В Лерин имало един гъркоманин шпионин, който със своите предателства правел големи пакости, особено след въстанието. Трябвало да се тури край на това зло, но човекът се пазел много. Нямало как. Един щастлив случай най-сетне помогнал. Той се оженил за гръцката учителка в едно село и там отишъл да прекара коледните празници. „Четата ми и аз се криехме тогава в едно блато, разказваше мойт стар другар. Щом се научих, реших, че сега е моментът да се справя с него. Тръгнахме веднага. Единият край на селото беше зает от турска войска; къщата, дето се намираше предателят, беше на другия. Пратих шестима четници да нахълтат безшумно и да го доведат. Доведоха го; заедно с него тръгнали жена му и гръцкият поп. Предателят трепереше като лист. Напомних му всички предателства, казах му: «Сега си в ръцете ни, дойде часът за твоето наказание!» Той стоеше ням. Жена му беше умна и куражлия. Тя каза, че не е знаела, че той е лош човек. «Ако би знаела, каза тя, не бих се почернила да го взема. Аз виждам, че вие сте добри хора, работите за свободата на отечеството. Давам ви дума, че той ще върви с вас.» Мъжът даде същите обещания, кле се. Аз му простих и ги пуснах да си вървят. Четниците бяха разочаровани от тази развязка; душите им жадуваха за

отмъщение. Но прошката се оказа разумна мярка. У шпионина настъпи пълна промяна: от Савел стана Павел. Той не само се отказа от предателското си минало, но и стана наш агитатор. Гъркоманите го намразиха, взеха да го преследват, заплашваха го със смърт. За да се спаси, той избяга в Америка; там продължи агитацията си между емигрантите.“

Да се върна сега на училището. Годишният акт стана, както е ставал винаги в Битоля, с голяма тържественост. Присъствуваха много видни турци, между които и самият валия. Изпяхме в негова чест една песен за султана и после се мина към зрелищно изпитване на някои от отличилите се ученици, за да се покаже техният успех. На мене бе дадено да направя един химически опит. Отделих от водата кислорода и водорода, обяснявайки същевременно извършвания процес, и после с един кибрит запалих водорода. Как съм треперел, преди да изляза така на показ пред толкова хора, аз сам си знаех. Но учителят ни Минджов искаше непременно аз да бъда. Валията следеше с внимание опита и когато се свърши сполучливо, чух го да казва: „Машалла.“ Той обсипа учителите със своите похвали за всичко, показано тоя ден. Училищата на турците бяха тогава на много ниска степен и те гледаха с учудване на това, което виждаха у нашите. Завистта им дойде по-късно.

[1] Тетово, на границата между Македония и Албания, с албанци, от които пъшкаше българското население, му изглеждаше като заточение. Силното настъпление на сръбската пропаганда там създаваше, от друга страна, борби, за участието в които той, едва преди година свършил гимназията, не се виждаше подготвен. Но брат ми имаше такта на баща ми и добре се справи с всички трудности, които предвиждаше. След Тетово главен учител в Кочани и после в Криворечна паланка, той прекара голяма част от своето учителство в тоя дел на Македония, където българите имаше да отблъсват постоянно засилващите се и подкрепяни от турската власт сръбски удари. Оттам Екзархията го прати в Костур като главен учител и директор на ученическия пансион. И това беше пост на борба. Но докато на север българщината се бранеше против настъплението на сръбската пропаганда, тук тя настъпваше против остатъците от гърцизма.

Последното назначение на брат ми беше в Струмица, като училищен инспектор. И тук се водеше борба с гъркоманството, което напъваше последните си сили. Екзархът ми се сърди, когато в 1906 година повиках брат си в София. Той ценеше неговата преданост към службата, умението му да се постави добре пред гражданството, както и пред турските власти. Виждаше в него и един привърженик на своята политика. Действително, до като аз, твърде млад още, поех революционния път, брат ми смяташе, че трябва най-напред да се завърши с успех екзархийското дело. Но макар с тия възгледи, той имаше всичкото доверие на Вътрешната организация. През време на Илинденското въстание, намирайки се в Ресен през ваканцията, той е помагал всячески на започнатото народно дело, като образувал от нашата къща център, гдето селяни са идвали със своите съобщения. Майка ми казваше, че, за да крие получаваните книжа, зашивала ги под фустата си. ↑

[2] Йордан Иванов в своето ценно съчинение „Българите в Македония“ пише: „Архимандрит Теодосий заедно със своето ранно учителство в Солун нагласил и първата българска печатница. Тя изпърво работела полутайно в село Ватоша (Тиквешко), при даскал Камче, дето се печатали щампи на светци и църковни книжлета.“ ↑

[3] Турската гимназия.

Едновременно с Шанова в Идадието се учеше Панчо Дорев, син на български книжар в Битоля. Той свърши правото в Цариградския университет, стана член на апелативния съд в Солун и подир младотурската реолюция бе избран за депутат в турската камара, като кандидат на младотурския комитет. Българската академия на науките е издала от него два тома „Документи по българската история“. Подир Балканската война Панчо Дорев постъпи на служба а Министерството на външните работи и по едно време беше наш генерален консул в Будапеща. ↑

[4] Бистра А. Цветкова и Вера П. Мутафчиева. ↑

[5] Костенурка. ↑

[6] Произнася се удължено: Иудова, Июдова. ↑

[7] Той беше баща на моя съученик Кирил Христов и дядо на сегашния световно известен наш певец Борис Христов. ↑

[8] Ние бяхме трима братя, Владимир, аз, по-малкият ми брат Христо, и пет сестри: Славка, Олга, две близначета, които умрели

скоро след раждането ми, Елена и Цветана и подир тях Зора. Всичките ми сестри починаха на разни възрасти, най-възрастната на осемнадесет години. ↑

НА ПЪТ ЗА ЦАРИГРАД

Решено бе, че ще продължа образованието си в Солун. Имаше в миналото три училища с историческо значение: Априловската гимназия в Габрово, класното училище на Йоаким Груев в Пловдив и Солунската гимназия. Ролята на последната трябва да бъде особено отбелязана.

Създадена от Екзарх Йосиф веднага след освобождението на България, тя бе от големите му дела най-голямото. В центъра на гърцизма той създаде една българска твърдина, от която излизаха всяка година сражаващи се сили и разнасяха своя устрем по цялата страна. Какъв път бе изминала тук българщината и срещу какви пречки!

Вельо Негрев разправя в своята хроника как отишли при солунския владика да искат разрешение да отворят училище. Той им казал: „О будали бугари, той ветов^[1] огон едва сме го угасили, пак вие сакате да го палите.“^[2] В 1833 година един руски монах, Исаия, приел да учи децата на някои дебърчани, крушевчани и кичевци в Солун. Не мога да противостоя на изкушението да приведа тук думите, с които те отправили молбата си към него, както те са предадени в хрониката на Вельо Негрев. Те му казали: „Отче, молим те, учини нама мило како знаеш книга нашинска, сиреч славянска или ти на просто бугарска, научи ни тия наши дечина за спомен вечен твой и за словото да не угасне со све“^[3] Руският монах учил децата две години. След това до 1866 година Солун остава без българско училище. Тогава Славка Динкова отваря в майчината си къща училище, което почва с една ученичка. Осемнадесетгодишна, учила във френско училище, тя научила писмено български език, за да може да го преподава. И ето години минаха, и една българска гимназия се издигаше в Солун, надминавайки по име и блясък гръцките училища. Екзарх Йосиф положи всички усилия, за да я постави на здрави основи. Учителите и директорите, които той изпращаще там, бяха хора с отлична подготовка и някои с общопознато име. Между директорите ще спомена двама: Н. А. Начов, бивш главен инспектор в Източна

Румелия; Михаил Сарафов, министър в няколко български правителства. Когато брат ми свършваше тая гимназия, български език и литература преподаваше Константин Величков, естествена история — Андрей Тошев, бъдещият пълномощен министър и министър-председател. Пансионът при гимназията бе много добре уреден, с особени грижи от страна на екзарха. Отначало даже той беше му назначил като управител един французин, на име Бертран. Това бе, от една страна, като протекция на пансиона против гръцките козни, от друга страна — и като средство за изучаване на френски език. Бертран обаче не можа да се задържи по разни причини.

Солунската гимназия беше създадена като огнище за българска просвета и като разсадник на борци за българската народност. От всички прогимназии, от Битоля, Скопие, Серес идеха тук ученици да продължат образованието си. Аз разказах как ние в Битоля бяхме живели в причастие с българския дух. В Солун учениците бяха по-възрастни, по-напреднали в ум и наука и с едно по-съзнателно вече схващане на народните работи. Живуци заедно, в тясно духовно общение, те не само споделяха своите мисли върху положението на българщината в Македония, но и мечтите си за българското бъдеще. След свършването на гимназията, пръснати като учители по разните краища на Македония, те запазваха своите връзки помежду си. Когато се основа Вътрешната организация, те бяха готови за нея кадри. Познавайки се добре един друг, всеки знаещ на кого какво доверие може да има, революционната пропаганда вървеше лесно и без риск. После учениците бяха посвещавани в делото още в самата гимназия, преди да напуснат Солун.

Аз знаех тогава за Солунската гимназия едно: че се славеше със своите учители. Радостта ми, че ще постъпя в нея, беше голяма и бях нетърпелив да тръгна. Но дойде за мене друго предопределение.

Тук трябва да дам някои предварителни обяснения.

Баща ми имаше един приятел охридчанин, Никола Пасков, учител, човек с недовършено образование, но с жива интелигентност. Когато се връщаше отнякъде, на път за Охрид, той спираше в Ресен и често е пренощувал у нас. Те водеха дълги разговори с баща ми, все около народните работи, българщината. Аз седях до тях, слушах и понякога задавах въпроси. Никола Пасков отиваше често в Цариград, беше много добре гледан в Екзархията. Екзарх Йосиф особено го

ценеше заради умението и енергията, която той бе показал навсякъде, където бе пратен като главен учител. В разговорите си с екзархийските чиновници; като чул от тях, че има проект да се вземат от прогимназиите в Македония способни момчета, за да се поставят в някои чужди училища с оглед на предназначенията им дейност за в бъдеще, сетил се за мен и ме препоръчал.

Тук се намеси и друго едно лице.

В София към края на миналия век можеше да се види по „Цар Освободител“ (тогава София бе малка и по „Цар Освободител“ нямаше гъмжило) един изящно облечен възрастен човек с много фини черти на лицето, за когото според една легенда Фердинанд бил казал, че прилича на вуйчо му дюк д’Омал. Това беше Ламбри Попов, лектор по немски език във Висшето училище (така се наричаше тогава Софийският университет) и преводач в стихове на Гьотевата поема „Херман и Доротея“. Директор на битолската прогимназия, когато брат ми Владимир бе там ученик, познавал баща ми. Чувайки от Паскова похвали за мен, дал мнение да бъда пратен да се уча в Педагогичния във Виена. Там той бе следвал и мислеше, че няма по-добро училище за някого, който ще има да служи в българската просвета в Македония. Аз още тръпнах при мисълта, какво би станало с мен, ако да беше било възприето неговото мнение. Педагогията беше тогава наистина за мене нещо чуждо. Тя щеше сигурно да ме изсуши. Между туй Екзарх Йосиф хранил друга идея. Той решил, че способните момчета от прогимназиите, за които бе ставало дума, трябва да се поставят в Отоманския императорски лицей в Цариград, тъй нареченото „Мектеб-и-Султане“. Пратиха се трима души от скопската прогимназия, двама от битолската; единият от Битоля беше Владимир Робев, от познатото семейство Робеви, другият — бях аз. Изборът станал по препоръка на учителите ни.

Аз нищо не знаех. Лятото минаваше в Ресен при обичайното напрежение на учителите. Те, като всяка година по това време, обикаляха около пощата през неделните дни, когато пристигаше куриерът, чакайки своите назначения от Екзархията. Назначенията се бавеха. Между туй пристигна едно писмо за мен, с което от Екзархията ми се съобщаваше, че ми е дадена стипендия за лицей. В писмото ми се съобщаваше също кога трябва да се намеря в Цариград. Това известие ми донесе и радост, и смущение. Баща ми беше тогава в

Цариград, но нищо не ми пишеше. Ние се питахме какво е това училище. Брат ми Владимир не знаеше нищо за него, нито някой в Ресен бе го чувал. В тази пълна неизвестност аз трябваше да тръгвам. Майка ми беше неспокойна и после ми разказваше, че си поплакала преди раздялата. Но тя не показва пред мене никаква слабост. Напротив, насърчи ме. Каза ми: „Щом като екзархът те праща там, то е за твоето добро.“ Целувайки ме, преди да мине прага на къщата, даде ми благословията си: „Да си ми здрав, да се учиш и да се прочуеш!“ И тя, като баща ми, имаше големи амбиции за мен.

В Битоля родителите на Владимир Робев бяха по-осведомени. Те знаеха, че лицейт е турско училище, но не с турски преподаватели. Мисълта, че ще имам учители французи, така ме зарадва, че чувствах нещо като че ли ме дига над земята и че летя. Казах вече по-горе за моята страст към френския език още от най-ранни години.

Линията Битоля — Солун не беше довършена. Трябваше да вземем пътя Прилеп — Градско и оттам по железницата за Солун. С нас тръгна и Робевият брат Петро, ученик в Солунската гимназия. В Прилеп те двамата отседнаха при сестра им, женена у хаджи Илиеви, едно от първите прилепски семейства. Хаджи Илиеви не помислиха да поканят и мен. Те ме оставиха, тринадесетгодишен, да пренощувам в един хан между непознати хора. Това тяхно пренебрежение, което аз в своята голяма впечатлителност почувствах като нещо жестоко и обидно, дълбоко ме огорчи. И в Ресен аз не обичах чорбаджиите, защото се ядяха помежду си. Поведението на хаджи Илиеви засили още повече в мене недоброто чувство към чорбаджийската класа.

В Солун Робевите отседнаха при друга една сестра, женена за д-р Христович, лекар на българската гимназия. Аз слязох в хотела на един ресенец — влах, Ламбо Жала. Той ме посрещна много сърдечно, настани ме сам в една стая и взе всичката грижа за моето пътуване до Цариград по море. Аз пръв път виждах така голям град и море, но тъй бях погълнат в своите мисли, толкова бях трескав да видя по-скоро какво е това училище, където имаше да постъпя, че нищо не забелязвах.

От Солун тръгнахме за Цариград с параход. Билетите, които бяха взели за Робеви и за мен, бяха за кувертата. Тя беше препълнена вече с пътници и ние намерихме места на един от краищата ѝ. От пътуването са ми останали малко спомени, тъй като бях много записан. Пътниците

на кувертата представляваха пъстър свят, но който не вдигаше много шум, или пък шумът не се чуваше поради движението на парахода. На обед и на вечеря кувертата^[4] се обръщаше в трапезария над окритото море. Ставаха големи опустошения на пъпеш и дини. Пред пристанището на Света гора видяхме високи бели манастири сред зелена гора. Слязохме в Кавала и влязохме в едно кафене, където един негър свиреше на тамбура. През цялото ни пътуване времето беше хубаво, морето следваше своя ритъм на малки вълни и параходът се клатеше. Морската болест, от която тъй много съм страдал, когато съм минавал океана от Европа за Ню Йорк, не ме хвана. Когато обаче параходът се наклоняваше на една страна и от края, дето се намирахме с другаря ми, навеждах глава надолу и виждах как се надигат водите, обземаше ме, особено нощем, някакъв мистичен страх от безбрежната глухо шумяща стихия, над която се носехме.

Чел съм описания от чужди пътешественици за фееричната хубост на турската столица, когато изгряващото слънце я облива със своите зари. Но сега нищо не забелязах от това. Мисълта и вниманието ми бяха другаде. Когато параходът спря, сонм лодкари го заобиколиха с крясъци на разни езици. Бях телеграфирал на баща си за моето пристигане и бях сигурен, че ще дойде да ме посрещне. Но напразно се вглеждах в лодките — никъде не го виждах. Сам, какво ще правя в тоя непознат град? Тогава за пръв път ме обзе смущение.

В парахода се качиха посрещачи, между които чух да се говори на ресенски диалект. И веднага се отправих към тях. Като разбраха кой съм, един от тях ми каза: „Баща ти завчера замина. Ние го изпратихме.“ Нашите параходи значи, са се разминали по Егейското море. Ресенчани ме заведоха в едно кафене на „Балък пазар“, държано от наш съгражданин. Той ми разправи, че баща ми телеграфирал в Солун да не тръгвам, защото се говорело, че в Цариград имало холера. Да бях получил неговата телеграма, щях да остана в Солун и вероятно щях да постъпя в Солунската гимназия. Някакво провидение бдеше върху мен, тъй като и друга случайност ми дойде на помощ в Цариград.

Настаниха ни в един хотел в Сиркеджи и на другия ден Робев и аз се отправихме за Екзархията. Трябваше да минем големия мост на Златния рог и оттам да вземем трамвая за Ортакъой. Тръгнахме с голяма самоувереност, макар съвсем чужди, в една огромна столица с

многолюдие, пъпleshо по улиците. В Екзархията ни въведоха при началника на училищния отдел Д. В. Хранов. Представихме му се. Той ни погледна студено и ни каза: „Ще си вървите обратно. Решението за вашите стипендии се отменява.“ Ние си излязохме попарени, без да продумахме дума. На излизане ни срещна един млад чиновник от Екзархията, Димитър Ляпов. Той ни разпита кои сме, за какво сме дошли и като разбра какво ни е казал Хранов, кипнал от яд, ни каза: „Елате с мене!“ Той ни вкара при друг един висш чиновник на Екзархията — Никола Лазаров, — който някак възбудено изслуша нашата история и отсече с твърд глас: „Никакво отменяване на стипендии няма, вие ще постъпите в лицей. Елате утре.“ Това, което разбрахме по-късно, бе, че в Екзархията имало в онези моменти двама началници на учебния отдел: единият Д. В. Хранов; който служил там дълги години по-рано и бил свързан с българските емигранти през време на Регентството, и вторият — Никола Лазаров, наскоро наложен на Екзархията от Стамболова. Ние бяхме попаднали в това междуцарствие. На другия ден счетоводителят на Екзархията, Селджобалиев, ни заведе в лицей.

[1] Вехт, стар. ↑

[2] Как често са се чували тези думи „будади българи“ по адрес на нашия народ!

Разказах как в 1876 година, когато Дервиш паша минал през Ресен, първенците отишли да го молят да им се върне църквата, заграбена от гъркоманите, и той се обърнал към тях: „Ей будала булгарлар!“ При своите исторически издирвания аз попаднах на един брой от издания в Одрин вестник „Едирне“, в който едно съобщение за Априлското въстание почваше с думите: „Бир такъм будала булгарлар...“ ↑

[3] Со све, вместо: совсе, совсем = съвсем. ↑

[4] Куверта — френска дума, изместена сега у нас с руска: палуба. ↑

В ГАЛАТА-САРАЙСКИЯ ЛИЦЕЙ

Преди да говоря за самия лицей, ще кажа няколко думи за неговото основаване. През миналия век, до седемдесетте години, в Турция са се редили няколко преобладаващи влияния на чужди велики сили. Има за момент едно преобладаващо руско влияние. Това бе в 1833 година, когато Ибрахим паша, начело на египетската войска, вървеше срещу Цариград. В султанския двор владееше паника и Махмуд II повика русите да го пазят. Една руска ескадра мина Босфора и руски отряд биде стоварен на един от босфорските брегове. В тая година на 9 юли се сключи между Русия и Турция прочутият договор, подписан в Хюнкяр-Искелеси, който фактически правеше от Русия пазител на Проливите. Съпротивата на другите велики сили и историческият антагонизъм между Русия и Турция, в периодически войни между тях, направиха това руско влияние в Цариград мимолетно.

Влиянието на Англия бе по-трайно. То почна от края на Наполеоновите войни и трая почти без съперничество до Парижкия договор, който приключи Кримската война. През един дълъг период от време английският посланик, знаменитият сър Стратфорд Канинг, беше в Цариград нещо като проконсул. След Парижкия договор, през цялото царуване на Наполеон III, иде като преобладаващо влиянието на Франция. Руското влияние и английското бяха чисто политически. Влиянието на Франция беше и културно. То се извършваше преди всичко с разпространението на френския език. Турците, лъхнати от европейската цивилизация, не знаеха друг чужд език освен френския.

[1] Когато турски държавни мъже почнаха опита си за реформи в империята, френското административно устройство им послужи за образец. „Законът за вилаетите“ бе взет оттам. Френската образователна система се представляваше като най-подходяща. Когато се създаде медицинското училище в Цариград, професорите бидоха повикани от Франция и преподаванията ставаха отначало на френски език. Трябваше по-късно един българин, д-р Стамболски, да преведе през седемдесетте години термините на анатомията на турски.

Прочутите реформатори на Турция Фуад паша и Али паша сметнаха, че за напредъка на турската просвета е необходимо участието на французи и в средното образование. Те възнамеряваха да основат в центъра на по-важните вилаети, покрай чисто турските средни училища и лицеи по образеца на френските, където турски да се преподава само като език, а по другите предмети да има учители французи. Така в 1866 година се основа Галатасарайският лицей. Падането на Наполеон III и отслабването на френското влияние в Цариград не позволиха да се продължи по-нататък изпълнението на предвидената програма.

Лицеят се помещаваше в един бивш дворец, наречен Галата-Сарай, където по-рано е било Медицинското училище. Една висока мраморна врата го посочва на вниманието на минувачите на „Голямата улица на Пера“ („Grande rue de Pera“). Зданието е голямо и се състои от три етажа. На партера бяха кухнята, трапезарията и пр.; над него класните стаи, най-отгоре — спалните. Имаше три двора: за малките ученици, за средните и за големите. При училището имаше хамам и болница. Учебната програма бе тая на френските лицеи, с тази разлика, че вместо латински и гръцки учехме турски, арабски и персийски. Двата класически езика и немски се преподаваха незадължително вечерно време. Имаше шест редовни класове и три подготвителни. Преподавателите в подготвителните класове бяха от разни народности: турци, гърци, арменци. Те преподаваха по френски, но знаеха и турски. В горните класове бяха почти изключително французи. Освен класните стаи, дето ставаха преподаванията, имяхме и тъй наречените *e'tudes*, дето си приготвяхме уроците. Там бяхме под надзора на *maitres d'e'tudes*. Тук идеха вечерно време двамата *re're'titeurs*, единият по хуманистичните науки, другият по физико-математическите и естествознанието.^[2] По желание на учениците те повтаряха уроците, дадени ни през деня от учителите, и помагаша за разрешението на задачите ни по геометрия и алгебра. Начело на училището имаше директор турчин и един поддиректор французин. Имаше освен това четирима *surveillants ge'ne'raux* (главни надзиратели), от които двама италианци, един арменец и един турчин. За турчина, Джемил ефенди, се казваше, че бил поставен там от султана като шпионин. Той обаче не упражняваше никаква власт, а само шеташе вечерно време по коридорите, надничаше сегиз-тогиз в

стаите, дето си учехме уроците. Двамата италианци бяха авторитетни хора и когато имаше да ни се карат, гласовете им се издигаха високо. Единият от тях, Мусабини, пълен, черен, с гъсти мустаци и вежди, ни плашеше най-вече. Нарекох го по името на вулкана Етна и това име му остана между нас, българските ученици. Когато Селджобалиев заведе Робева и мен в лицей, нему ни представи, като помоли да ни вземе под свое покровителство. Той обеща своето благоволение и се ръкува с нас, като ни подаде двата първи пръста от ръката (така обичаше да прави цар Фердинанд). Нека да добавя, че макар Мусабини да пълнеше коридорите със своя гръмък глас и да се канеше свиреп, че ще ни наказва, беше голям добряк. Твърде възрастен, той помнеше българите, които са били в лицей преди Руско-турската война. Представям си какво е било, когато е имал да мъмре Стоян Михайловски.

В училището имаше строг ред и дисциплина. От спалните — в класовете, от класовете — в двора и назад вървахме в редици водени от надзирателя. За простъпки имаше разни наказания. Най-лекото бе ученикът да не може да излезе от пансиона събота подиробед; при по-тежко наказание той бе лишаван от правото да излезе и неделния ден. Но тия наказания не бяха без лек. За успехите си учениците получаваха тъй наречените *bons points*. С тях те можеха да се откупват. Обаче имаше и наказания без възможност за откуп (*sans exemption*). Имаше случаи, но много редки, когато ученикът се туряше в една стая да стои сам в нея; докато препише известно число страници от някой класически автор или да спряга неправилни глаголи. Това се наричаше *pensum*.

В пансиона храната беше изобилна и здрава. Всеки ден имахме пилаф. На рамазан турчетата ядяха само на вечеря; тогава се слагаха на трапезата и сиропи. Ние нямаше да се грижим за нищо; всичко, потребно за нас, учебници, хартия, писалки, мастила, бельо, беше от училището. Имахме два вида дрехи: едни по-прости за вътре в училището и униформа за вън. Можехме да излизаме събота подиробед и неделя през целия ден. Събота намирахме униформата си на леглото, изгладена, и в една торба бельото за преобличане. Учениците бяха едни приходящи, други вътрешни. Приходящите бяха синове на турски големци и деца на състоятелни гръцки, арменски, еврейски и пр. семейства. Вътрешните представлявахме още по-разнообразна маса. Имаше мохамедани от различни материци и раси:

албанци, кюрди, лазове, араби от Месопотамия, от Сирия, от Алжирия, от Египет, от Тунис; панислямистическата политика на Абдул Хамид бе докарала тука едно мохамеданче от остров Борнео. То беше едно мъничко, слабо, нещастно същество; зиме трепереше от студ, лете седеше мълчаливо в двора, печейки се на слънце и тъгувайки за родния си край. Аз се запознах добре с него и научих няколко думи от неговия език. Така „хвърлям камък“ значело „сеют темпик“.

Няма да изброявам другите народности в лицea. Ще спомена само за сърбите, черногорците и ние, българите. Черногорците бяха петима-шестима души. Единият от тях, Йован Петрович, беше братов син на черногорския княз Никита. Той постъпи после във военното училище „Saint-Cyr“ и рано почина. От другите черногорци един, Душан Грегевич, после стана министър на външните работи на Черна гора; друг, Александър Мартинович, направи също голяма дипломатическа кариера; Йона Йованович и Риста Люмовац станали военни. Един черногорец мохамеданин, Мурад, свърши медицина. Имаше и няколко сърби: Богдан Раденкович, родом от стара Сърбия; Троян Живкович от Прищина постъпи в сръбското министерство на външните работи, когато в 1924 година срещнах отново в Цариград — и той като мене делегат на правителството си за преговори с Турция; Милан Чемерикич от Призрен, после директор на банка в Скопие; Ристич от Тетово, сърбин по произход, дошел в тоя град от стара Сърбия, или посърбен, който после стана кмет на Скопие.

С всички мои съученици сърби бях в приятелски отношения. Сръбско-българските борби в Македония не упражняваха никакво влияние върху нашето другаруване; единствен от тях Богдан Раденкович се държеше настрана от нас. Той никога не ни продума — чувствуваше се даже в погледа му някаква враждебност. Дълги години по-късно се научих, че бил един от основателите на тайното сръбско националистическо дружество „Уйединъение или смърт“ („Обединение или смърт“). Разкритията по убийството в Сараево, което докара Европейската война, показаха, че той бил участвувал в подготовката на това убийство.^[3] Сега разбирам, че той е бил фанатик сърбин още в лицea, затова е гледал враждебно на нас.

Българи заварих в лицea трима души. В последния клас беше Стефков. Не зная ни малкото му име, ни родното му място. След свършването на лицea станал учител по френски във варненската

гимназия и там при едно къпане в морето се удавил. Той беше хубав момък, посрещна Робева и мен много сърдечно, даде ни упътвания и добри съвети и ни взе под своето покровителство. Той се учеше много добре и говореше френски с прекрасен акцент. Цялото му държане показваше, че е от много добро семейство. В четвъртия клас беше Мишел Георгиев, син на свещеник от Костурско, който служеше в параклиса на Екзархията. Мишел Георгиев беше примерен, но не се отличаваеше с особени дарования. Чиновник в Министерството на външните работи, той стигна до ранга легационен съветник. Третият българин беше Живко Гълъбов от Струга. Свършил четвърти клас в битолската прогимназия, той бе постъпил в лицея една година преди нас и минаваше сега от подготвителните отделения в първи клас. Заедно с нас влезе в лицея и Никола Христов от Радовиш. Той идеше от скопската прогимназия. Доста по-възрастен от нас, немного надарен, той се учеше с голяма упоритост и амбиция и успяваше да бъде между първите, френското произношение, стилът му на френски не бяха добри, но граматиката научи превъзходно, тъй като за нея се искаше само прилежание. Той стана учител в Цариград в българското училище и после замина да следва медицина в Русия, където се оженил и останал. Постъпи същата година и един ученик от българското училище в Цариград Сократ Тодоров, син на българско семейство, живущо в турската столица.^[4]

Бях в предпоследния клас, когато се научих, че едно младо българче, на име Никола Милев, постъпило в лицея. Отидох да го търся в двора на малките и още при първата ми среща той спечели сърцето ми. Беше син на костурчанин, млекар в Кайро; дойде в лицея, след като бе учил в българското училище във Фенер. Милев изглеждаше загубен в новата обстановка, цялата му физиономия обаче даваше да се разбере, че ще се справи с нея. Аз, от своя страна, положих всички възможни грижи за него. След като свърши лицея, взех го във „Вечерна поща“ и така можа да следва в университета. Той се отличи и стана любимец на проф. Васил Златарски, който нареди да продължи учението си във Виена. Смъртта на Милев лиши българската наука от един човек, който имаше всички дарования и всичката любов, за да стане голям български историк. Неговата книга „Католишката пропаганда в България в XVII век“ е едно свидетелство за това.

Съжителството с толкова ученици от разни езици, народности и вери не можеше да бъде отначало много леко. Но аз бързо се приспособих към тази обстановка, идейки от един град с разноезично и разномерско население. Първото притеснение, което изпитах, беше да се видя в една грамадна спалня с непознати хора и чужденци. Моето легло се намираше между леглото на племенника на черногорския княз Жан Петрович и на това на един полунегър — на име Хасан. Черногорецът, по-възрастен от мене, бе висок, красив момък, шумен, арогантен и, въпреки княжеския си произход, с доста просташки обръщения. Хасан, дребен, лицето му с шоколаден цвят и сипаничево, бе добро и весело момче.

Разправяше се една любопитна история как той бил попаднал тук.

През Руско-турската война един руски офицер го намерил на пътя — малко дете, изоставено при бягството на родителите му. Русинът се смилил над него и го взел със себе си, носейки го най-напред в един кош. След войната го завел в Русия да го възпита. Но бидейки ерген и често отсъстващ, той го оставил на грижите на прислугата, която се забавлявала с него като с някое животинче. Слугите го карали да пие и го научили на неприлични думи, между другото да псува руския цар. Тогава благодетелят му, като не искал нито да го държи повече у себе си, нито да го изостави на съдбата му, решил да го даде на възпитание в някое училище в Цариград и така го пратил в лицей.

Казах, че Хасан бе добряк. Но когато разбра, че го гледам с удивление и като че ли с някакъв страх, обичаше отначало да ме плаши. Показваше ми само бялото на очите си, правейки разни гримаси със своето лице.

С другарите по легло свикнах. Голямата ми мъка отначало бе, че се намирах в една спалня с иноверци. У дома, преди да легна, си правех молитвата пред иконата заедно с цялото семейство. В Битоля учениците правеха обща молитва. Тук не беше мислимо да се моля пред очите на всички. Най-напред се кръстех и си казвах молитвата под одеялото. После се отказах от това — видя ми се някак недостойно да се обръщам по тоя начин към бога, като че ли върша нещо срамно. Така трябваше да напусна един от примерите, които баща ми беше ми дал като завет.

[1] Английски са знаели между политическите хора Ахмед Вефик паша, председател на турската камара от 1877 година, и великите везири Къбразлъ (Името се пише и: Кабразлъ, и Къбръзлъ.) Мехмед паша, женен за англичанка, и Кямил паша, и двамата родени на остров Кипър. Но това се изключения. ↑

[2] Репетиторът по положителните науки беше турчин от България, другият — сириец. ↑

[3] През 1917 г., замесен (заедно с известния по устрояването на Сараевското убийство сръбски офицер Димитриеви́ч-Апис) в заговор против живота на принц-регента Александър, той бе осъден на смърт и разстрелян. ↑

[4] В началото на тази книга споменах за трите исторически личности от българското минало, които са били ученици в Галата-сарайския лицей: Тодор Каблешков, Константин Величков и Стоян Михайловски. От познатите хора там са се учили, между други, на които имената не зная, генерал Махаил Савов, бъдещ военен министър и главнокомандуващ българската войска през Балканската война; генерал Вълко Велчев, бъдещ дивизионен началник, един от авторите на контрапреврата в 1886 година; Д. К. Попов (Централния), бъдещ министър, преводач на Байрона, автор на прословутото „Кърваво писмо“, пратено от него до княгиня Клементина през време на емигрантството му; Харитон Генадиев, който малко време учи там, познат преводач, автор на френско-български речник. За Д. К. Попов се казва, не като бил ученик в лицей, решил някаква математическа задача, която била публикувана в един бюлетин на Френската академия — отдела за точните науки. От цариградските училища въобще е излязла преди Освобождението една бележита част от българската интелигенция. ↑

ТУРСКИТЕ НИ УЧИТЕЛИ И СЪУЧЕНИЦИТЕ НИ ТУРЦИ

След като постъпихме в лицей, Робев и аз се представихме на директора, Исмаил бей, дребен старец, с голямо благодушие по лицето му. Той беше албанец и като му казахме откъде сме, сметна ни за един вид свои съотечественици и ни каза, че ние сме сега негови чада.^[1] После отидохме при поддиректора Mr d'Hollys, беловлас, висок, с физиономия, в която виждахме още от първия миг и доброта, и енергия. Той също ни каза няколко насърчителни думи. Под vedenieto на директора бяха турските класове; французките зависеха изключително от поддиректора. В лицейя нямаше ни учителски съвет, ни класни наставници. Mr d'Hollys бе всичко. Като ни записаха, Робев и аз бяхме подложени на изпит по френски език, за да се види къде ще трябва отначало да ни поставят. Робев влезе в трето подготвително отделение, а аз — в първия клас. Изпитаха ни и по турски език. В Битоля имахме един ходжа, но от него бяхме научили много малко. Туриха ни в трето подготвително отделение. Турските класове и френските не вървяха паралелно. Учениците можеха да свършат училището по френски, като остават по турски в най-долните класове. На това пренебрежение към турския език от страна на част от учениците се тури край след младотурската революция. Оттогава вече на никого не се е давало диплома, без да е свършил и по турските класове.

При френските си учители ние бяхме като във френски лицей. В турските класове — като в типично турско училище.

Ще кажа нещо за своите учители турци, за да се види какво бе Турция по онуй време.

Имахме един учител по краснописание. Коранът забранява възпроизвеждането на човешкия образ, затова у мюсюлманските народи не можеше да има скулптура, нито живопис. Краснописанието беше за турците голямото изящно изкуство. Стените, по които ние туряме портрети, пейзажи, бяха украсени у тях със стихове от корана,

написани по техния художествен вкус. Нашият учител по краснописание беше убеден, че неговото изкуство е същественото и необходимо достояние на един образован човек. Стараеше се и нас да убеди в това. Първата му работа, като влезеше в клас, бе да ни подреже тръстиките, които ни служеха за писалки. Имаше и металически писалки за писане по турски, но той ги отхвърляше с възмущение. Мисълта, че с тях може да се преписва коранът, му се струваше светотатство. Подрязването на писалките заемаше половината от часа. Вършейки това, той като че ли свещенодействуваше. В това време ние обикаляхме катедрата му с тръстиките в ръка, викайки: „Ходжа ефенди, моята най-напред.“ Целият клас бе в шум, смях и безредие; учителят обаче не забелязваше нищо, погълнат от подготовката, която правеше за нашите краснописни постижения.

Заедно с турския език ние учехме и двата спомагателни езика, без които той не може да се изучи добре, т.е. персийски и арабски. Учителят ни по персийски беще персиец, Невà ефенди, стар човек, с чалма и с папуци, над които краката му стърчеха голи и зиме, и лете. Персийският език, от индоевропейския клон, има граматика, доста близка до нашата. Има и думи в речника му, които напомнят европейските със същото значение. Така майка е мадèр, баща — педèр, брат — берадèр; някои думи правят даже впечатление като че ли са славянски: така „съм, си, е“ на персийски значи „будèм, будì, буд“. Аз се учех добре при Невà ефенди и той показваше такава вяра в моите знания, че понякога, като влезе в клас, след като предаде урока, разтваряше вестник „Сабах“ и караше мене да изпитвам учениците. За да се забавлявам, аз изваждах на черната дъска Робева.

Подир класа Невà ефенди обичаше да разменя няколко думи с мен. Един път ме пита дали съм чувал за някой руски мъдрец на име Толстой. „Днес, каза ми той, на тоя свят има двама философи — единият е на име Толстой, московец, другият съм аз.“^[2]

Невà ефенди беше легендарна фигура за няколко поколения от лица. Когато бивши лицеисти от разни възрасти се срещнем, все си спомняме за него и за анекдотите около личността му. Подир младотурската революция той бил уволнен, но не признавал уволнението си и дни подред влизал в клас преди наследника си, заявявайки, че има още сили да преподава.

Учителят ни по арабски, Меджид ефенди — и той с чалма, — беше стар човек, мрачен по лице, който постоянно си стягаше устните, като че ли си шепне нещо. Той ни преподаваше, клатейки се малко с главата и тялото, както в религиозните турски училища, медресетата. Неговите уроци — спрежения, склонения — учехме формално, както се учи коранът. Никога той не ни обясни коя дума какво значи. „Аз ви давам ключ — казваше той. — С него ще отваряте.“ Еднаж, за да ни обясни невъзможността да се научи турският език без арабските правила, ни каза: „За да минете от Бейоглу (т.е. Пера) за Истанбул, трябва да платите за моста един грош. Какво ще правите, ако нямате със себе си пари?“ Едно турче му се обади: „Ходжа ефенди, кайк аладжам.“ (Ходжа ефенди, ще взема лодка.) Голям смях избухна в класа. Меджид ефенди се хвана за брадата, вдигна очи нагоре и каза „Айп! Срамота!“ — но не даде наказание за тази подигравка.

Повечето турчета бяха от видни семейства и турските учители не обичаха да ги наказват. Колкото преподаването по арабски да беше старовремско, аз се научих нещо от него. То ми откри тайната на арабското словопроизводство.^[3] Каквото съм научил от арабски, останало е непокътнато в паметта ми. Преди няколко години срещнах на булевард „Руски“^[4] трима млади хора и чух, че се разговарят по арабски. Спрях ги, разбрах, че са студенти от Ирак, и влязох в разговор с тях. Забавляваше ме да им задавам въпроси по арабска граматика. Изумлението им беше голямо. На някои въпроси отговаряха добре. Като се разделихме, казах им на арабски: „Утлюбу ел-илме мин ел-мехди ил ел-лехди.“ Едно от момчетата каза: „Ама това е от корана.“ „Да, от корана. Преведете ми тези думи.“ Той знаеше доста български и заедно преведохме: „От люлката до гроба търсете наука.“ С тоя съвет към тях се разделихме. Очите им останаха широко отворени от почуда, че един стар човек, тук, в София, знае корана. Разбира се, това мое знание не отива по-далеч от няколко изречения.

Турска граматика ни преподаваше Шевкет ефенди, мързелив човек, който идеше в класа като на ангария. Всяка дума от неговите уроци бе казвана между две прозевки. Той ни преподаваше няколко години. Мързелив, но си знаеше добре материята. Бях много напреднал при него. Искаше да издаде турска граматика на френски и ми казваше, че като свърша лицей, с мене ще я направи.

Редът и дисциплината, за които говорих, се отнасят до френските класове и до живота в пансиона, където се чувствуваше твърдата и мъдра ръка на Mr d'Hollys. В турските класове нямаше ни помен от това.^[5] Ние не само не показвахме външно почитание към своите учители турци, но с някои от тях явно се подигравахме. За забелязване е, че турчетата взимаха участие в тези подигравки наедно с нас, инородците.

Имаше обичай в лицей на края на годината един от учениците да произнесе пред всеки от турските учители благодарствена реч за техните грижи. Пред някои от тях тия речи се държаха на френски език, от който те нищо не разбираха. Това даваше повод за големи смехории. Еднъж речта пред учителя по краснописание се състоеше в цитати от „Art рое'tique“ на Боало. Ученикът — турче — преведе тия стихове в смисъл, че те възвеличават краснописанието и особено изкуството да се подрязват писалки. Учителят благодари, като забеляза, че той винаги е смятал французкия народ за много умен и че думите на тоя Боало (той криво произнесе името му) били доказателство за това. Друг път речта пред Нева ефенди се състоеше от преписан от учебника ни урок по геометрия. Накрай ученикът с голям патос изказа следните слова: „Сумата на два прави ътъла се равнява на квадрата на хипотенузата.“ Нева ефенди, трогнат, ни благодари, като каза, че той ни обича, че полага всички грижи за нас да ни учи, но ние сме преувеличавали неговите заслуги, особено с последните думи на оратора.

Имахме един учител по турски език, пред когото не можеха да минат такива фантазии. Това бе Нафй бей, строг човек, на когото фесът покриваше дори веждите. Беше фанатик турчин, не допускаше никакво леко отношение не само към неговата личност, но и към всичко, което е турско. Той ни даваше да учим наизуст една поема за турските султани, в която за всеки един от тях се съдържаха четиристишии с похвали. Едно арменче, или по-скоро един арменец, защото той беше доста възрастен и следваше горните класове по френски, дигнат на урок, се опита да тури в рецитирането нещо като присмех. В четиристишието за султан Баязид I, наречен Илдъръм, т.е. гръм, четвъртия султан поред, се казваше, че Тамерлан го хванал в плен, ама по-рано нямало брой ни край на неговите победи. Арменецът, като дойде до това „ама“, дигна си гласът и го произнесе така

продължително, че подигравката ставаше явна. Кипнал и полустанал от стола си, Нафи бей му извика: „Сус, едепсѝз!“ (Млъкни, безобразнико!) — и го изгони от класа. Макар аз да се държех много пристойно и да бях неговият най-добър ученик, той и на мене гледаше зле. Понякога, когато впиеше погледа си в лицето ми, чинеше ми се, че прониква до дъното на душата ми. Той подозираше моите враждебни чувства към Турция. Един ден избухна и ми каза какво мисли за мен. Самият повод обясняваше причината на неговия гняв.

Аз се учех много добре в турските класове. Арабският език ме интересуваше със своята граматика, персийският — със своята близост до европейските езици, турският — с една особена звучност, която намирах тогава у него.^[6] Нафй бей ни преподаваше по една турска христоматия, от която аз много неща — стихове, проза — научих наизуст. Стиховете особено ми се нравеха, тъй като турците ги скандират като с някакво пеене. Учех някои от тях наизуст даже без да ги разбирам^[7], само заради музиката. Дълги години след като напуснах лицей, намерих в една френска книга стихове от Джем, син на султан Мехмед Завоевателя, избягал в Италия. Научих ги наизуст — те са пълни с носталгия — и понякога ми пеят в паметта.

Стигнах по турски до втория клас и да бях продължил със същото усърдие през целите пет години, които прекарах в лицей, щях да зная отлично турския език и да бъда днес един от българските ориенталисти. Но на това усърдие се тури край под две влияния.

Както ще разкажа по-нататък, в 1895 година постъпих във Вътрешната организация. Димитър Ляпов, познатият по-късно в София македонски деец — аз много дружах с него и го слушах тогава във всичко, — ми каза еднѝж: „Затова ли стана революционер, за да зубриш турски?“ Това можеше да бъде достатъчно, за да спра. Но върху мен подействува и друго мнение в същата смисъл, да не уча турски, макар то да бе изказано по други съображения.

Еднѝж бях при Екзарх Йосиф и той ме разпитваше за моите успехи в училището. Като му казах, че много напредвам по турски, той ми забеляза да не си давам много труд за него: „Гледай да усъвършествуваш френския език — ми каза той. — Учи френската литература, нейните големи писатели. Колкото за турския език, няма нужда да си даваш много от времето.“ Тия му думи ме изненадаха в първия момент. Но той ми обясни своята мисъл. Арменците, които

излизали от турските училища с добро познание на турския език, постъпвали на турска служба, примирявали се с турското владичество и се намесвали в работата на арменския патриарх като турски оръдия. „Не искам арменска интелигенция“ — заключи той. Нужно било да имаме известно число българи, знаещи турски, но колкото били необходими за някои работи, а не много. Както и да е, аз зарях турския език и реших да остана във втория клас до завършването на лицей. Затова, като се представих на изпит, отговорях на всички въпроси: „Не зная“. Това изглеждаше толкова по-странно, че по всички турски предмети бях първият ученик и бях получил награди. Другите ми турски учители не обърнаха никакво внимание на това. Но Нафй бей видя в моето поведение истинската причина. Като ме погледна със своя проникателен поглед, каза ми: „Иилансн, иилансн! Дъовлёт душманъ!“ (Змия си, змия си! Душманин на царството ни!).

Трябва да кажа, че от всички турци в лицей такъв фанатизъм видях само у Нафй бей. Другите показваха необикновена толерантност. За това мога да приведа няколко доказателства.

Всяка година от името на султана ни се даваше банкет, който се наричаше „зияфет-и-сение“, т.е. августейша гощавка. Това ставаше през месец май, при прочутите „Сладки води“ на европейския бряг, на една ливада под сянката на високи дървета. Слагаше се богата трапеза, имаше и военна музика. По този случай по един ученик от всяка народност трябваше да държи реч с възвеличения за султана. Редът изискваше и някой от нас българите да държи такава реч. Ние отказвахме единогласно. Сократ Тодоров, за когото се боехме, че ще се съгласи, понеже бе расъл в Цариград и бе по-чужд на чувствата, които ние имаме в Македония, бе предупреден от нас доста внушително да следва нашето поведение. Той направи това съвсем охотно. Запитан за причините на своя отказ, каза: „Родителите ми са ме пратили тук да се уча, а не да държа речи.“ Уговорили се бяхме всички да държим този език. Можехме да пострадаме за това. Но в действителност не ни се направи никаква забележка. Самото управление не искаше да се чуе, че имало такива дръзки ученици в лицей. Боеше се Абдул Хамид да не го затвори.^[8]

Имаше да изпитам турската толерантност и при друг един случай, този път по-опасен за мен.

Казах, че един от главните надзиратели, Джемил бей, за когото се говореше, че бил шпионин на султана, се разхождаше вечерно време по коридорите и гледаше през прозорците от двете страни в стаите за занимание. Еднџ, види се, като ме видял погълнат в четене на една книга, влезе направо към мен, взе ми я от ръцете, за да види каква е. Четях биографията на Ботева от Захари Стоянов. За мое нещастие, щом разтвори книгата, попадна на прокламацията на Ботева от парахода „Радецки“, написана на френски език. Изтрѣпнах. Но видях, че като я четеше, и той не бе малко смутен. Такава книга у един ученик в лицея! Какво би било, ако това стигнеше до султана? По-добре да не се чуе! Тия размишления го накараха очевидно да не повдига никакъв въпрос. Като наведе главата си към мойта, той ми каза тихо, за да не го чуят другите ученици: „Такива книги друг път тук да не донасяш.“

През цялото ми учение в лицея само един път се видях строго погледнат от турското началство.

В лицея имаше едно турче, син на Сюрея паша, висок сановник в султанския двор^[9] и брат на Мюнир бей, после посланик в Париж. В петѣк то се обличаше понякога във военна униформа и отиваше в Илдѣза да присѣствува на селимлъка в качеството на адютант. Това бе знак на голямо благоволение към семейството му. През Гръцко-турската война (1897 г.) Абдул Хамид, който полагаше големи старания да привлече приятелството на България, намислил — майстор, както винаги, в малките средства — да поласкае българския народ, като вземе из неговата среда някои младежи и ги направи почетни адютанти, както синѣт на Сюрея паша. Така един ден новият директор на лицея, Абдурахман Шереф, който замести стария добряк Исмаил бей, ме вика в кабинета си и след увод за добрите чувства на султана към българите ми каза, че той е излял милостта си върху мен и Владимир Робев и ние сме щели да станем негови почетни адютанти. Крайно изненадан, без да помисля по-нататѣк, казах, че не желая. Той, също изненадан от моя отказ, взе да ме убеждава каква голяма чест това щяло да бѣде за мен. Припомням си тия негови думи; „Атѣ бинеджѣксѣн, калѣч такаджѣксѣн!“ (На кон ще яздиш, сабя ще опашеш.) Аз обаче постоянствувах в своя отказ: „Благодаря, но то не е за мен.“ Лицето му доби тогава гневен израз и със сопнат глас ми каза: „Гид!“ (Върви си!) Оттогава той ме взе на око. Викали и Робева?

Мисля, че да. Ако го е викал, Робев не можеше да му даде друг отговор освен същия.

С турските си съученици живеехме много добре. Каквото и да са мислели за нас, иноверците, те никога не ни показваха вражда или просто незачитане.

Когато заех в 1923 година поста на пълномощен министър в Цариград, няколко мои турски съученици от лицеза дойдоха наедно да ме посетят, сякаш беше делегация от бившите ми съкласници. Друг мой съкласник, Сефа, син на поета Фейзи ефенди, дойде да ме види в Лондон, където бе пристигнал като шеф на една турска търговска мисия. Не е чудно, че между нас са останали такива трайни спомени. Животът в лицеза беше тъй приятен и другарството ни тъй весело.

Отношенията ни се определяха не от религиозната или националната принадлежност, а от личния характер. Турчетата се нуждаеха често от нашата, на християните, помощ било за разрешаване на някоя алгебрическа задача, било за някакво домашно упражнение по литература. Последното беше за тях голяма мъка. Колко пъти са идвали при мен с ласкателни турско-френски думи, да искат да им диктувам началото: „Симонджим, риджа едъръм шу комансмани яп“, т.е.: „Симончо, моля ти се, направи ми началото.“ Имаше едно турче, което искаше да почва всяко домашно упражнение с едни думи, които бил чел в някой роман: „Par une belle matinée de printemps.“^[10]

Питали са ме понякога какви впечатления съм изнесъл от лицеза за способностите на моите съученици турци. Ще кажа, че другарите ни турци не бяха природно по-зле надарени от нас, инородците. Може би имаха по-малко от нас способността за логическо мислене. Но по тънкость на ума някои от тях надминаваха много от своите другари християни, тая тънкость, която тъй често сме виждали в турската дипломация. Недостатъците, почти общи у тях, бяха мързел и липса на лична амбиция. У турските ученици нямаше това чувство, че трябва да се учат добре, за да напреднат в живота. Те знаеха, че ако направят кариера, то ще бъде чрез покровителство и фаворитизъм.

В лицеза ние въобще не чувствавахме турците като владеюща нация. Самите те не си даваха ни най-малко вид, че се смятат в каквото и да е отношение по-горе от нас. На почит бяха тия, които се отличаваха със своите успехи. Те бяха известни в цялото училище. Ние

всички имяхме номера и повечето бяхме познати по тях, отколкото под името си. Употребата на номера се налагаше поради отсъствието на презимена у турците. В лицей имаше поне стотина ученици да се наричат Хасан или Мехмед.^[11] Моят номер беше четиридесет. Когато бях в горните класове и вече се разнасяше, че съм между първите по френски език и литература. Като минавах покрай двора на по-малките ученици, чувах ги да казват на своя френско-турски: „Бу кърк, франседен фър“, т.е. този е четиридесет, силен по френски.

Турските ученици бяха добре възпитани и се държаха прилично. Аз никога не чух от тях някоя непристойна или груба дума. Още твърде млади, те като чели бяха усвоили етикецията на своите бащи. Имаше ли у тях, скрит в душата им, верски фанатизъм? Сигурно у някои, но те се пазеха да го показват. Национално чувство? И това не се виждаше у тях. В разговорите ни само от едного чух да говори с възхищение за голямото минало и за бляскавите победи на турците. Но той беше албанец. Напомняваше за обсадата на Виена и как виенчанките гледали от зад стените турците, които, минавайки пред тях, вдигали конете си на задните крака и им пращали целувки.

Имаше ученици в лицей, които проявяваха национализъм — гърците. Те отиваха понякога до предизвикателство към самите турци. Така бе и през Гръцко-турската война. Когато тя започна, те бяха толкова сигурни в победата, че явно ликуваха. Предсказваха с възторг големите чудеса, които ще извърши „о стóлос елиникòс“ (гръцката флота), и се подиграваха на турската. На турските военни кораби те даваха името „деніз дибì“ (морско дъно).^[12] Турчетата може би са дочували нещо от техните думи, но каквото и да са чувствували, те нито изказваха гняв, нито потърсиха свада. Страшният режим на Абдул Хамида бе създал едно поколение, научено да мълчи, примирено с всичко, като да беше сломена душевната им пружина. Дойде гръцкият разгром и от турска страна можеше да се яви злорадство, присмех към победените, особено след срамното бягство на диадоха Константин от боя при Домокос. И това не се забеляза.

Както вред в Цариград; имаше шпиони и в лицей. Някои от тях бяха измежду учениците. Знаеше се особено за двама: един грък от Крит, гърбав, с лице на маймуна и сардоническа усмивка — зловеща фигура, която вдъхваше отвращение; един турчин, крайно учтив, търсещ другарски връзки със съучениците си, винаги готов да

услужва. Името му беше Хасан. Турските ученици се предпазваха от него, но не му показваха с нищо в какво го подозират. Той се учеше добре и после постъпи на служба във Високата порта. Ние, инородците, не се опасявахме от шпионството около нас. Но нашите другари турци се бояха. Те знаеха, че шпионите на Абдул Хамид бяха главно за турската интелигенция. Тя живееше в някакъв терор от тях. Едно донесение с клевети стигаше, за да пострадат. Много тайнствени мълви се носеха тогава за заподозрени турци, изваждани нощно време от домовете им и хвърляни в морето.

Поразителен пример за тоя страх от шпионството видях еднъж сам с очите си.

През пролетта на 1896 година беше дошла в Цариград френска оперетна трупа. Един неделен ден аз ходих на представлението на „La belle He'l'ne“. Ролята на прекрасната Елена играеше една много хубава актриса, Marie Nixau (Никсо). Както и трябваше да бъде, тъй като се касаеше за героиня от гръцката древност, тя беше на сцената почти полугола. Всички гледаха в тишина и увлечение, когато от партера се чува викове „А-ах! а-ах!“ — у един турчин бе избухнало сладострастието. Настъпи смущение. Тогава неколцина хванаха пламналия в своите чувства и го извлякоха. През антрактите забелязах в залата присъствието на Екрем бей, най-видния поет на турците след смъртта на Намък Кемал. Аз бях научил наизуст един негов превод на стихотворението на Ламартина „O Pe're, que mon pe're adore a' genoux“ и пр. На турски тоя стих добре ми звучеше, не по-малко добре, отколкото на френски „Ей раб, ки едѐр ебѝй сана ибадѐт.“ На излизане казах на няколко другари турчета да покажем на тоя техен голям човек почит; наредихме се на стълбите и когато той слизаше, направихме му по едно дълбоко темане.^[13] Рядко съм виждал човек по-уплашен. Нещастният поет избяга като в паника. Кой знае как се е вълнувал през нощта при мисълта, че може някой шпионин да е видял тая демонстрация на младежта към него и да е докладвал на султана. Защото всеки турчин с обаяние и име пред турците се смяташе от Абдул Хамида за опасен. Не един бе по тая причина заточен.

Гръцките ни съученици, които показваха такова незачитане към турците, не бяха дружелюбни и към нас, българите. Годиците, които прекарах в лица, бяха ознаменувани с победи на българщината върху гърцизма. Стамболов в 1894 година, д-р Стоилов в 1897 година

издействуваха берати за нови български владици в Македония. Патриаршията издигаше високо своите протести и „Неологос“ сипеще жупел и лава върху българите. Всичко това раздухваше противобългарската вражда и у нашите съученици гърци. Но те не смееха да я покажат. Свирепият поглед и широките плещи на Никола Христов им даваха да разберат, че тук шега няма да има. Отношенията ни обаче оставаха хладни. Аз не помня да съм разменил две приятелски думи с някой другар грък. Между нас и сръбските ни съученици съществуваше, напротив, добро другарство. Лошите отношения, които създаваше между двата народа сръбската пропаганда в Македония, не ни влияеха. Бях особено близък с двама от тях Милан Чемерикич и Троян Живкович. Ние никога не засегнахме помежду си националните въпроси. Говорехме главно за литература. Те хвалеха своите поети, за които обичах да ги слушам. Сега, когато гледам пред себе си огромен куп бележки, взимани през толкова десетилетия, тук и в чужбина, за планирани бъдещи книги и виждам как годините са минали и старостта наваля върху мен, повтарям си често с болезнена меланхолия два научени от тия сръбски мои другари стиха на Бранко Радичевич „Много хтео, много започео/ Час умерли нъега е помео.“^[14]

[1] Евлятларъм. ↑

[2] Любопитно е, че за Толстоя ми е говорил и друг един ходжа във влака между Серес и Драма, но за него ще говоря по-нататък. Питал съм се по какъв път бяха стигнали до тях неговото име и ученията му. ↑

[3] Арабските думи имат един корен от три съгласни и от тоя корен идат всичките словопроизводства. Така от трите букви х-к-м, които се произнасят „хюкюм“, което значи „власт, заповед, ред“ и пр., се вадят следните думи, употребявани в турския език: хеким — лекар, хахим — съдия, мехкеме — съдилище, махкюм — осъден, хюкюмет — правителство, хахимиеет — суверенитет, хикмет — философия и др. ↑

[4] Сега пак бул. „Цар Освободител“ (добавка: 1994 г.) ↑

[5] Така бе в долните турски класове, но не и в горните. Там имаше като учители някои забележителни хора. Фейзи ефенди — поет, учител по персийски; Ата бей — по официална кореспонденция, Абдурахман Шереф — автор на една турска история в три тома, който после ни стана директор — по турска история; поетът Тефик Фикрет

— по турска литература. След младотурската революция той стана директор на лицей. ↑

[6] Както е известно, Ататюрк не само измени азбуката, като замени арабската с латинска, но и наложи една революция в самия речник. Много от персийските и арабски думи бидоха изхвърлени; взеха се някои думи от простия говор, други от тюркските наречия. Тук се появи голяма мъчнотия: в чисто турския език няма думи за абстрактните понятия; в някои случаи турците са взели сега французки думи, които идат в новообразувания език като крѣпка и напомнят начина, по който арменките в Пера мешаха турските думи заедно с френски като например: „Дансе, дансе, фатиге олдѹм“, т.е. „Танцувах, танцувах, уморих се“. Когато преди години ми попадеше в ръцете турски вестник на новия език, четех думи като следните: „Истамбол университетѹн ректору“, когато тъй добре звучеше на стария турски език същото с думите „Истамбол дар-юл-фюнюн мюдюри“. Турският речник така дълбоко е променен, че когато на някои млади турци съм приказвал на стария литературен език, който съм учил в лицей, прави им впечатлението, което би направило на някой българин, ако някой му приказва с езика на патриарх Евтимий.

Турците направиха голяма промяна и в обръщенията на учтивост на хората едни към други. Няма вече „Зати алинъс“ — вашата висока особа, няма „кулунус“ — ваш роб. ↑

[7] Да се възхищава човек от стихове, които не разбира, изключително поради звучността им, това няма да учуди никой човек, който знае що е поезия.

В 1937 година стана в Лондон чествуване на Пушкин по случай стогодишнината от смъртта му. Бях на събранието. Говориха двама души: бившият министър на външните работи, сър Семюел Хор, който през Първата европейска война бе ходил с мисия в Русия и бе научил руски, и известният английски поет Дринкуотър. Последният каза, че не разбирал руски, обаче като накарал да му четат стихове от Пушкин, почувствувал всичката им хубост поради тяхната музика. Същото чувствувал той и за Гьоте, макар да не знаел немски. ↑

[8] Абдул Хамид гледаше наистина с голяма враждебност и страх на това училище, основано при неговия предшественик, тъй като смяташе, че чрез французките учители и френските преподавания то е проводник на либералните идеи. Но да го затвори той не смееше

поради съпротивата на Франция. Най-сетне малко преди младотурската революция той накара един подкупен от него французин, главен надзирател в лицея, да го запали уж по невнимание. Изгоряха горните етажи. Младотурското правителство го възстанови. То държеше много за него и повика добри учители от Франция. ↑

[9] Илдъзкьошк. ↑

[10] „През една хубава пролетна утрин.“ ↑

[11] Известно е, че Ататюрк принуди всички турци да си изберат семейни (фамилни) имена. ↑

[12] Гърците изобщо се държеха много дръзко в Цариград. Тяхната многобройност и групирането им в отделни части на града им даваха особен кураж. Имаше на север от Пера един квартал, Татавла, дето турции не смееше да влезе.

Гърците от Йоническите острови бяха голямо зло за общото спокойствие. От тях и особено от остров Кефалония излизаха тъй наречените „махеровгалти“, които лесно вадеха камата. Турската полиция не можеше лесно да ги обуздае, тъй като Гърция (това е немалко странно) се ползуваше в Отоманската империя от капитулациите, както великите сили. Гръцки поданик не можеше да бъде съден за углавно престъпление от турски съдилища, а трябваше да бъде пратен в Гърция и там да го съдят. Нека да отбележа, че именно благодарение на капитулациите, на които се радваше Гърция, Раковски можа да бъде спасен след историите му в Браила.

Буйствуващите елементи в Цариград не бяха, разбира се, изключително гръцки. Имаше ги от разни народности. Чувал съм да се разказва за един селянин от Ресенско, който върлувал в турската столица заедно с някои гърци. През 1876 година той заминал като доброволец в Сърбия. „Изпрати го руското посолство, Игнатиев“, разказваше баща ми. ↑

[13] Темането е един турски поздрав, който се извършва с издигане на ръката от сърцето към челото; при дълбок поздрав ръката тръгва при наведено чело чак от колената. ↑

[14] Много е желал, много е почнал, часът на смъртта го помете.

↑

ФРЕНСКИТЕ НИ УЧИТЕЛИ

Френските горни класове бяха шест, всеки от тях имаше поне три паралелки (divisions). Устните изпитвания ставаха всеки ден. Но имаше годишно по всички предмети три писмени изпита, два тримесечни и един общ на края на годината. Тримесечните изпити бяха внезапни. Учителят влизаше, раздаваше ни се хартия и той ни задаваше темата. След някое време — обикновено десетина дни — ето влиза Monsieur d'Hollys. Той ни обаждаше за резултата, обявяваше кой е пръв, кой е втор и как идеха след това един по един другите. Годишният писмен изпит заедно с устния беше определящ за крайния успех. Учителите в горните френски класове бяха изключително французи. Те всички бяха възрастни, с изключение на един млад, наскоро дошъл от Франция, Monsieur Isoard. Той и в 1924 година — отидох да го видя като пълномошен министър — бе още учител в Лицея. Всички се радваха на нашето уважение освен един, който бе срам за своята народност, Monsieur Dupre', учител по счетоводство.^[1] На някои мои приятели е чудно, че съм учил такъв предмет. Истината е, че като ученик съм държал всичките счетоводни книги: brouillon, journal, grand livre. Счетоводство се преподаваше, защото някои от свършващите лица постъпваха благодарение на френския език на служба в международните дружества с европейски капитал в Турция, като Отоманската банка, Тютюневата режия, централите на разните железопътни компании, съставляващи чужди концесии. Счетоводството бе за турските ученици доста мъчна работа. Monsieur Dupre' често ги късаше. За да минат изпита, той ги принуждаваше да вземат частни уроци от него. Това се знаеше и привличаше върху му общо презрение. Когато влизаше в класа, чуваха се гласове от турците: „Бир дерè, бир меджидиè — един урок, една меджидия“. Dupre' слушаше и не мигаше. Беше висок човек, с дебел врат и лице, от което се виждаше, че пие. Той ми причиняваше голямо отвращение, защото го смятах като петно върху една нация, обожавана тогава от мене. Питал съм се понякога как директорът, а и Mr d'Hollys са търпели

такъв скандален човек. Заключението ми е било, че са го смятали за опасен колега, който, изхвърлен от Лицея, можел да му напакости с някои доноси пред султана. Че той беше способен за това, достатъчно бе човек да го погледне.

Както казах вече, учебната програма в лицея, като изключим езиците латински и гръцки, бе по програма на френските лицеи. Положителните науки се преподаваха по-ограничено, отколкото в българските гимназии, особено математиката. Трябва да забележа, че лицеистите във Франция, които постъпват с конкурс в някои висши технически училища като E'cole Polytechnique, E'cole Centrale, E'cole des Pons et des Chausse'es, следват след матурата (бакалореата) една година особени курсове по математика, тъй наречените „mathe'matiques spe'ciales“. За учителите по математика няма какво да кажа особено. Те бяха отлични. Но трябва да разкажа как щях да пострадам от страна на единия от тях при свършването ми на лицея.

Бях много силен по алгебра. Учих добре и геометрия: но от дескриптива нищо не разбирах. Да си представя как един пресечен конус може да бъде проектиран беше за мене абсолютна невъзможност. Пред учителя по дескриптива, Бланшон, се извинявах: „Monsieur, je ne vois pas les choses dans l'espace“ („Не виждам нещата в пространството.“) Той мислеше, че това е зла воля. Когато дойдох до матура, на изпита по тоя недостъпен за мене предмет, теглих една черта с X от едната страна, Y от другата и там спрях. Това не ме тревожеше особено, тъй като учениците в лицея минаваха от клас в клас, даже слаби по някой предмет, стига общата бележка да е задоволителна. Мислех, че същото ще бъде и сега, при матурата. Обаче Бланшон ми турил нула, а нулата не позволявала да се минава с обща средна бележка. Щях да пропадна, ако да не беше се намесил Mr d'Hollys. Той имаше големи симпатии към българите — спомняше си за тия, които се бяха учили в лицея преди Освобождението — и лично към мене, поради успехите ми по френски език, проявяваше голямо благоволение. Той се застъпил за мен. Казал: „Как можем да провалим един ученик, който е пръв по толкова предмети и получава за тях награди?“ Наместо нулата той, със своята власт, турил единица и така получих дипломата си.

Имахме, в двата горни класа, великолепен учител по естествена история, физика и химия, Mr Saret (Мосю Сарè). Той беше духовит

човек и неговите часове бяха много приятни, често изпъстрени с оригинални мисли. Уроците му по естествена история не влизаха в подробности. Той ни предаваше съществените неща, без да ни обременява паметта. По естествена история това, което ни преподаваше, всъщност беше само биология. На един от тримесечните писмени изпити той ни зададе, например, следната тема: „Le canal digestif dans la se'rie animale — смилателният канал в животинските видове“.

По някой път Саре обичаше да ни туря в затруднение. Еднъж ни зададе този неочакван въпрос „Защо снегът е бял?“ Той пита всички ни поред, никой не можа да му каже. Най-после обясни, че е бял, защото е смес от вода и въздух. После ни гълча, че не сме имали ни наблюдателност, ни въображение. „Когато една река тече бърже над камъни, не виждате ли, че отгоре има пяна? Не се ли питате отде иде това?“ Той ни казваше, че не стига да се учим само с помощта на паметта си; трябва да влиза в действие и умът ни, нашето съждение. При невежество и особено при глупост той страшно се дразнеше. Тогава неговите укори бяха много строги, ядосани. Случваше се често, щото тия укори да падат върху турците. „Като помисля, викаше им той, че един ден ще станете паши — et dire qu'un jour ca fera des pachas!“ Той не щеше да знае, че така говори на турци в едно училище в турската империя.

Най-любимият за мен учител беше учителят ни по история, Mr Charvet (Шарвè). Той беше много възрастен, с боядисани мустаци и червено лице, което под цилиндъра му изглеждаше като изписано. Малко фъфлеше и това още повече подчертаваше неговата старост. Но когато вземеше да ни говори, мисълта му го одухотворяваше. Абдул Хамид не позволяваше да учим история по френски учебници, тъй като неприятелите на лица — каквито имаше между старите турци — му казали, че в тях се величават революциите и се пишло за крале, съдени и осъждани на смърт. Mr Charvet ни говореше и ние си държехме бележки. И той смяташе, че не трябва да ни обременява паметта с ненужни имена и дати. Неговите уроци бяха по-скоро един синтез на историята. Той засягаше в новата история по-особено Източния въпрос. Между темите, които ни е задавал, бе и тази: „Завещанието на Петра Велики“.^[2] На края на урока той позволяваше да му задаваме въпроси, като ги пишем на малки листчета и ги

поставяме пред него на катедрата. Еднъж аз му зададох следния въпрос: „Възможна ли е една философия на историята?“ Той се сети кой му е поставил тази бележка, погледна ме и каза: „Ако този, който ме пита, разбира въпроса си, трябва да знае, че в пет минути аз не мога да му отговоря. А ако не го разбира, няма нужда въобще да му отговарям.“ Престорих се на сконфузен и разкаян. Но в действителност се радвах на остроумието на отговора.

За Mr Charvet се носеха разни легенди. Мълвеше се например, че той бил участник в полското въстание от 1863 година. Друга легенда — че бил член на Парижката комуна. Еднъж в една статия в списанието „Revue de Pais“, в която се говореше за Първия интернационал, срещнах името Шарве между привържениците на Карл Маркс. Касаше ли се за нашия учител? Нямам никакви доказателства за това.

За учителя по латински, monsieur Lescap (Лескан), също, но с по-голяма положителност се говореше, че бил участник в Комуната; емигрирал в Турция след нейното потушаване. Може да е бил такъв случаят и с Mr Шарве. Турците, които не се бояха от социална революция, са гледали през пръсти на бившите комунари. Един познат комунар се намирал като военен кореспондент на един парижки вестник при Осман паша в Плевен през време на обсадата.

Целта на лицеза бе да даде на учениците френска култура. Това можеше да се постигне главно чрез изучаването на френския език и на френската литература.

Има българи, за които се казва, че знаели френски много добре; други са сами убедени в това. Чувал съм някои измежду едните и другите върви добре и току виж лъсне някоя грешка. Френският език е много мъчен. Мъчен е правописът на думите, мъчна е граматиката.^[3] Трудностите за самите французи не са по-малки.

Разправя се в това отношение един любопитен анекдот. В летния дворец на Наполеон III в Компьен имало вечеря, на която присъствували познати френски писатели, между които и Проспер Мериме. Той сам разказва за случката, която ще разправя.

Императрица Евгения (испанка) повдигнала въпроса за френския правопис и за неговата сложност. Станали разисквания по това и се решило да се направи проба чрез диктовка. Писали всички присъстващи. Оказало се, че писателите направили грешки не по-

малко от другите; а двама от тях били членове на Френската академия. (Паметен е наистина случаят с един френски академик, който пишел Academie с две „с“ вместо с едно.) Една диктовка била безпогрешна — тая на учителката на престолонаследника (le pince impérial).

Във френските издателства винаги има един познавач на френския правопис. Случвало се щото такъв един скромнен човек да поправа грешките на големи френски писатели.

Във френската граматика има наистина много примки или както някои французи ги наричат, „китайщини“ (chinoiserie). Против тях се е дигал често повик, но безуспешно. Французите държат за тях, понеже те са свързани с вековна традиция. Френският народ, който е правил толкова революции, е в действителност консервативен. Напоследък парижкият комунистически литературен вестник „Les Lettres françaises“ повдигна отново въпроса за опростотворяване на правописа, но не намери особен отзвук. Мотивът бе да се направи по-лесно за трудещите се да пишат правилно своя език. Един работник възрази с писмо до редакцията в следната смисъл: ние искаме да се издигнем до образованите хора, а не да останем да пишем, както готвачките!

Френският език се изучаваше в лицей — говоря за тия, които искаха да се учат — много добре. Не съм чел нищо писано на френски от Константин Величков, но Стоян Михайловски пишеше на френски великолепно — с необикновен блясък. Разбира се, стилът идеше от дарбата му, но безпогрешното си владееие на френски език бе добил в лицей. Никола Милев пишеше френски така, че да му завиди и французин. Има българи, свършили френски лицей в Париж, без да са научили така добре френски, както учениците в нашия лицей. Причината е, че нашите учители, понеже преподаваха на чужденци, бяха особено внимателни и взискателни, поправяйки на всяка стъпка нашите грешки.

В горните класове ние имахме двама учители по френски; в четвърти — Monsieur de Lacomble'ze (Лакомблез), в пети и шести — Monsieur Perrard (Перар). Първият, по-млад, с аристократически маниери, малко сух. Той ни преподаваше само граматика. Вторият, стар и макар много строг, беше някак по-близък до нас. Той ни преподаваше висшия курс на граматиката и френска литература. Изучаването на френския език не се заключаваше само в правилата на

граматиката. Ние имахме постоянно домашни упражнения (devoirs) за тяхното приложение. В учебника по граматика имаше текстове, където прилагателните бяха изпуснати; ние трябваше да ги поставим. Изпуснати бяха глаголните времена: ние трябваше да ги намерим. Имахме и друг род домашни. Даваше ни се някой текст от класически автор. Трябваше да извадим от него плана, по който е написан; или пък ни се даваше план и ние трябваше да го развием. Всеки план се състоеше от няколко части: главна идея, второстепенни идеи, край. Аз бях толкова свикнал с това, че после, като постъпих във „Вечерна поща“, винаги преди да си напиша статията, колкото и малка да е тя, най-напред си съставях плана по научената в лицейя метода.

Имахме домашни и по композиция. Това целеше не само усъвършенстване на езика, но и подбуждане на въображението.

Припомням си как Гьорче Петров, нашият учител по словесност в четвъртия клас, ни даде следната тема:

„Опишете класната стая.“ Какво можехме да пишем? — Класната стая има четири стени, един прозорец, една врата, вътре в нея чинове и прочее. Първата тема, която имах да развивам в долните класове на Лицея беше: „Les memoires d’une canne — спомените на един бастун“. Учителят ни даде горе-долу една идея какво да пишем. Бастунът бил изложен във витрините на един магазин, някой го купил и после, при разни случайности, минавал от една ръка в друга. Ние трябваше сами да измислим тия случайности и да ги опишем. В горните класове имаше, разбира се, теми от по-друго естество. Но всичките те изискваха от нас да турим в действие своето въображение.

Mr Perrard четеше в клас домашните ни упражнения, не всички, разбира се, анализираше ги, посочваше грешките и ни даваше съвети. Като че да на Ориента, ние нямахме достатъчно ред в изложение на мислите си, показвахме словесна разточителност и вкус към бомбастика. Той ни учеше на ред и на простота. Особено внимание обръщаше на употреблението на думите в точната им смисъл. Той ни казваше: „Ако се изразите с най-малко думи и всяка дума поставите на място, това е вече голяма стъпка към стил.“ Припомням си съветите, които ми е давал: „Симеон^[4], пишете хубаво; някои от вашите работи биха могли даже да се печатат. Но имате прекалено изобилие на думи.“ Друг път ми казваше: „Пазете се от многото прилагателни, те са като паразити: ако употребите три, двете излишни изяждат третото.“ Перар

знаеше много добре правилата на френската стилистика и уроците му бяха много ценни.

Сега, когато си спомням неговите съвети, разбирам колко са били полезни, но бях много млад и не в състояние да ги използвам. От всичките един обаче силно ми повлия. Той ни обръщаше вниманието върху композицията. Казваше ми: „Тя (композицията) е първото условие за успешна работа.“

Програмата включваше главно френската класическа литература. Много образци от нея трябваше да учим наизуст. Учихме ги от Малерб, от Лафонтен, от Расин, Корней, Боало, учехме не само стихове, но и проза; от „Максимите“ на Ларошфуко, от „Мислите“ на Паскал и даже от някои църковни оратори. В паметта ми е още надгробната реч на Босюе по случай смъртта на Хенриета Английска^[5], с прочутите му провиквания „Madame se meurt, Madame est morte!“

Перар беше отличен познавач на класическата френска литература, но нито чрез споменаването на някое име, ни с някакъв намек даваше да се разбере, че той се интересува за това, което я предшествуваше, или това, което я последва. От своя страна аз проявявах вече живия си интерес към новата френска поезия. Четях Бодлер, Верлен — много стихове от тях учех наизуст. Но еднъж попаднах на писател, от когото не проумявах нищо. Обичаният от мене Жюл Льомер говореше — ако добре помня, в своите „Съвременници“ — за един модерен поет, когото не познавах по име, нито бях подготвен още да го разбира. Касаше се за Стефан Маларме, днес един от най-любимите ми поети. Жюл Льомер се отнасяше иронически към него и сочеше колко е тъмен. Цитираше като доказателство стихове от него — стихове, които запомних, защото моята памет тогава попиваше всичко. Не зная какво изкушение ме обхвана да ги поднеса на вниманието на Перар. Един ден през междучасието, преди той да влезе в клас, написах на черната дъска следните стихове:

*Quel se'pulcral naufrage tu
Le sais lune mais y baves
Supreme une entre les e'paves*

Тези стихове, без препинателни знаци, без сянка от французкия словоред, с думи, които случайно се срещат едни с други, са от най-непонятните, които прочутият френски поет е написал. Знаех, че те ще ядосат Mr Perrard. Той често пъти ни бе разправял, че французкият език има гения на яснотата. Под цитата на Маларме бях прибавил и следната иронична бележка „Comme quoi le francais est la langue de la clarte“^[6] Mr Perrard не се поддаде обаче на моето предизвикателство така, както очаквах. Той погледна черната дъска, навъси се, ногледна и мен и каза: „C'est vous, Sime'on?“^[7] После отговори: „Eh bien, votre Mallarme est mal arme' de syntaxe.“^[8] За пръв път видях този свой учител да употреби игрословие.

Дълги години Маларме беше познат на крайно ограничен кръг французи. Не само широката публика не беше чувала името му, но и учениците му от лицea „Louis le Grand“, на които той преподаваше английски език, не виждаха нищо друго у него освен обикновен учител. Имах близък приятел в Париж, негов ученик. Той сякаш падаше от небето, когато еднъж му казах, че Маларме се смята в ново време за един от най-големите поети. Питам го после: „Какъв спомен имате от него?“ „Eh bien — отговори ми той, — un petit vieux quelque peu timide“. (Е добре, едно малко стеснително старче.)

Най-голямото отличие в лицea беше първенството по френски език. За него имаше голямо съревнование. Борбата се водеше главно между мене и един от турските ни ученици, Мюнир Салих. Имах обаче съперник, по-опасен от Мюнир Салих, но той стоя малко в лицea, един съученик — Джемил, — родом от Алжир, който владееше отлично френски и нямаше нужда от ничия помощ. Идваще понякога да ми прочете какво е написал. Помня даже някои думи от естество да му завидя. Така един път, говорейки за Алжир, беше писал: les immensite's sablonneuses^[9]. Мюнир Салих^[10] беше шишкав момък, с големи уста, които постоянно се смееха. От интелектуално турско семейство, добрите познания по френски той бе добил още от дома си. Майка му, Нигяр ханъм, издаваше един неделен вестник под наслов: „Кадънлара максус газета“, т.е. „Специален вестник за жените“. Тя е първата турска феминистка.

Аз учех френската литература не само от учителите си и от учебника. Други крайно благоприятни условия ми отваряха за нея врати.

В Пера имаше французка книжарница, от която можеха да се заемат книги. Бях се абонира в нея. Почти всяка събота, като излизах от лицей, се връщах с книги, взети оттам. Вечер, след класните часове, си приготвявахме уроците в класните стаи. Подир вечеря си лягахме на часа осем. Тия обаче, които желяеха, можеха да останат в стаите за занимание до 10 часа вечерта под наблюдението на един от надзирателите. Тава бяха тъй наречените *veille'es* (бдения). Аз всяка вечер оставах. Блажени, незабравими часове! Бяхме малцина. Понякога бях сам. Наоколо бе тихо, надзирателят дремеше на катедрата. Разтварях някоя от донесените книги и тя ме поглъщаше. Всичко изчезваше за мен: времето, пространството, светът. Френската литература ми се разкриваше всеки ден повече като някоя вълшебна панорама. На часа десет, когато надзирателят ни даваше знак да излизаме, изтръгвах се като в някой унес. Тъкмо когато си лягах, мюезинът на придадената към лицей джамия почваше от минарето молитва. Неговият мелодичен глас се разнасяше в нощта и така заспивах.

[1] Dupre' ни преподаваше и *dessin lineaire*. ↑

[2] Както е известно, това завещание е апокрифно. ↑

[3] Правописът на думите е още по-мъчен в английския език.

На една вечеря във Вашингтон стана дума за това. Американците съжалиха нас, чужденците, че имаме да преодоляваме толкова големи мъчнотии. Ние отговорихме, че такива не виждаме много. Направи се тогава една проверка с някои особено мъчни думи. Излезе, че ние знаем много добре как те се пишат. Това предизвика известно учудване. „Няма нищо чудно в това, обясних, тъй като вие учите думите в семейството си, а ние от речника. Вашата памет за тях е слухова, нашата зрителна. Като научим някоя английска дума, ние едновременно научаваме как тя се пише.“ ↑

[4] Той произнасяше: Шимеон, понеже, види се, беше *overgnat*. ↑

[5] Дъщеря на обезглавения английски крал Карл I и първа братовчедка на Людовик XIV. ↑

[6] Ще рече, френският език е език на ясната мисъл. ↑

[7] Вие ли, Симеоне? ↑

[8] Е добре, вашият Маларме е зле въоръжен със синтаксис. (Игра на думи. Разчленена, думата Маларме е равностойна във фонетическо отношение на израза зле въоръжен.) ↑

[9] Пясъчните необятности. ↑

[10] Преди всичко какво значи собствено това, което наричаме турчин? Турците са една безпримерна смесица на племена. Има потурчени албанци, гърци, българи, сърби; има кюрди, лазове (грузинци по произход), сирийци, араби от Месопотамия, египтяни и пр. Всичко това се е сляло наедно, без да могат да се различават съставните елементи, и въставлява понятието „турчин“. След като направих тази резерва, ще продължа мисълта си. ↑

ПЪРВИТЕ МИ ОПИТИ ДА ПИСАТЕЛСТВУВАМ ОЩЕ КАТО УЧЕНИК В ЦАРИГРАД

При тия всекидневни „бдения“ в лица аз се запознах в продължение на няколко години с големите представители на френската литература в деветнадесетия век.

От романистите: Балзак, Стендал, Флобер, братята Гонкур, Алфонс Доде, Мопасан, Зола, Пол Бурже; от поетите: Виктор Хюго, Алфред дьо Виньй, Алфред дьо Мюсе, Теофил Готие, Льоконт дьо Лил. С особено увлечение четях най-модерните: Бодлер и Верлен. Рембо ми беше непознат. Може би повече от романите и поезията ме привличаше френската критика. От Сент-Бьов малко знаех тогава. Но „La vie litte'raire“ на Анатол Франс и „Les Contemporains“ на Жюл Льомер бяха голямото ми наслаждение. Жюл Льомер много ми помогна за образуването на литературен вкус, но същевременно поставяше ограничение на моята мисъл. За въздействието му върху публиката се цитира един случай. Жорж Оне бе добил голяма популярност в средната буржоазия. Жюл Льомер публикувал във вестника една статия, започваща със следните думи: „В тия колони обикновено пиша върху френските писатели, но днес ще се занимаю с Жорж Оне.“ Следвала жестока присъда върху него. Жорж Оне продължил да има читатели, но те се срамували да казват, че го четат.

„Съвременници“ на Жюл Льомер обхваща всички значителни писатели от епохата. Както повечето представители на френската буржоазия, той беше крайно консервативен. Отхвърляше както големи имена от чужбина, с които някои французи искаха да запознаят френската публика — Ибсен, Бьорнсон, — тъй и модерните веяния в самата Франция. Писа за Верлен и Маларме, но сякаш да ги осмее.

През една част от живота си бях под неговото силно влияние и се явих в българската литература като представител на импресионистичната критика. По-късно употребих усилия да се

освободя от него. Студентството ми в Женева дойде на помощ. В Цариград аз познавах националния въпрос; в Женева се научих, че съществува и социален въпрос. Оттам произлезе моята защита на реализма.

Четях и други французки критици, между които Емил Фаге. Всичко това у мене събуди вкус и призвание към литературната критика. Опитах се да чета и философски книги. От библиотеката на Екзархията взех еднъж „La philosophie de l'Art“ от Иполит Тен. Трябва да отбележа, че тогава бях още в долните класове на лицей. При първите страници вече Тен ме обезсърчи. Спънах се, доколкото помня, на тази му фраза досежно изкуството „Le laid est beau, mais le beau est encore plus beau.“^[1] Той искал да каже, сигурно: изображението на нещо грозно може да има художествена хубост, но има повече красота в изображението на нещо хубаво. Тогава обаче не проумявах. Нека да добавя, че философията се оказа не в моите струни и по-нататък. От Иполит Тен ми е останало в паметта и едно изречение, смисълта на което можах да разбера години по-късно, в чужбина, като посещавах музеите. Иполит Тен казва: „Изкуството е природата, виждана през един темперамент.“

От тия четения са се запазили в ума ми и други фрази, неясни тогава, макар добре звучащи. Касаяше се за една област, съвсем чужда на мен: музиката. Припомням си следните думи: Вагнер приложи в операта законите на симфонията... Не знаех кой е Вагнер, нито що е опера, нито симфония. Това увлечение в книги, които не бях подготвен да разбера, се отнася главно до първите две години в лицей. В тия две години преподаванията на моите учители по точните науки се отнасяха повечето до неща, които бях учил вече в Битоля. Затова ми оставаше свободно време за четене.

Освен по книгите на Анатол Франс и Жюл Льомер, двамата най-блестящи тогава френски критици, следях френската литература и по две списания: „Les Annales politiques et littéraires“ и „La Revue bleue“. Първото си купувах всяка събота, второто вземах от екзархийската библиотека. Купувах също вестници, в които се публикуваше театралната хроника, водена и тя от познати критици: „Le Temps“ с Жюл Льомер и „Journal des De'bats“ с критик Франвиск Сарсе. Всичките ми наклонности тогава бяха към литературата и голямата ми мечта беше да постъпя един ден в E'cole Normale

Supérieure в Париж, огнище на литературна култура и разсадник на толкова писатели, прочути в критиката.

Мечта, неосъществима по много причини. Еcole Normale Supérieure е висше френско училище, където се приемат с конкурс всяка година ограничено число французи. Чужденци са били приемани там по голямо изключение и с препоръка на техните правителства. Има в него два отдела: един за положителните науки, друг за хуманистичните. За последните се изискваше познанието на старогръцки и латински. Тия два езика, както по-рано отбелязах, се преподаваха в лицей вечерно време, и то много слабо. Учителят по латински, Лескан, сам бе казал на своите ученици: „Да научите от мене латински в тия часове, които имам, ще рече да гребете в морето със супена лъжица.“ Вместо латински записах се по немски и достатъчно напреднах, за да мога да чета Хайне, който през целите ми младини беше един от любимите ми поети.

Когато в 1898 година свърших лицей, дойдох в София и почнах да пиша във вестниците, някои ме питаха: „Знаял си като дете само своя диалект и си се учил сетне при учители турци и французи, как научи така добре българския литературен език?“ Преди всичко аз го учих в българските училища в Македония — Ресен, Охрид, Битоля, — където имахме добри учители по български език. После, ученик в лицей, за да следя българската литература имах несравнено по-добри условия, отколкото много от моите връстници-ученици в България. Екзархийската библиотека беше богата и оттам ми даваха всичко, което поискам. От Ортакьой до Лицея вървах по някой път, с трамвай до Галата и после по стръмните височини към Пера, натоварен с книги. Любен Каравелова, Ботева, Вазова, Захари Стоянова, Алеко Константинов съм чел още тогава. От Екзархията взимах и руски книги, които благодарение на старобългарската граматика, която учих в Битоля, лесно разбирах. В екзархийската библиотека бяха натрупани известните приложения на „Нива“. Оттам съм взимал, между друго, съчиненията на Писемски. Те бяха многобройни. Потъвах с увлечение в тях.

Можех да следя отблизо и новия литературен живот в България. В Екзархията се получаваха всички български списания. Оттам взимах редовно три от тях: „Български преглед“, „Българска сбирка“ и едно

списание, което се издаваше в Шумен, „Искра“. Взимах ги редовно и ги четях — не, гълтах ги — от кора до кора.

„Български преглед“ беше отлично списание, в което участваха професори от Висшето училище. Съдържанието му беше разнообразно, но особено ме привличаха литературните рецензии. В „Българска сбирка“ сътрудничеса и Иван Вазов. Вазов бе тогава на върха на моите възхищения. „Епопея на забравените“ ме унасяше. „О, Шипка!...“ — повтарях си аз често. Тогава го поставях по-горе от Ботева, тъй като неговият стих е риторически и по-отговаряше на моите младежки наклонности за декламация. По-късно трябваше да разбера колко Ботев стои по-високо от него със своето класическо съвършенство.

Дали постоянно повтаряното на баща ми желание пред мен да стана писател, или един ранен подтик на собствената ми природа — не зная, — но още в първите си години в лицей се заех да пиша. Най-напред почнах — както можеше да се очаква — с преводи. В Париж се издаваха две литературни списания за ученици от лицейте: едното „La lecture“ за долните класове, другото „La lycee“ за горните. Те бяха един вид христоматии, в които се помещаваха извлечения от най-добрите френски писатели. В „La lecture“ бе поместена еднъж познатата повест на Ксавие дьо Местър „La lepreuse de la cite d'Aoste“. Тя беше първият ми превод. Сетне последваха други, много на брой. В 1896 година прекарах част от лятото на остров Халки. Живеех в дома на Христо Далчев, кукушанин, който тогава следваше правото.^[2] Там преведох прочутия роман на Александър Дюма „Дамата с камелиите“. Каква голяма ми е била наивността тогава! Въображавах си, че е достатъчно да се обадя на някоя книжарница в България, за да го издаде. Не се опитах даже да узная дали този превод не е бил вече направен. Почнах да превеждам разкази от Ги дьо Мопасан и ги пращах по списанията. Години по-късно открих, че „Българска сбирка“ поместила един от тях — „Пролет“. С ужас видях каква смешна грешка съм направил в този превод, без издателят на списанието С. С. Бобчев да я забележи. Тая грешка не ми позволява днес да се смея с чисто сърце на грешките на някои преводачи, за които толкова много се приказва.^[3]

Правих и преводи с научно съдържание.

В Екзархията се получаваха списанието „La Revue scientifique“, което също вземах в лицея. В него срещнах една статия на френския социолог Гюстав льо Бон „Психология на тълпите“, която после, разширена, излезе в особена книга. Понрави ми се, преведох я и я изпратих в „Български преглед“. Чаках отговор — никакъв. Беше 1897 година. Няколко години по-късно, вече журналист, разглеждайки броеве от „Български преглед“, я намерих публикувана.

Опитах се и сам да съчинителствувам. Първото ми произведение беше една тема, озаглавена „Хайдут Велко“. Какво й беше съдържанието — не помня вече. Героическо, разбира се.

В Ресен бях чувал да се пее за национални хайдутути, като Кузман Капидан. В „Български преглед“ бях срещал името на Димитър Матов, професор във Висшето училище. Знаех, че е македонец от Велес. Изпратих нему творбата си, молейки го да ми даде своите съвети. Аз съм лишен основно от всяка поетическа дарба и добрият Матов не бе можал да не забележи това. Но за да не ме обезсърчи, не ми каза направо истината; похвали ме даже малко, но добави и тоя съвет „По-малко пишете, повече четете.“ Съвет тъкмо на място за един ученик. Разбрах го добре и на опита си да пиша стихове турих край. Продължих обаче да се подвизавам в прозата.

В 1895 година след несполуката на въстанието и смъртта на Трайко Китанчев бяха почнали между водителите на македонската емиграция големи ежби и взаимни обвинения, Ние чувахме за тях в Цариград и скърбяхме. Написах тогава една работа, в която изразявах тия наши чувства във вид на сън с кошмари. Работа наивна, която се яви през декември същата година в македонския вестник „Право“ под заглавие „Раздор“. То е първото мое писание, излязло в печата. Забележително е за мене лично, че както се научих по-късно в София, Алеко Константинов я прочел, питал кой е авторът и като му отговорили „един ученик от лицея“, казал: „Помнете ми думите, от това момче ще стане писател.“^[4]

Последвах и други мои опити.

В българския цариградски вестник „Новини“ излязоха с тогавашния ми подпис „С. Трайчев“ две малки работи. Една разходка до Халки, пълна със сантименталности, и един разказ „Танас Колимачка“. Темата на разказа е взета от една действителна случка, станала в Охрид.

Направих и друг опит в белетристиката. Пратих до „Българска сбирка“ един разказ под наслов „Слепият цигулар“. И за него едва подир години открих, че бил печатан.

Димитър Матов беше ми дал да разбере, че не съм поет. Аз сам после си дадох сметка, че не съм и белетрист. Липсва ми наистина творческата фантазия. Мога да опиша нещо, което е станало, но не сам да измислям — това, което англичаните наричат *invention*, а немците *fabulieren*. След всичките неуспехи наклонността ми към литературната критика се запази ненакърнена. Но тази наклонност нямаше къде да се прояви. Трябваше да се основе списанието „Художник“, за да стъпя в това поле. Все пак моята дейност на литературен критик се явява като епизод в живота ми. „Художник“ спря и литературният критик у мене заспа. Журнализмът наново ме погълна и остана за още известно време мое призвание.

Моите особености в прозата се явяват обаче още в първите ми работи. Често пъти са ми казвали, че като пиша на български, превеждам от френски. Има истина в това. Ще кажа, казал съм го и друг път, че когато има да пиша нещо изискано, и сега си го съставявам най-напред на френски. Но моят случай не е единствен, нито пък смятам, че говори против мен. Като чета „Писма от Рим“ от Величков, ясно виждам, че и той е съставлявал мислите си на френски и после ги е превеждал. Това е отпечатък на френското му възпитание в лицая. Особен упрек ми са правили граматични, гимназиални учители, че съм пренасял в българския език някои неестествени глаголни форми от френския, например: „Еди-кой си беше бил на времето“ и пр.

Занесох еднъж нещо, писано от мен, на професор Теодоров-Балан и го помолих да го прочете и ми каже дали е вярно, че влиянието на френския език вреди на българския у мен. Той го прочете и ми каза, че при най-строг преглед намерил две погрешки, които не били от особено значение. Що се отнася до глаголните времена, с които съм си служил, той ми каза, че напълно ги одобрявал. „Като ги превеждате от френски, вие обогатявате българския глагол.“ Тия думи, казани от човек, който бдеше като цербер върху чистотата на българския език, ме утвърдиха окончателно в едни навици на писане, от които впрочем не бих могъл да се освободя даже ако поискам. Те са вече станали част от моя начин на мислене.

[1] Грозното е хубаво, но хубавото е още по-хубаво. ↑

[2] Христо Далчев е бащата на скулптора Любомир Далчев и на поета Атанас Далчев; трет негов син е архитект. Често пъти съм се питал как от този човек, умен и мъдър, но без никаква проява на въображение, произлязоха синове до един с художествени влечения? Тук закона за наследствеността — поне пряката — получава едно ярко опровержение. ↑

[3] Колкото да знаех добре литературния български, не можех да се освободя от влиянието на френския език и понякога се обърквах. Така в едно мое писмо от ония години като изтъквам, че директорът на Лицея не ме обича (по-горе съм обяснил защо), искам да кажа, че това е заслужено от моя страна, пишех „не съм го окрал“, превод от французкия израз „je ne l'ai pas volé“, което значи „пада ми се“. ↑

[4] Тия негови думи имаха голямо значение за моето бъдеще, тъй като — ще разкажа това по-нататък — те събудиха към мен у някои македонци в София живи симпатии, които ми дойдаха в помощ, когато най-много се нуждаех от подкрепа. ↑

ПОСВЕТЕН ВЪВ ВЪТРЕШНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ

Годината 1894 е бележита в историята на българщината в Македония: направи се стъпка напред в църковно-националното дело и се тури основа на революционното движение. През април стана едно радостно събитие: Екзарх Йосиф, с енергичната подкрепа на Стамболова, издействува два нови берата за български владици в Македония, единия за Велес, другия за Неврокоп. Един с исторически перспективи план получаваше постепенно своето изпълнение. Скопие на северната граница на Македония, Охрид на западната, Велес в центъра, това бяха три крепости на важни стратегически пунктове. С Неврокоп се стъпваше здраво в Източна Македония. Добиването на двама нови владици бе посрещнато в цяла Македония като голяма победа. На Великден в черквата „Св. Стефан“ във Фенер лицата на българите сияеха. Чуваха се гласове с благопожелания за нови успехи: „Хайде, догодина и за Битоля! Амин!“

За ваканциите си отидох в Ресен. Носех със себе си куп книги на френски и турски, награди от училището. Баща ми беше безмерно щастлив от моите успехи. Майка ми галеше донесените книги с умиление и ги отваряше, като че ли чакаше бог да ѝ даде някакъв внезапен дар да ги чете и разбира. Униформата ми правеше голямо впечатление. Турците ме спираха да я гледат. Никое от техните деца не беше се явило така облечено. Поздравяваха баща ми, но с мъка в сърцето си. След мене се яви в униформа и един син на турчин: Ниязи, бъдещият начинател на Младотурската революция.

Когато пристигнах в Ресен, намерих българската църква довършена и ставаха вече приготовленията за нейното освещаване. Имаше атмосфера на национално ликуване. На едно дълготрайно унижение се туряше край. В 1872 година след упорити борби старата и единствена църква в Ресен бе останала у гъркоманите.^[1] Двадесет и две години ние се черкувахме в училището, което неделен ден и през празниците се обръщаше на параклис и богослужението се

извършваше върху един антимиос. Зданието бе старо и колкото и да го прочистаха, въздухът в него оставаше лош. Учениците оставяха със своите обувки лятно време прах, зимно време кал. Беше срам за града, че това положение трая толкова дълго. Но ресенските чорбаджии, инак родолюбци, когато се касаеше за борба, бяха стиснати за парите си. Към това се добавяха и техните ежби. Лишението на българите в Ресен от своя църква се чувствуваше във всички градове наоколо като някакво петно за града ни и когато най-после се реши да се почне построяването на нов български храм, многобройни помощи се стекоха отвън. Те бяха обнародвани в екзархийския вестник „Новини“ и съставляват паметно свидетелство за чувството на национална солидарност, което владееше в тая част на Македония, плод на еднакви изпитания и устреми. Помощи се пратиха от Битоля, от Прилеп, Крушево, от Охрид, от Струга. Те идеха от разни съсловия: учители, търговци, занаятчии. Еснафите фигурират в голям брой със своите пожертвования. Които не са могли да пратят пари, подарили вино. Между дарителите фигурират и жени. Караниците, които са дали на Ресен неласкаво име, не пропуснаха да се покажат и в самото навечерие на тържествения ден.

Архиерейският наместник бе изпратил до вестник „Новини“ покана до всички градове в Македония да присъствуват като гости на освещаването на новопостроения храм „Св. св. Кирил и Методий“. Станало обаче известно в града, че в поканата се казвало: „В дните на Султан Абдул Хамид Хан II и на Негово Високопреосвещенство Г-н Г-н Григорий, Охридско-Преспански митрополит, се построи...“ и пр., и ето че буря се разразява. Григорий със своя заповеднически нрав беше влезнал в конфликт с много от първенците. Те сега не искаха, щото неговото име да се слави по случай предстоящото национално тържество. Пратиха телеграма до редакцията на вестник „Новини“ да не публикува поканата така, както била изпратена, заплашвайки, че в противен случай няма да осветят църквата. Тогава вестникът обнародва покана от свое име, която гласеше: „Поканени сме от ресенци да явим на нашите православни български читатели, че тяхната новопостроена църква ще се освети на 15-ий август тая година от Негово Високо Преосвещенство Охридско-Преспанския митрополит Г-н Григория. Ресенци се приготвили да посрещнат гостите си най-

тържествено и са взели мерки за тяхното удобно настаняване по градските къщи.“^[2]

Освещението на църквата стана при очакваната тържественост. Имаше наплив от селата и много гости отвън. В града владееше голямо оживление. Денят се свърши с вечеринка. Речи, декламации, песни. Върхът на всичко беше една жива картина: един човек беше легнал прострян и около него момичета в бяла премяна; в това време един декламираше Ботевата балада „Жив е той, жив е!“ Тая сцена бе измислена от Трайчо Доревски. Имаше в станалото тогава в Ресен нещо, което се видя, и нещо, което стана тайно.

Вече революционният кипеж беше почнал с отделни инициативи тук-таме. Даме Груев основа първите два комитета: най-напред в Кавадарци, после в Прилеп. Пере Тошев образува в Битоля заедно с двама търговци, Георги Пешков и Григор Попев, комитет, в който след месец влезе и Гьорче Петров. Революционната агитация се разширяваше бързо. Почвата беше подготвена от училищата. Налагаше се да се даде на движението единство и център. Реши се да се състои конгрес. Освещаването на църквата в Ресен се явяваше като най-удобен случай за това. При други обстоятелства такова събрание на хора от разни градове щеше да бие в очи. Сега при толкова стечение на народ за църквата то мина незабелязано. Не само турската власт не можеше да се досети за нещо необикновено, но и самите българи. Събранието стана в къщата на д-р Христо Татарчев. Там се положиха основите на известната после Вътрешна македонска революционна организация. В Солун се образува след това Централният комитет под председателството на д-р Христо Татарчев и членове Петър поп Арсов (от село Богомила в Бабуна планина), Антон Димитров (от солунското село Айватово) — и двамата учители, Иван хаджи Николов (от Кукуш), книжар в Солун; Христо Батанджиев (от Гумендже), секретар на солунската община. Програмата на комитета беше: приложение на реформите, обещани от чл. 23 на Берлинския договор. Уставът беше изработен по образеца на Устава на революционната организация в България преди Освобождението, обнародван от Захари Стоянов.

През есента на 1894 година Даме Груев бе назначен учител в Щип. Той бе посветил там вече няколко души от еснафите, когато пристигнал като учител и Гоце Делчев. „Скоро се сближихме — разказва Даме Груев, — в един дом живеехме.“ Даме посвети и

Делчева. Така влизаше в организацията една могъща личност, която ѝ даде необикновен подтик и сила. Организацията обхващаше страната като пожар. Агитацията се водеше не само устно, но и чрез революционни листове на литограф. Гьорче Петров списваше в Битоля „На оръжие!“, Даме в Солун — „Въстаник“.

Нито в Ресен, когато се основавала организацията, нито след завръщането си в Цариград аз бях чул нещо за нейното съществуване. Една случайност ми я откри в 1895 година през лятото.

Връщах се пак за ваканциите в Ресен и на път спрях в Солун. Привечер отидох в градината на хотел „Коломбо“. На една маса беше моят съгражданин д-р Христо Татарчев заедно с някои непознати на мен хора. Той ме покани да седна при тях и ме представи на другарите си. Това бяха Иван х. Николов и Георги Баласчев. В София Баласчев е бил от тая група студенти македонци, която издаваше списанието „Лоза“. В нея бяха Даме Груев и Петър поп Арсов. Кога те бяха турили Баласчев във връзка с Организацията? Това не ми е известно, тъй като никой от деятелите на тази епоха не говори за него в своите спомени. От разговорите, които станаха пред мен обаче разбрах, че той идел от Виена, носел със себе си един куфар с динамит и го оставил депозит на гарата във Велес.^[3] Касаше се сега някой да отиде там и да го донесе в Солун. Това трябвало да стане от някое лице неподозирано, тъй като въстанието бе обявено с нахлуването на чети в близките до България места и турската полиция бе увеличила своята бдителност. Тогава казах: „При тая униформа, която нося, в мене полицията не може да има съмнение. Аз да отида.“ Д-р Татарчев и х. Николов се съгласиха, Баласчев обаче рязко протестира. „Как смееете, каза той, да товарите с такава работа едно дете.“ Така моите услуги бидоха отказани.

В Солун беше тогава и Пере Тошев. Преди да замина, той ми даде един каталог от „Bon Marche“ (известния голям магазин в Париж), за да го предам в Битоля. В него — после научих това — били набодени с игла някои букви, които, събрани наедно, съставлявали писмо в шифър. Пере Тошев ме привлече още при първата ни среща със своята мекота, със своя мечтателен вид и със своя интерес към мисловните въпроси. Той ме разпита какво най-много обичам да чета. Отговорих му: „Френските критици.“ Тогава той ми каза: „Учи и руските“ — и ми даде два тома литературни очерци от Скабичевски.

Пристигнал в Ресен, видях, че се говореше за въстанието, но като за нещо далечно, без голямо вълнение. Знаеше се, че начело на движението е Трайко Китанчев, и това се смяташе като слава за родното му място. Известието за неговата смърт, която скоро последва, предизвика голяма скръб. Като че ли целият град бе потопен в траур. Дълбоко съжаление възбуждаха родителите му, скромни хора, обичани от всички. Тяхната безутешност увеличаваше общата жал. Аз, който четях вече в Цариград вестници от България, знаех за личността и ролята на Китанчева повече, отколкото моите съграждани в Ресен и мислех с тревога за голямата празнина, която ще остави неговата смърт.

На края на ваканцията Владимир Робев и аз тръгнахме заедно за Цариград и по пътя се спряхме в Солун. Тук се научих, че д-р Татарчев и х. Николов били упреквани, че в разговора за пренасянето на куфара с динамит, станал в мое присъствие, дали ми да разбера за съществуването на Революционната организация. Те казвали, че да се повери такава страшна тайна на един невръстен момък било недопустима грешка. Решило се да ме посветят, та под влияние на положената клетва да пазя мълчание върху това, което съм чул. Един ден ми се каза да отида в Бошнакхани, дето ме чакал Гоце Делчев. Там той ме въведе в една стая, сложи на една маса Евангелието, камата и револвера и ме накара да се закълна. Той най-напред изговаряше думите на клетвата, аз ги повтарях. След това ме целуна, каза ми, че задълженията, които съм поел сега в своето кръщение, били свещени и че при никаква опасност за живота си не трябва да ги забравям. В самата клетва се казваше, че тяхното нарушение се наказва със смърт. Като се разделяхме, той ми каза: „Отсега нататък ти си наш брат.“ Самото революционно тайнство, внушителната фигура на Делчева, мисълта, че влизам в едно поприще, което искаше от мен да бъда готов всеки момент да мре, всичко това ме хвърли във вълнение, което в първите часове с мъка овладях. Имаше и гордост, че съм бил избран да участвувам в такова дело, и разпит със себе си дали ще бъда достоен за него.

Посветен бе в същия ден и Владимир Робев, за когото бях казал, че е със същите идеи като мен и със същата готовност да служи на делото.

В Цариград имах между интелигенцията двама мои добри познати, Трайчо Доревски и Димитър Ляпов, и двамата чиновници в Екзархията, чиято канцелария се помещаваше вече в Пера. Трайчо Доревски бе в това време погълнат в своите изобретателства. Той измисляше една хвърчаща машина и при всяка среща ми говореше за нея, за невиденото чудо, което тя ще бъде в света, и за голямата слава, която той ще спечели, слава, която ще падне и върху българския народ. Той мислеше да добие със своето изобретение и богатство и вече кроеше планове за бъдещия си живот на великколепие. Мечтаеше да си построи вила на някой от Балеарските острови, защото бил чувал, че там климатът е най-приятен. „Ти ще ми идваш там на гости“ — казваше той. За да бъде по-точно осведомен върху райското място, което бе намислил да си избере, той ме накара да прочета в голямата география на Елизе Реклю какво е писано за споменатите острови. В мечтанията си около своето изобретение той не забравяше Македония, революционното дело. И там имаше планове. „Каква полза от това, казваше той, да се прави въстание с чети и боеве в планините. Когато построя своите хвърчащи машини, ще хвърляме бомби отгоре, от небето.“ Ние се шегувахме с неговите фантазии, но факт е, че той е може би първият, който е имал идеята за въздушните бомбардировки.

Казах каква голяма обич имах към Трайчо Доревски, когато ми беше учител в Ресен; тези чувства и сега имах към него. Той също имаше големи симпатии към мен. Когато излизах в събота от лицея, много често преспивах у него. С горещо сърце, пълен с въображение, Трайчо Доревски е един от най-милите и най-увлекателните хора, които съм срещал в живота си. До самата му смърт останахме сърдечно свързани.

Ляпов беше съвършено друг човек. Тия, които го познаваха в София, помнят неговите оживителни разговори, в които хуморът отиваше до сарказъм и вдъхновението — до патос. Години те очертаха по-релефно тази му физиономия, но такъв беше и в Цариград.

Участник в революционното движение, към Ляпов бях насочен от Солун. Той ме завладя съвсем и под негово ръководство почнах своята агитационна дейност в Цариград. Когато излизах от лицея, ходех по градините, привличах познатите мен селяни от Ресенско към делото.

Между туй от София пристигаха печални новини за междуособни борби и взаимни обвинения в кръговете на македонската емиграция. Въстанието бе повдигнато от една група, начело на която стоеше Трайко Китанчев. Слабият успех на този опит да се повдигне Македония за своята свобода, бедственото положение, в което се намериха четниците след връщането си в княжеството, мисълта, че дадените скъпи жертви няма да послужат за нищо друго освен за политиката на княз Фердинанда да добие своето признание от великите сили, всичко това сломи сърцето на Трайко Китанчева.

Годината 1896 биде ознаменувана от едно тържествено събитие: княз Фердинанд, след помирението с Русия и признанието му от великите сили, пристигна през месец април в Цариград, за да се представи пред неговия сюзерен султана.

Княз Фердинанд не беше популярен в никой от българските кръгове в Цариград. Ние, македонската интелигенция, го обвинявахме, че си послужи с македонското въстание, за да получи своето признание. В Екзархията имаха други причини за антипатия към него. Всички нейни високи чиновници — като изключим Никола Лазаров, който, наложен от Стамболов, си отиде след падането му — бяха принадлежали към русофилската опозиция.

Не бяха дружелюбни към българския княз и чувствата на Екзарх Йосиф. Когато в 1893 година се свика Великото народно събрание в Търново за изменението на чл. 38 от Търновската конституция по начин да се позволи, щото престолонаследникът да може да остане в католическата религия на баща си, Екзарх Йосиф се противопостави от името на българската православна църква и води неотстъпна борба. Дойде минаването на княз Бориса в православието — откуп за помирението с Русия. Екзархът отиде в София да участва в църковната служба за миропомазването и отношенията му с Фердинанда се установиха, от външна страна погледнато, на задоволителна основа. Екзарх Йосиф обаче съхраняваше спрямо Фердинанда хладина и недоверие.

Както в Екзархията, така и в македонската интелигенция в Цариград имаше и друга една причина за лошо разположение към княз Фердинанда.

Отдавна се знаеше, че руското правителство, следвайки желанието на руския Св. Синод, иска да се вдигне Екзархията от

Цариград, за да се премахне схизмата и се възстанови така мирът и хармонията в православната църква. Сега настоятелно се пръсна мълвата, че княз Фердинанд склонил на това руско искане и че през време на своя престой в турската столица щял лично да води преговори за това с гръцкия патриарх. Вдигането на екзарха от Цариград щеше да бъде — за всеки, който познава условията на българското дело в Турция — национална катастрофа. Обяснимо е следователно безпокойствието, което владееше у всички нас. Документите на Министерството на външните работи показват, че нито княз Фердинанд, нито д-р Стоилов, който го придружаваше като министър-председател, са имали пагубното намерение, което ни хвърли в тревога. Ние обаче се доверявахме на слуховете. Ляпов беше особено възбуден. Той ме повика в канцеларията на Екзархията^[4], заключи вратата и като ми показва един плик затворен, адресиран до княз Фердинанд, ми каза, че това е едно писмо, което трябва да му се предаде от името на Македония. „Има много начини да се предаде, но може да бъде загубено по пътя из канцелариите или сам Фердинанд да го сметне за неважен документ. Ние намираме, че това трябва да стане по начин, който да даде на Фердинанд да почувствува, че тук говори гласът на Македония. За тази цел аз предлагам на тебе и на Владимир Робев следната задача: Нашите македонци ще се стекат да видят българския княз и ще изпълнят църковния двор. Вие двамата и останалите ви другари от лица ще се пръснете между тях и ще им разправите: когато видят, че един момък предава нещо на княза при влизането му в църквата, да викат «ура!»“ А като излезе от черква, да настъпи пълно мълчание. Ляпов ни даде и други инструкции: „Говори се, каза ни той, че след църковната служба княз Фердинанд ще отиде да направи посещение на гръцкия патриарх. Вие ще накарате македонците да се струпат по пътя, който води към патриаршията, и ако Фердинанд тръгне за това посещение, да му разпрегнат колата.“

Трябваше да намеря едно лице, способно да извърши възложената му работа, като поеме риска с нея, но достатъчно запознат с Цариград, за да не бъде този риск много голям. Намерих млад човек, родом от селата на Горна Преспа — Никола Кокарев, — който даваше всички гаранции за успех.

Той извърши предаването на писмото при обстановката, която бяхме приготвили, и успя да изчезне сред натрупаното многолюдие

при виковете ура, които то издаваше. Пълно беше и мълчанието, още по-внушително, при излизането на Фердинанд от църквата.

Аз бях твърде много зает да ръководя заедно с другарите си всичко, което ни беше отредено. После научих как точно писмото стигнало до предназначението си. Младият човек стремително се упътил към Фердинанд, държейки с дигната ръка писмото. Шекер Ахмед паша, адютант на султана, придружаващ Фердинанда, се опитал да му го отнеме, но генерал Рачо Петров му спрял ръката и предал писмото на княз Фердинанд. С това писмо в ръка той влязъл в църквата.

Що се отнася до разпрегването на колата по пътя за Патриаршията, не стана никаква нужда, тъй като нито Фердинанд е имал такова намерение, нито двамата министри, които го придружаваха, щяха да му позволят това.

Тук би трябвало да спра разказа за посещението на княза в Цариград. Има обаче една любопитна подробност, която научих по-късно. Тя е много характерна за психологията на човека, който стоеще на българския престол. Той разправил на испанската принцеса Eulaile за разрешението, което получил от султана да посети джамията „Св. София“. Абдул Хамид поставил като условие, че Шекер Ахмед паша ще го придружава. „Аз се съгласих, разказал Фердинанд, но когато стигнахме пред вратите, помолих Шекер Ахмед да чака с лице към улицата и да не се обръща, когато вляза. Познавах отдавна твърде добре вътрешното разположение, отправих се към мястото, дето са стояли византийските императори, и сложих краката си там, дето са стояли техните.“

Недълго след посещението на княз Фердинанд през 1896 година, не помня точно кога, Ляпов напусна неочаквано Цариград и замина за София. Причината, доколкото можах да разбера после, беше опасността, в която се бе видял, от неговите връзки с арменските революционери. Той беше отишъл твърде далеч в това отношение.

От тези му връзки помня само едно нещо.

Еднъж в гостилницата „Restaurant d'Europe“, срещу градината „Petits champs“ в Пера, когато Ляпов и аз обядвахме, влезе и дойде да седне на нашата маса един дребен на ръст, мургав човек, с енергично лице и проникателен поглед. Той размени с Ляпова шепнешком няколко думи, които не можах да чуя и да разбера. Нахрани се набърже

и стана да си върви. Когата си отиде, Ляпов ми каза: „Това е Бапкен Сюни, или както се нарича още Аршируми, арменският Левски.“ В София Ляпов стана секретар на Върховния македонски комитет. Кога се основа тоя софийски комитет, кой взе инициативата, и досега не зная. Помня много добре обаче това, което впоследствие ми разказа Андрей Ляпчев.

Станали големи борби за името, което е трябвало да се даде на комитета. Тракийците настоявали той да се нарича Македоно-одрински. Петко Каравелов правил силни възражения. Давал обяснения и съвети, които ще запиша тук, защото не бива да бъдат загубени за нашата история.

Петко Каравелов казвал: „Един Македонски комитет — да, но Македоно-одрински комитет — не. Тия два въпроса — македонският и тракийският — се поставят различно както в международната политика, тъй и в политиката на България. В Македония ние имаме опасен противник — Австрия, която иска да излезе на Егейското море, а нашите съюзници са тия велики сили, които искат да ѝ пресекат пътя. Това са трите велики сили, заинтересувани в Средиземното море — Англия, Франция и Италия. Освен това в Македония ние българите сме в мнозинство. Въпросът за Тракия се поставя иначе. Ако ние в Македония се сблъскваме с Австрия, в Тракия се противопоставяме на интересите на Русия. Действително Тракия под международен контрол би значело затваряне пътя на Русия към Средиземно море. Така, продължавал Петко Каравелов, ние ще направим наши противници двете велики сили, най-близко заинтересувани в Балканския полуостров.“

Мнението на Петко Каравелов преодоляло, когато Андрей Ляпчев основа вестник „Реформи“. Той го нарече орган на Върховния македонски комитет. Но в 1900 година тракийците успели да се наложат и вестник „Реформи“ се нарича вече „Орган на Македоно-одринския комитет“. Тая грешка да поставяме едновременно македонския и тракийския въпрос се поднови по-късно при избухване на въстанието — 1903 година. След като в Македония то бе потушено, стана тъй нареченото Преображенско въстание, което докара руската флота при Иниада.

След заминаването на Ляпов негов заместник като подначалник на учебния отдел в Екзархията беше Т. К. Танев. Между по-големите

екзархийски чиновници той, родом от Велес, беше единственият македонец. Другар на Трайко Китанчев от Солунската гимназия, съчувствуваше на революционното движение и бе близък до нас. През декември същата година викна ме и ми каза: „Вътрешната организация упражнява силен натиск върху екзарха, за да има той предвид нейните кандидати за учители в Македония. Екзарх Йосиф не може никога да се съгласи на такова искане. То е неразумно и опасно, може да тури край на съществуването на самата Екзархия. Ти ще заминеш за Солун и ще обясниш това на Централния комитет.“

Бяха коледните празници и аз можех да тръгна. Щом пристигнах, отидох вечерта къщи у д-р Татарчева; там заварих и Даме Груев. Предадох поръчението си и останахме няколко часа да приказваме. Когато излязохме с Даме, той ме покани да преспя у него. Къщата му беше до българския пансион и ние вървахме нагоре. Беше много студено, валеше дребен остър сняг, духаше силен вятър. Когато стигнахме до Дамевата къща и той отключи вратата, подир нас влезе, като че ли се втурна заедно с фъртуната, един селянин с гугла. Той тръгна подир нас, без да продума. Качихме се горе, селянинът свали гуглата си: пред нас беше Гоце Делчев. Даме ми каза: „Ти си уморен, легни си.“ Аз легнах, както бях облечен и капнал от сън, заспах веднага. Когато се събудих, Даме беше сам и нещо пишеше. Не зададох на Даме никакъв въпрос. Не бяхме възпитани да задаваме въпроси на своите водители. Качих се на влака за Цариград. Обадох на Т. К. Танев, че съм изпълнил възложената мисия, но че не му нося никакъв отговор. Той ми каза, че това, което съм извършил, е достатъчно и ако има да стават разисквания между екзарха и организацията, това ще стане по друг начин.

Върнах се в лицей и се отдадох на уроците си. На края на учебната 1897 година прекарах ваканцията си в Ресен, посетих също Охрид и Струга, но никъде не отворих дума за връзките ми с организацията. На връщане спрях в Солун и се срещнах с някои от нащите водители. Те одобриха моята дейност и ми възложиха да разширя агитацията си между ресенските градинари, та като се връщат по селата си, от своя страна да разпространяват революционните идеи.

За такава дейност трябваше да напусна пансиона, за да имам повече свободно време. Станах приходящ.

Агитацията между ресенските градинари не беше никак опасна за мене. При своите посещения в Цариград по работа баща ми ходеше по градините (в Касъмпаша, Вланга, Еюб и пр.) от двете страни на Златния рог и беше познат на турските съседи, които поради високия му ръст и дебелината му го наричали Шишман. За мене, като ме виждаха, казвали „Шишманън чоджоглу“; т.е. Шишмановото момче. За моята работа обаче имаше друга опасност. Ляпов ми пращаще от София арменци с поръка да им съдействувам, като им вадя от българското дипломатическо агентство фалшиви паспорти с мними имена. Какви бяха тези хора, пращани от Ляпов, доколко можех да им се доверя, тоя въпрос ме държеше в растящо безпокойствие и подозрение.

В особена опасност се видях, когато през пролетта на 1898 година чух, че арменци хвърлили бомба в двора на Високата порта и че турската полиция ги търсела под дърво и камък. Не беше изключено тия търсения да стигнат и до мен заради моите, по поръка от София, арменски връзки. Трябваше да туря край на опасностите от тоя род, на които се виждах изложен.^[5] Реших, след като положи последните си изпити, да замина веднага за Македония, да работя там под ръководството на хора, по-възрастни и по-опитни от мен.

[1] Църквата „Св. Георги“ е съградена в 1843 година. Надписите отначало са били на гръцки. Но после, при националното пробуждане, се явяват в нея и български. Под една икона на св. св. Кирил и Методий, изписана в 1868 година, се четат думите: „Български просвѣтители в Преславъ IX вѣкъ“. Има и два медалиона пак с български надписи. На единия е писано: „Проповѣдь към блъ(гарския) народъ“; на другия: „Кръщение царъ Борисово“. За учудване е, че Мелетий е оставил тук непокътнати тези свидетелства, когато в други църкви при манастирите в Преспа са ставали заличавания на всичко, което е свидетелствувало за българската история и за българското съзнание. Баща ми, който сам е констатирал тия заличавания, ми е говорил за тях с болка на душата. ↑

[2] По тоя случай вестникът съветваше ресенските първенци да забравят своите частни разпри и да си подадат ръка. Изказваше се също и желание, щото ресенчани да построят ново училище. Това пожелание обаче остана дълго време несбъднато. Голямото

ученолюбие на моя роден град, свидетелство за което е дадената от него интелигенция, не можа да се издигне до сговор и пожертвователност. В контраст с това трябва да се отбележи ревността на селата. Царе(в)двор построи училище с всички удобства. Особен пример за такава ревност имаме в Преспа. Георги Трайчев, училищен инспектор, пише в своите спомени, че той проектирал да отвори там прогимназия с пансион при нея.

„Като подходящо място за това, разказва той, определих старият манастир до село Брайчино, за където селяните обещаха да снабдят училището и пансиона с покъщнина, пособия, кухненски инвентар на свои средства. Научили селяните от Любойно за тоя ми проект, предлагат цялата издръжка на училището и пансиона те да поемат сами, но само тяхното село да се удостои с тази чест.“

Привеждам този факт, тъй като смятам, че той е рядък между всички български села, а може би единствен. ↑

[3] В своите спомени, разказвани пред професор Милетич, Гьорче Петров прави следния намек за това: „През лятото на 1895 година, подир въстанието, някой си от България дошел в Солун (през Виена), за да покаже какво нещо е динамит и как се прави фитилът.“ („Спомени на Гьорче Петров“, издава Македонският научен институт, кн. VIII, София, 1927 г. — Баласчев тогава беше студент във Виена.) ↑

[4] Канцеларията на Екзархията беше най-после преместена от Ортакой в Пера — европейския квартал. Така с е изпълни едно от старите желания на екзарха. ↑

[5] В обнародвания текст на „Ранни спомени“ (изданията от 1967 и 1969 г.) пасажите за революционната дейност на Симеон Радев в Цариград и свързаните с нея негови премеждия са съкратени, свити само в една страница. В оригиналния ръкопис изложението по това е по-подробно и драматично. При отпечатването на книгата бе направен в тази ѝ част и друг пропуск — накратко общо възпоменание за цариградската българска колония и няколко личности в нея с положение или с патриотични изяви. Ето първият, по-пълнен текст на тези пасажки. (Поради сравнителната им дължина, за да не нарушат стегнатата композиционна рамка на главата, ще ги предам сега тук, в бележка отзад.):

Моята революционна агитация между ресенските градинари взимаше все по-широки размери. Отначало тя не възбуждаше никакви подозрения у властта. При своите посещения в Цариград по работата му, баща ми бе ходил по градините (в Касъм-паша, Вланга, Еюб и пр.) от двете страни на Златния рог и беше познат на турските съседи, които, поради високия му ръст и дебелината, го наричали Шишман. За мене, като ме виждаха, казвали: „Шишменъ’н чоджоу“, т.е. Шишмановото момче. Но самото разпространение на делото изискваше щото посветените в него да ме виждат по-често. Така се наложи да напусна пансиона и да стана за последната 1897 — 1898 година приходящ. Тогава решихме да се създаде един център, дето да стават срещите. Един момък от ресенските села, Никола Кокарев, който беше писар в една българска търговска къща в Бал-Капан, напусна работата си, за да отвори кръчма по пътя, който слиза от Пера към Касъм-паша. Тук посветените в Организацията идеха уж да пият чаша ракия, донасяха сведения и получаваха инструкции. Това не можеше да остане в пълна тайна и полицията подуши. Тя нямаше обаче никакви доказателства. Ние, за разлика от дейците в самата Македония, избягвахме старателно писмените документи, тия прочути архиви, които многократно станаха причина за разкрития и арести. Десетки години по-късно тук, в София, покойният Васил Щанов ми даде извадки от мемоарите на един турчин, мютесариф в Деде-Агач през 1898 година, в които той разправя, че българският търговски агент в тоя град, известният престъпник Дико Йовев, който свърши със самоубийство, предал нему Владимир Робева и мен като членове на Македонския комитет; донесение, което мютесарифът служебно изпратил до султана.

Между туй през пролетта дойде в Цариград Даме Груев, на път за София. Той ме потърси, срещнахме се, осведомих го за работите в Цариград и получих от него някои наставления. Преди да замине, той ми даде някакви документи, които ми поръча да предам в българското дипломатическо агентство на доверения чоак, който имахме там, за да бъдат препратени на посочения адрес в София. Ние направихме грешката да отидем в кафенето на хотел „Македония“ в Пера, близо до Лицея, държано от един костурчанин. Тук се срещаха българите, които идеха в Пера. Между редовните посетители беше и един българин от княжеството, на име Ганчев, за когото общото убеждение беше, че е

турски шпионин. Той беше в течение на много работи. Може би той ме беше видял заедно с Даме Груева. Даме замина с вечерния влак за София и аз го придружих до гарата в Сиркедж.

През нощта събуждат Робева в пансиона и го питат къде живея. Робев се сетил защо е този въпрос в такъв време — и им дал лъжлив адрес. На сутринта обаче един агент от полицията, в цивилни дрехи, го взима от Лицея и му казва да го води при мен. Аз тъкмо се събуждах, когато двамата влезнаха в моята стая. С един знак на окото Робев ми даде да разбера какво става. Робев знаеше, че у мен има документи от Даме Груев. Голямата грижа и на двамата ни беше как да се отървем от тях преди да стане претърсване. Полицейският агент — каза си името: Янко — беше грък, но съвсем лишен от хитростта на своята раса. Това ни улесни задачата. Насреща имаше една гръцка къща, откъдето две момичета често се показваха на прозореца. У мене имаше бинокъл, с който Робев и аз често ги гледахме, разменявайки знакове на приятелство с тях. По едно щастливо хрумване, Робев взе бинокъл, уж да гледа насреща. Гъркът, обладан от подозрение, отне му го от ръката, за да открие какво Робев търси да види. В това време аз посочих на Робева с едно движение на главата си, че опасните книжа са в джоба на пардесюто ми, което стоеше окачено на стената. Докато нашият нежелан гост да се обърне, Робев ги прибра в себе си. Облякох се и тримата излезохме. Янко ни опъти към главната улица на Пера, но Робев се отдели бързо от нас, без той да успее да го спре. После Робев ми каза, че първата му работа била да отиде да занесе Дамевите книжа на нашия човек в българското дипломатическо агентство. Янко и аз продължихме пътя си. Той ме заведе в Галата-сарайския участък, наречен така, понеже бе в непосредствена близост до Лицея. Там ни посрещна един полицейски в униформа, който му каза да ме заведе в една от стаите на сутерена. Слезнахме надолу в тъмното и трябва да кажа, че не ми беше никак весело. Но не бях и много уплашен. Чувствувах се, като че ли съм разделен на две лица: единият човек в мен беше смутен, у другия преобладаваше любопитството какво ще стане сега. Като слезнахме, оказа се, че стаята, дето трябваше да бъде затворен, била заключена. Някой извика: „Арап Хасан, Арап Хасан! Кили'т не'рде?“ (Арап Хасаи, Арап Хасан! Ключа къде е?). Но Арап Хасан не се яви никакъв. Качихме се пак горе, викаха Янко при началника на участъка. Аз досега съм убеден: завеждането ми в

подземиата имаше за цел само да създаде страх у мене. Както и да е, като излезе из бюрото на началника, Янко ме извади от участъка, вкара ме в една затворена кола, в която седна до мен. Така стигнахме до частното жилище на главния началник на полицията, Редван паша. Той бе възрастен човек с тънко лице и проницателен поглед. Янко ме представи и си излезе. Пашата ме покани да седна, донесоха и кафе. Аз отказах кафето. Той разбра, че аз се боя да не би да бъда отровен и ми каза усмихнато: „Коркма’, оглу’м — не бой се, синко.“ После извади едни книжа и ме пита: „Познаваш ли Даме Груев? — Познавам го, отговорих аз. — Срещал ли си се с него? — Цял ден вчера бяхме заедно. — Каква обща работа имаш с него? — Никаква. Показвах му Цариград. — Откъде ви е познанството? — От нашия вилает. Неговото родно място е на няколко часа от моето. — За какъв го знаеш? — Учител.“ На всичките тия въпроси аз му отговарях бърже, без никакво колебание, като си давах най-невинен вид. Тия, които са ме познавали от това време, казвали са ми, че съм имал изглед много юношески и даже наивен. Всеки случай моята откровеност трябва да е направила впечатление на Редван паша. Той ми каза, че съм свободен да си вървя и ме изпрати даже любезно. Излязох из конака и тръгнах за Лицея с Янко до мене. По главната улица на Пера един цветар продаваше цветя. Взах една теменуга и я поставих на ревера на сакото си. Янко, в недоумение, отвори широко очите си да ме гледа, после завъртя главата си и ме напусна. Тоя ден не знам как съм слушал учителите си, но с Владимир Робев разменихме много смях.

Същата година, пак през пролетта, минах и през друго едно промеждие. Димитър Ляпов имаше тесни връзки с арменските революционери от комитета „Дашнакцутюн“, който имаше своя център в Женева. Той им свдествуваше за прехвърлянето в Цариград на бомби и динамит, които се изпращаха през Бургас, със съдействието на някои българи. Вече споменах как веднъж в „Restaurant d’Europe“, където обядвахме с Ляпова, при нас дойде и размени с него няколко думи Бапкен Сюни или Аршируми, „арменският Левски“. В 1896 година през зимата Ляпов напусна Цариград, вече подозрян от турската полиция — някои шпиони бяха по дирите му — и отиде в София, където стана секретар на Върховния Македонски Комитет. Преди да замине, той ми каза: „Ти сега ще бъдеш връзката с арменците. Ще им помагаш“ От тъй възложената ми мисия не

произлезе никакво фактическо задължение за мен и аз бях забравил Ляповите думи. В 1898 година обаче през лятото — аз бях, както казах вече, приходящ в Лицея — потърси ме в квартирата ми един арменец с препоръка от Ляпова. Той бе висок, слаб човек, с лице тъмно като нощта. Скъп в думите си, той ми каза накъсо: „Аз съм тук заедно с трима мои другари. Натоварени сме да свършим една работа и като я свършим искаме да заминем за България. Разчитаме на вас да ни снабдите с български пасавани. Елате да ме видите след четири дни.“ Даде ми адреса си и си отиде. За мен не беше трудно да изпълня желанието му. Младият чиновник^[6] в българското дипломатическо агентство, с когото имах връзки, беше винаги готов за такива услуги щом се касаеше за някое патриотическо дело. Денят, за който бе определена срещата, беше една сряда. Във вторник се чу, че в Стамбул и дори пред Високата Порта били хвърлени бомби. Говореше се също, че полицията е в дирите на атентаторите. За мене беше ясно, че това бе работата, за която бе ми говорил моят арменец. Трябваше на другия ден да отида да го видя. Но в бързината той нито ми каза името си, нито ми обясни в каква къща живее и как да го диря там. Не се споразумяхме и като какъв трябва да отида да го търся. Всичко това правеше моята задача трудна и опасна. Питам се: като отида в квартирата му, няма ли там да има някой агент, поставен от полицията да следи? В такъв случай щях да бъда заловен като в клопка.

Опасността бе голяма, но дадената дума ме обвързваше. Въпреки всичко, ходих. На посочения адрес се оказа една малка къща. Отвори ми възрастна жена, на която заговорих на турски. Казах ѝ, че търся квартира и питах я дали има свободна стая. Тя ми отговори, че имала една стая за даване под наем и че човекът, който я заема, щял да замине тези дни. Заведе ме да ми я покаже. В нея стоеше един непознат човек с фес. Шпионин, казах си на ума. Как му заговорих, не помня. Всичко се въртеше пред очите ми: дюшеме, стени, таван. Разбрахме се; той бил един от другарите на моя арменец, който му поръчал тук да ме чака. Тръгнахме по главната улица на Пера, минахме пред голямата мраморна порта на Лицея и слизайки по Юксек-калдъръ'м към Галата, отбихме се наляво в една от тия улици с лошо име, за които се говореше между лицеистите, че когото от нас забележат там, ще бъде изключен. Тук четиримата арменци били избрали да се скрият, мислейки, че в тоя център на престъпността и

проституцията турската полиция няма да се сети да дири революционери. Влезнахме в една къща на три етажа с тъмни коридори. В една стая бяха моят познат и двама други от групата му. Те бяха видимо смутени и възбудено разговаряха на арменски. В тая атмосфера имаше нещо потискащо, което се прибави към вълненията, през които току-що бях минал. Аз стоях малко. Споразумяхме се да им донеса четирите пасавана с български имена върху тях.^[7] На другия ден обаче полицията ги откри. Избити ли бяха те при своята самозащита, или, както се говореше, се самоубили? Едно е истина: те героически погинаха.

В тия спомени за Цариград аз не съм казал нищо за българската колония. Тъй многобройна преди Освобождението и с тъй големи представители на българския народ в нейните редове — деятели по Възраждането, борци по Черковния въпрос, — тя бе сега съвършено намаляла. Имаше извън Екзархията двама българи с познато име: д-р В. К. Каракановски и д-р Асен Шишманов. Д-р Каракановски, родом от Ловеч, след свършването на медицината в Русия бе назначен лекар на руското посолство в Цариград и, близък до генерал Игнатиев, бе помагал при важни случаи на българското дело.^[8] Д-р Шишманов^[9] бе от банатските българи, брат на д-р Милан Шишманов, бивш член на Касационния Съд в София, известен в юридическата литература и ако е вярно това, което съм чувал — далечен братовчед на проф. Ив. Шишманов. Учил медицината във Виена, д-р Асен Шишманов дойде в България веднага след Освобождението и стана един от най-видните лекари в София. Той взе участие в българските политически борби като привърженик на Драган Цанков. През време на Регентството стана емигрант и се настани в турската столица, където имаше добра репутация. В Лицея ние имахме свой лекар, един поляк, — Фердинанд паша Бонковски. Но той беше много стар човек, и много повърхностно и отегчено ни преглеждаше. Аз съм ходил, когато съм имал нужда от техните съвети, и при двамата българи-лекари и искам тук да изразя своята признателност към тях, че са ме приемали с такъва доброта. Д-р Каракановски ми е оставил спомен със своята сериозна физиономия; д-р Асен Шишманов — със своето бледо лице на интелектуалец.

Оставили са ми спомен и други двама българи, които минаха през Цариград. На едно от празнуванията на Св. Св. Кирил и Методий покрай Босфора един човек слаб, с остър профил и дълъг нос държа

патриотическа реч. Аз бях присъствувал като ученик в Македония на много речи по тоя тържествен случай, но никога не бях чувал да се говори с такава свобода и с такъв жар. Това ми се видя върха на красноречието, един непостижим образец за подражание. Кой би ми казал тогава, че тоя човек, Иван Стоянович, тъй широко познат в България под името „Аджилето“, ще бъде един ден мой близък приятел и че аз ще има да го описвам в „Строителите на съвременна България“ като един от авторите на Съединението.^[10] Друг познат българин, минал през моето лицейско време през Цариград, беше Димитър Ризов. След завръщането си от своето емигрантство в Русия той бе издавал в-к „Млада България“, печатал една брошура „Разлагающа се и възраждающа се България“, бе участвувал в македонското движение и през 1897 година, след добитото от д-р Стоилова право България да има в по-важните центрове на Европейска Турция свои консулски представители, наречени „търговски агенти“ поради васалното положение на княжеството, Ризов биде изпратен в Скопие. Известен със своето участие а македонското движение, при това с един секретар при себе си като Никола Наумов, един от редакторите на революционния вестник „Право“, Ризов не бе човекът, който да спечели доверието на турските власти. Скопският валия, Хафъс паша, познат българофоб, подкупен от Сърбия и покровител на нейната пропаганда, особено зле го посрещнал. Намерено бе за нужно поради това Ризов да дойде в Цариград, да бъде представен на султана, да получи — ако се може — от него някой орден и така да се върне в Скопие с по-голям авторитет. Ризов ли ме потърси по препоръка от София, аз ли ходих да го диря, не помня. Но ние имахме една вечер в градината на Petits Champs среща, на която присъствуваха и няколко други българи. Ризов беше отдавна за мене едно познато громко име, но една абстрактна фигура. Аз го гледах и слушах с голямо любопитство. Той поразяваше и със своето живо, енергично лице, в което очите блещеха, и със своята реч. Той говори на много теми: Македония, българска политика, руска политика, международно положение и във всичко ми се виждаше като човек, който отваря хоризонти. Взех участие и аз в разговора, разбира се, повече със своите въпроси, отколкото със своите идеи. И тук ще изкажа пак едно учудване пред бъдещите обстоятелства, които ще ме свържат с него. Кой би ми казал тогава, че ще бъдем ту противници, ту приятели и че

при погребението му ще държа надгробната реч. Трябва да съм му направил някакво впечатление при тая първа среща в Цариград, тъй като, пристигайки в София след свършването си на Лицея, намерих, че по негова препоръка съм бил назначен драгоманин при него в Скопие. Нека отбележа, че там не отидох. ↑

[6] Той се казваше Антон Петров. Какви неочаквани обстоятелства докарва животът! Когато през декември и 1923 година пристигнах в Цариград като пълномощен министър, заварих го там. Научих ае, че бил уволнен след Първата европейска война и се намирал сега в притеснено материално положение. Спомних си за неговите услуги и го взех в легацията като чиновник. ↑

[7] За друга една, по-необикновена революционна изява на съвсем младия Симеон Радев в Цариград малко по-рано, неупомената и тук, говоря в книгата „Симеон Радев в периода около Илинденското въстание“. Книга, писана преди тринадесет години, която и сега търпеливо чака своя издател. ↑

[8] За него съм говорил в статията си под надслов „Генерал Игнатиев и българските чети в 1867 година“, обнародвана в Сборника на Библиографския институт в чест на д-р Никола Михов. ↑

[9] От неговия род бе и добре познатата вън виенското общество графиня Фо унд цу Мирбах. Казват, че самият д-р Асен Шишманов е имал слабостта да мисли, че е от рода на Шишмановците. ↑

[10] Някои го наричаха „Аджелето“, от турската дума „ад-желе“, която значи бързина, наименование подходящо за неговия темперамент. В действителност истинското му прозвище беще „Аджиле“. То му било далено в румелийско време в Пловдив, понеже често пеел една италианска песен „Venite agile“ и пр. ↑

СЪВЕТИТЕ НА ЕКЗАРХ ЙОСИФ И ПОСЛЕДНИЯ МИ РАЗГОВОР С НЕГО

Свършвам с Цариград и не съм говорил още за човека, който господствува над моите спомени от онова време: Екзарх Йосиф.

За него съм писал неведнъж с възхищение, което годините постоянно увеличават. И със своята личност, и със своето дело той заема едно от най-големите места в новата българска история. Българщината в Македония е създадена от вековете. Големи дейци с безсмъртни имена я пробудиха след дългото робство. Но той е, който я организира върху положените основи. В продължение на тридесет и шест години, от деня, в който той стъпи на своя престол, до фаталната Междусъюзническа война, след която трябваше да го напусне, той посвети на нея своя живот. С какъв далечен взор в бъдещето, с каква мъдрост в начинанията, с какво постоянство пред трудностите, с каква твърдост пред опасностите, с какъв такт в своята дипломация той изпълни мисията си — ще каже историята. За тия, които са имали привилегията да го познават отблизо и са способни да видят неговата огромна дейност, той блести с ненадминато величие. Величие, трагично в своя край; той плака преди смъртта си над разрушенията на своето дело в Македония, както пророк Йеремия над съсипните на Ерусалим.

Още дете, бяха ме учили у дома, както и в училището, да гледам на него като на духовен глава на целия български народ и възплъщение на единството му. Стипендиант на Екзархията в лицея, аз виждах в него и своя благодетел. Това ми чувство растеше всеки път, когато имах щастието да говоря с него. Екзарх Йосиф обичаше да беседва с млади хора, у които забелязваше жив ум. Покойният Неврокопски митрополит Борис ми е разказвал, че, ученик в семинарията в Цариград, през летните ваканции бил викан при него на остров Принкипо. Екзарх Йосиф проявяваше особено благоволение към мене. През празниците и в неделя, след службата в параклиса на Екзархията, той влизаше в салона и там приемаше по-важните лица, дошли като

богомолци. Щом отидех да му целуна ръка, поставяше ме надясно от него. Случваше се да ме вика при себе си, когато другите си отидат. Разпитваше ме за моето учение, за книгите, които четях, даваше ми съвети. Свършил в Париж, освен правото и литература, той познаваше отлично френските класически писатели. Особено драго му беше, че и аз съм ги изучил добре.

Много от книгите, които взимах от Екзархията, бяха ми препоръчани от него. Той приказваше с мене не като с младеж, а като с възрастен човек, оказвайки ми доверие. Еднъж ме пита дали съм чел Ернест Ренан. Отговорих му, че още не. „Имам всичките му книги, каза той. Не ги отварям. Не ща да ми размътят ума.“

Верен с всичката си душа на православието, Екзарх Йосиф завиждаше на папата, че е начело на едно духовенство от монаси, предани на неговите заповеди. „Това е, казваше той, l'Eglise militante (войнствующата църква). А какво мога да правя аз с едни свещеници, хора женени, на които главната грижа е семейството?“

Разказваше ми и за своя начин на работа:

— „Когато има да взимам важни решения, раджоните (той употребяваще италианската дума «раджони» вместо «аргументи») деля надве: за и против. Всеки един раджон преценявам поотделно и после в едната или другата смисъл, по съвкупност. Така трябва да прави всеки човек и при всяка голяма стъпка в живота.“ Той ми даваше и други съвети от практическия живот: „Когато правиш нещо, знай, че то няма да остане тайна; когато пишеш писмо — че ще попадне в чужди ръце.“

Екзарх Йосиф знаеше, че съм посветен в Революционната организация, и не ме осъждаше за това. Знаеше също, че съм посветил в нея някои ученици от семинарията. И в това не ме осъждаше. Но той виждаше мисията на тази организация не така, както тя си я беше дала. Припомням си много добре думите му: „Революционната организация трябва да бъде възпитателка на българите в Македония в дух на свобода и готовност за борба, без обаче да ги хвърля в опасни действия. Ние не сме готови да повдигаме македонския въпрос сега. Македония не ще може да се освободи освен чрез революция, но трябва най-напред да се довърши националната организация чрез църквата: навсякъде владици, училища, интелигенция. Това още не е всичкото. Трябва да се създаде българска имотна класа в градовете,

където гърцизмът разполага с голяма икономическа сила, каквато ние нямаме на изток от Струма.“

Няма съмнение, че аз не бях още в състояние, поради възрастта си, да разбера пълното значение на тия думи. Но те останаха в ума ми и ми спомогнаха по-късно да преценя от тая страна македонското революционно движение.

През лятото на 1898 година положих последните си изпити.^[1] Моята първа длъжност беше да съобщя това на Негово Блаженство. Отидох и да му изкажа признателността си за благодеянието му да ме постави в лицея, за щастието, което ми е дал да разговарям с него, и за съветите как да ръководя живота си. Екзархът ме изслуша с видимо удоволствие и ме попита: „Сега какво желаш?“ — „Бих Ви помолил да ме назначите учител по френски език в някоя от гимназиите.“ Екзарх Иосиф ми каза: „Не, аз имам за тебе друго предназначение. Искам да те изпратя за четири години в Париж да учиш там това, което аз учих: две години литература в Сорбоната, две години в юридическия факултет. В тия четири години ще свикнеш да се срещаш с друг род хора, ще се учиш и от тях. Ще навикнеш на европейски отношения. Когато се завърнеш от Париж, ще те подстрижа и ще те изпратя за две години в някоя духовна академия в Русия. Там ще изучиш църковния ред и основите на православието. На колко си години?“ — „Деветнадесет.“ — „Като свършиш учението си в Русия, ще дойдеш при мен. Ще те ръкоположи епископ на двадесет и петата ти година. Аз имам нужда от човек, който да може да посреща чужденците, които се интересуват по българския въпрос, и когото да мога да пращам при посланиците.“ Отговорих „Много съм трогнат от предначертанието на Ваше Блаженство, но нямам нужното призвание.“ Той ми каза: „Ами аз имах ли го? Но българският народ се беше пробудил, имаше нужда от водители и аз му се посветих. Призванието ми дойде по-късно. И на теб ще дойде.“ — „Не вярвам, Ваше Блаженство, че ще ми дойде.“ — „Тогава ще вървиш в България. Там е твоето поприще.“ Стана, отвори една касетка, взе оттам петнадесет наполеона и ми ги връчи: „За първите ти нужди.“ Целунах му ръка, той ме целуна по челото и така се разделихме.

На другия ден се качих на един български параход на път за Бургас. Като излизахме от Босфора, слънцето захождаше. Последните му зари правеха от небето, от морето и от бреговете феерия от багри.

Пътниците бяха всички излезли на кувертата да гледат. Аз не исках нищо да виждам. Цялото ми същество беше опиянено от радостта, че ще видя България, и в сърцето ми за никакво друго чувство нямаше място.

[1] При постъпването си в лиця ме поставиха в първия клас, но после, поради моите успехи, ме прехвърлиха в третия, така че с това прескачане спечелих една година. ↑

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.